

## NOTES.

---

- (1) प्रकृतिपर एवादि. p. 2. L. 1. र. It would be better to read this as प्रकृतिपरमाण्वादि. This would yield very good sense. The only difficulty in this way of reading is that we have to add मा after पर which is not found in the original. The omission of मा seems to be due to the slip of pen.
  - (2) शोधयति. p. 2. L. 1. र. The original reads शोधति. This also is correct. धातूनां भवादित्वाद्गणकार्यस्यानित्यत्वात् शोधतिप्रयोगेऽपि साधुः ।
  - (3) वा अन्तरे. p. 14. L. 1. भा. One old Mss. reads अन्तरे.
  - (4) अपेक्षते. p. 14. L. 3. भा. अपेक्षते seems to be the reading. अपेक्षन्ते seems to be a change suggested by भूतानि.
  - (5) गौणत्वम्. p. 15. L. 8. प्र. Can it be न गौणत्वम्? One न seems to be missing here.
  - (6) p. 27. L. 9. भा. 'इष्टादिकारिणं प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते धर्मापदेन देवकर्तृकत्वेन च. सोमभावसाम्यत्वाच्च'. In one of the Mss. this portion is not in the body of the text, but is added on the top of the margin. This Mss. is written in खदीमात्रा. This addition is possibly subsequent. It may be in the hand of S'ri Vitthaleswara himself. It repeats what follows in the Bhashya. देवकर्तृकत्वेन and साम्यत्वाच्च seem to be subsequently changed into देवकर्तृकत्वेन and साम्याच्च respectively.
  - (7) अजभावस्य p. 29. 8. L. 8. प्र. Can it be अन्यभावस्य?
  - (8) पूर्ववत्कृतिलाभा इति. p. 62. L. 4. 5. भा. This also repeats what follows in the Bhashya. In the above mentioned Mss. it is not in the body of the text. Same remarks as in No. 6 apply here.
  - (9) कल्लदिभावे. p. 68. L. 2. भा. This is the reading adopted by Ras'mikāra. It is the correct one. कल्लदिभावे is unmeaning.
-

## INTRODUCTION.

### S'rī Vallabhacharya And His Aṇu-Bhāṣhya.

S'rīmad Vallabhacharya, the author of the 'Aṇu Bhāṣhya', was born on the 11th day of the dark half of Chaitra, 1535 Samvat, (1479. A. D.), in the forest of Champa near Raipur. His father was Lakshmaṇa Bhatta, and Yallammagaru was his mother. He was a Telagu Brahmin studying the Taitiriya S'akhā of the Black Yajur-Veda. Vallabha's birth is shrouded in the mysteries of the devotional beliefs of his followers, but one thing is certain that his followers believed that he was commissioned by God to inaugurate a great religious revival in India. From the writings of Vallabha which are available now, we can say that this belief was shared by himself also. It is not an uncommon phenomenon in India. Ramanuja, Madhva, Nimbarka, Chaitanya, and several other great teachers did believe in their special messages to the world. Vallabha's ancestors were Deekshitas, and were devoted to Krishna in the form of Gopāla. The Swarūpa of Madana-Mohanji in the Seventh Pitha is the one which came to him from his Sixth ancestor Yajna Narayana Bhatta. It is possible that Vallabha's father Lakshmaṇa Bhatta and his ancestors were the Upāsakas of Gopāla according to the cult of Vishnuwami. The early years of Vallabha were passed by him with his father at Benares, where he is said to have mastered all the Vedas, Six Dars'anas, and all schools of Āstika and Nāstika thinkers. He studied the S'aiva and Vaishṇava Āgamas. When Vallabha was comparatively young, his father died. Vallabha wanted to study the Vaishṇava systems of Madhva, Ramanuja, Nimbarka and others, and seeing that they were not prevalent there, in order to have direct knowledge, he is said to have proceeded to the South. Vallabha's desire to go to the south of India was very natural. During that time there was the powerful Hindu kingdom of Vijaya-Nagar or Vidya-Nagar, over which ruled the mighty monarch Krishnadeva-Raya, himself a great Vaishṇava. During his time, it seems a convention was held of the representatives of all the existing Sampradāyas. The session seems to have been going on when Vallabha visited Vijaya-Nagar. The main dispute seems to have been between Vyāsa Tirtha, the Madhva, and some representative of Mayavadins. It seems also clear that the Dvaita philosophy of the Madhvas could not hold its own against the attacks of S'ankaras. At this juncture Vallabha seems to have baffled all by his great learning and powerful arguments. We see no reason to doubt this fact. The author of a recently discovered work Vyāsa-Yoga-Charitam, from Vyāsa Raya Matha, does chronicle the fact that Vallabhacharya was honoured by the king Krishnadeva Raya, under the presidentship of the then famous Madhva Swami Vyasa Tirtha. Vallabha's position was peculiar. He accepted Advaita pure and simple without the interference of the Māyāvāda of S'ankara; hence all the attacks advanced by Madhvas and others against Advaita lost their force as against him. His acceptance of 'अद्वैतसूक्तम्' disarmed the opposition of both Vaishṇavas and S'ankaras. The position taken up by Vallabha

was not altogether singular. We believe that Narayana Bhatta, the author of the famous drama Venisaukhya, was the follower of a system of philosophy which combined in itself the Pure Advaita of the Upanishads and the Bhakti-Mārga. Whatever that may be, it is certain that Vallabha made a very great impression on king Krishnadeva, Vyasa-Tirtha and others who were present there. In consequence of this session, the king performed a 'Kanakābhisheka' with Hundred Maunds of Gold. It is said that Vallabha did not accept this gold and resumed his travels. This abstinence on the part of Vallabha added to the admiration of all those present there. Vyasa-Tirtha, the Mādhva, actually requested him to be the head-priest of his Maṭha after him. Vyasa-Tirtha with king Krishnadeva again approached Vallabha and presented him with a good many valuables. From these presents Vallabha is said to have prepared a gold Mekhala set with diamonds, rubies etc., and presented the same to S'ri Vitthala in the Vitthala Swami Temple at Vijaya-Nagara. Ultimately, it appears, Vallabha could not conscientiously accept the offer of Vyasa-Tirtha, but from this time Vallabha came to be regarded as a great Acharya.

During his visit to Vraja, Vallabha set up the Shrine of S'ri Nathaji on the holy hill Govardhana in a temple built for that purpose by one Purṇa Malla Kehatriya. There Vallabhacharya used to pass his Chātur-Māsa i. e. Āshāḍha S'ukla eleventh to Kārtika S'ukla eleventh every year. Here he developed the aesthetic side of Vaiṣṇavism by refining and perfecting the mode of worship Sevā-Mārga. During his stay in Vraja, on the midnight of 11th day of the bright half of S'rāvana, he says he had holy communion with Lord Krishna, who commanded him to initiate Jivas in His Service. This initiation consists of two parts: one is the formula to be repeated by the aspirant before the deity by holding Tulsi-leaves in hand and afterwards placing the same at the feet of the deity through Acharya, and the other part is the effect of the same, on the devotee, by which he becomes the Adhikari in the Sevā-Mārga of Lord S'ri Krishna. He married one Mahalakshmi. He had two sons by her viz. S'ri Gopinatha and S'ri Vitthalanatha under whom the Sampradaya flourished considerably.

While he was staying in the north of India, Vallabhacharya came into contact with Kes'ava Kas'mirin, the famous Nimbarka scholar, and Chaitanya, the Bengal Saint. They were both Krishnopasakas, and it seems from Sampradayaika Gathas that their relations were very cordial. Kes'ava presented his pupil Madhava Bhatta Kas'mirin to Vallabha in Dakshina of भगवत्कथाप्रव. He became his devout disciple, and during his whole life acted as the amanuensis of S'ri Vallabha. It seems that during Madhava Bhatta's stay with him at Adeli, Vallabha composed his numerous works. During that interval Vallabha wrote Pūrva Mīmāṃsā-Bhāṣya, Brahma-Sūtra Bhāṣya, Tattvadīpa-Nibandha with his own commentary, Sūkshma tīkā and Subodhini on S'rīmad Bhāgavata, and the sixteen Prakaraṇa Granthas giving in brief the essence of his views. It is really unfortunate that only a fragment of his Pūrva Mīmāṃsā Bhāṣya is available now. Aṅga Bhāṣya, as we have it now, is not wholly written by him.

The last Adhyāya and a half of the Bhashya is finished by his son Vitthaleśwara. Sūkshma tikā is almost lost. Even Pnshti-Pravaha-Maryada-Bheda one of the minor Prakaraṇas, is not available as a whole. The Bhagavata-Subodhini is available only on the 1st, 2nd, 3rd, 10th and a portion of 11th Skandhas. It is probable that Vallabha wrote on all the Skandhas.

During his stay at Adel, after the completion of his Bhashya on खैतर-मीमांसा, he seems to have met with great opposition from the Mayavadi Pandits of Benares. In order to silence them for ever, Vallabha wrote out a pamphlet in mixed verse and prose, and affixed the same to the doors of Kāśī Viśvanātha, with a challenge to Benares Pandits to refute the same, if they could. One Upendra was the leader of the opposition. It seems this discussion ended into threats of personal violence, as a consequence of which, Vallabha left Benares. This work seems to have created a great stir in the world of scholars then living. One Ayyanna Dikshita actually mentions it by name in his Vyasa-Tatparya-Nirṇaya. Ayyanna's seems to be a veiled attempt to belittle the achievement of Vallabhacharya by propounding a principle though novel, far from convincing, for finding out the true view of Vyāsa. It would be rather hazardous to say that the true view of Vyāsa can be determined from the statements of the opponents. Assuming however that it is so, the opponents mention both Parīṇama and Vivarta as the view of Vyāsa. Hence from the statements of opponent Sankhyas and Naiyayikas, it is impossible to come to the conclusion that Vyāsa teaches Vivarta alone in his Brabma Sūtras.

The last portion of his life was passed at Adel. Here he finished his works which were begun by him during his travels, and served Lord Krishna with the love and devotion of Gopees, and founded his system on it. At the age of 52 he burnt his Paṇasāla, joined the Sannyasa Āśrama, and came to Benares. For a month he observed fast, and for the last eight days he observed मौनव्रत, and on the 2nd day of the bright half of Āshadha Samvat 1587, he left this world mid-day.

S'rī Vallabhacharya gave permanent form to his views, which were propounded by him in the convention of king Krishnadeva of Vijayanagar, in his commentaries on the Pūrva and Uttara Mīmāṃsas. From internal evidence available from his writings which are extant, we have reason to believe that he completed his Bhashya both on Pūrva and Uttara Mīmāṃsas. His mention of 'वकारादमीमांसाद्वयभाष्यम्' in his Prakāśa on the opening verses of his Tattvadīpa Nibandha would rather suggest an accomplished fact. In numerous places in the Subodhini (his commentary on Bhagavata) he refers to both the Bhashyas as siddha-vastu-facts accomplished. 'भवनपद्मस्य पूर्वमीमांसाभाष्य एव निराकृतः' भा. सु. २. १. ५. Similarly in 'Veda Stuti Subodhini' he refers to his Bhashya on the Brahma-Sūtras 'भाष्ये विस्तरसौख्यत्वाद्'. We do not find this alleged विस्तर in the Anu Bhashya as written by Vallabhacharya. In the Subodhini on 3. 4. 7. Vallabhacharya writes 'एतान्येव गुणोपसंहारे षोडशाधिकृत्या प्रतिपादितानि'. गुणोपसंहार is the 3rd Pada of the 3rd

Adhyaya of the Brahama-Sutras. The mention by Vallabbacharya of 16 Adhikarāṇas as referring to 16 adjectives leads us to the inference that he must have written his commentary on the गुणोपदेशपाद before he came to write his सुबोधिनी on the 3rd स्कंध. In the Anu Bhashya we do not find any reference to these 16 विशेषण. Nor was the Prakāśakara aware of this, when he first wrote his commentary on this Pada-Bhashya. In the revision which he seems to have made after he finished his तृतीयसुबोधिनीप्रकाश, he added this in his Prakāśa at the end of each of sixteen Adhikarāṇas, as we find in the original. On a perusal of the Anu Bhashya itself, we find that it is an abridgment of a bigger work on Brahma-Sutras of Vallabhacharya. In the ईश्वरधिकरण there is no reference to the refutation of सांख्य, though in the beginning of the fourth Pada of the 1st Adhyaya mention is made that सांख्य's theory is refuted in the ईश्वरधिकरण. In one place it is mentioned that अविर्भावविरोधाभावाद will be explained in details in the तदनन्यत्वाधिकरण, but there beyond the bare mention of the words अविर्भाव and विरोधाभा, we do not find anything else. This is possible only in a work of the nature of an analysis. Besides in सुबोधिनी we meet with references to Sūtras of 3rd and 4th Adhyayas, and in some places we find the interpretation as given in Subodhini different from the one found in अनुभाष्य. Of course there is no विरोध or violence to the general views of Vallabhacharya, but difference there is. As an instance we cite 'जगद्व्यापारवर्जम्' ४. ४. २२. ब्र. सू. The interpretation of this Sūtra as given in Subodhini is to the effect that the ऐश्वर्य of the शुक्ल Soul is unlimited in all respects, except the power of creation etc. of the Univeree. In Anu Bhashya on the same Sūtra, the question is discussed, whether there is any जगद्व्यापार or सांसारिकता in जीवावृष्टि, and the same is denied. These facts lead us to the inference that Vallabhacharya must have written an exhaustive commentary on the Brahma Sūtras, and the Anu Bhashya which is available at present, is an analysis or a smaller edition of that big work. The name 'अनुभाष्य' also supports our inference. Almost all the works of Vallabhacharya have double editions, e.g., the सङ्गदीक्षा and सुबोधिनी on Śrī Bhagavāta, the निबन्ध and its प्रकाश. Hence it appears that Vallabhacharya first completed his commentaries on पूर्व and उत्तर मीमांसा. The mention of this fact in his प्रकाश on निबन्ध can be explained on this hypothesis alone. After the completion of these पूर्व and उत्तर मीमांसाभाष्य they became prevalent among the Pandits of Benares following the Bhāṭṭa school of Mīmāṃsā and māyāvād of Śaṅkara. On account of this opposition Vallabhacharya had to come down from Adal to Benares, and proclaim again his views on पूर्व and उत्तर मीमांसा through his पञ्चावलेखन as mentioned above.

Vallabhacharya, during his stay of fifteen to twenty years at Adal, wrote out all his works during the interval of अवसर from Sovā. When he passed away, his first son श्रीगोपीनाथ was about twenty, while the second son Śrī Vitthalanatha was about fifteen. Śrī Gopinatha was in a position to get the benefit of his father's teachings, but through unfortunate circumstances, the उत्तरदाय could not get the benefit of the knowledge of the Acharya's teachings, through him. Śrī Gopinatha and Śrī Vitthalanatha were on extremely cordial terms, as found from the letters passed between them. About Samvat 1620 or so Śrī Gopinatha left this world at Juggannath Puri, and soon after, his only son Śrī Purushottama followed him.

This unfortunate event embittered the feelings of the widow of S'ri Gopinatha, and as a result the original works of श्रीगोपनाथ were taken away by her. Under these circumstances, श्रीविठ्ठलनाथ tried his utmost to collect the writings of his father, but it appears that he succeeded only in securing the fragment of Anu Bhashya, but could not get the copy of the bigger or complete Bhashyn. He had to satisfy himself with the portion of अनुभाष्य which could be secured by him.

In Samvat 1622 S'ri Vitthalanath left Adel for good, and migrated to S'ri Gokula, and adopted it as his permanent residence. During his stay at श्रीगोकुल from 1622-1642 Samvat, he came in contact with Emperor Akbar, Birhal, Todarmal, Rai Purshottama and others. Emperor Akbar made a gift of Gokula and Jatipura villages to Vitthalanath. Akbar in another of his Sanads gave him permission to graze his cows on all lands including the royal ones also. It appears from this time Vitthalanath, who was up to this time known as Vipra or Dikshita, came to be styled Goswami, a name by which all his agnate descendants are known to this day. How much he loved S'ri Gokula and Govardhana can be learnt from the description of the same in the Anu-Bhashyn on 4. 2. 15. B. S., where it is placed above the Vyapi Vaikuntha, on the authority of a Rik. Here he got perfect peace, and it was here that he completed the remaining portion of the अनुभाष्य. Though we have not got Vallabhacharya's Bhashya on the last Adhyaya and a half, the portion of the Bhashya as written by S'ri Vitthalanath has admirably succeeded in bringing out the interpretation of his father on these Sūtras. Thus the संप्रदाय has to depend on this Anu Bhashya as the final authority on Brahma-Sūtras. The अनुभाष्य of the संप्रदाय, for this reason, has been attributed by some to the father and son combined. Whatever that may be, the Anu-Bhashya has been since then the chief authority of गृह्यशास्त्र Vaishnavas.

Vitthalanath passed away in Samvat 1642. After him Purushottamaji is the first commentator on the Anu Bhashya.

S'ri Purushottamaji the author of Bhashya-Prakāśa was born on the 11th day of the bright half of Bhādrapad 1724 Samvat at Gokula. He is *Seventh in descent from S'ri Vallabhacharya. In his childhood he seems to have come under the influence of two Scholars S'ri Krishna-Chandrasekhara Mahārāja and Chacha S'ri Gopes'aji. The former was his grand uncle and also his Guru (गुरुदेवगुरुदाता). Chacha Gopes'aji stood in a similar relation to him. Before Purushottamaji, his guru S'ri Krishnachandrasekhara had begun to critically study the Anu Bhashya. His labours resulted in a rough draft of the Bhava-Prakasikā and a fragment of the commentary of Guṇopasannhāra Pada of Anu Bhashya. The latter has been completely incorporated by S'ri Purushottamaji in his Bhashya-Prakāśa on that portion. The rough draft of Bhava-Prakasikā seems to have been utilised in the work current under that name in the Sampradaya. The copy of the same in the hand of S'ri Purushottamaji seems to be a revised version of the original. It summarises what is contained in the Anu Bhashya and Bhashya-Prakāśa combined. Chacha Gopes'aji's influence on Purushottamaji seems to be apparent on a comparison of the Tīkas of both on the Subodhini of the Bhagavata first स्कन्ध. Almost the whole of Chacha Gopes'aji's Tippiani seems to be incorporated in his Prathama-Skandha-Prakāśa.*

Purushottamaji seems to have migrated from Gokula to Surat in Gujarat with his uncle S'ri Vraja-Rajaji soon after 1737 Samvat. After this date S'ri Vraja-Rajaji settled at Surat, where he raised the Haveli for S'ri Bala-Krishnaji. Vraja-Rajaji was childless. He was a great scholar of the Prameya School of the Sampradaya. From him S'ri Purushottamaji got in inheritance the Swarupa of S'ri Bala-Krishnaji with the Mandira. Purushottamaji acknowledges this obligation in the opening verses of his Bhashya-Prakāsa. Though Purushottamaji seems to entertain the greatest respect for S'ri Vraja-Rajaji, the Prameya mode of thought of his uncle, does not seem to have appealed to him. Purushottamaji's writings can be equally appreciated by both scholars Sampradayikas and others.

Purushottamaji's literary activities continued at Surat and Dumas for forty years and over. It seems that he did not live long after 1781 Samvat second Ashadha Sudi 10th Thursday, on which day by a writing he bequeathed all his property including the Swarūpas of S'ri Balakrishnaji and S'ri Vrajes'aji with temples and everything to his namesake cousin.

Between the period of S'ri Vitthaleswara and S'ri Purushottamaji, Anu-Bhashya does not seem to have received requisite attention. Some of the descendants of S'ri Vitthaleshwara might have read the Anu-Bhashya here and there, but the absence of any commentary during almost a century, would rather suggest that sufficient attention was not bestowed on the study of the Anu-Bhashya. S'ri Hari Rayaji the illustrious descendant of Vitthaleswara did copy out Anu-Bhashya in his own hand, but being extremely emotional, he has not chosen to write anything like a commentary, on the Anu-Bhashya. When Purushottamaji approached Anu-Bhashya for his studies, in the absence of any tradition, he felt himself hampered, as can be seen from the concluding verse of the Bhashya-Prakāsa 'उद्देश्ये निरति'. It was a question to him as to how he should find out a mode by which he can thoroughly master Anu-Bhashya. Fortunately for him, there was his Guru S'ri Krishna Chandrajī, another descendant of Vallabhacharya. It is possible that the seed of comparative study was sown in Purushottamaji by S'ri Krishna-Chandrajī.

Through his inspiration S'ri Purushottamaji, it would seem, thought of undertaking the herculean task of studying all the Brahma-Sūtra-Bhāshyas that were available in his times. Being a Goswami himself, there was no dearth of riches, and in a city like Surat where he lived, materials were ample. With the help of these riches, it seems, he secured not only authentic texts of all the Bhāshyas, but he seems to have collected round him a band of scholars of those various schools, so that he could be in a position to understand those Bhāshyas in their true perspective. With this equipment S'ri Purushottamaji approached the Anu-Bhashya, and his masterly review of the systems of वैष्णव, रामानुज, आक्षर, मध्य, निष्ठ, and वैत is unparalleled in the history of Vedānta literature. Great scholars like वल्लभ, वल्लभ, वास्तवसिद्धि, had written commentaries on the Bhāshyas of their respective Acharyas, but nowhere do we find the critical and comparative method such as adopted by S'ri Purushottamaji in the exposition of the Anu-Bhashya.

From the time of S'rī Purushottamaji Sampradayika scholars began to devote their attention to the study of the Anu-Bhashya. Different scholars began to study the Anu-Bhashya, and expound the same in their commentaries from diverse standpoints. S'rī Mathuranathaji and S'rī Muralidharaji both descendants of S'rī Vallabhacharya belonged to the house of S'rī Gopinatha Dikshita. Both of them were great Mimāṃsakas. They have written commentaries on the Anu-Bhashya independantly of S'rī Purushottamaji. In their commentaries they display their great hold over the Mimāṃsa school of philosophy. The commentary written by S'rī Mathuranathaji is called प्रकाश, while that written by S'rī Muralidharaji is named सिद्धान्तप्रदीप. S'rī Mathuranathaji's commentary has not been in print at all upto this day, while S'rī Muralidharaji's commentary on the first three Sūtras has been published by S'astri Ramanatha in his विज्ञानी collection. The manuscripts of both these commentaries hitherto seen by us are incomplete. The Sampradayikas, when they separated, divided, it would seem, even manuscripts by metres and bounds. The result of this was rather unfortunate, because both the parties did not get a complete work. This explains how the commentary of S'rī Muralidharaji is available on समन्वय अध्याय alone. S'rī Mathuranathaji's commentary also is available only on the समन्वय अध्याय. Copies of both seen by us end abruptly, which rather goes to show that both these authors might have completed their commentaries. There is one commentary named वागीशप्रसाद written by one S'rī Balakrishnaji son of S'rī Vallabhaji. He also seems to have flourished at Kotah 1745 Samvat.

Two other commentators namely S'rī Vrajanathaji and S'rī Giridharaji also flourished at Kotah. Vrajanathaji has written a commentary on the Anu Bhashya. It is named वेदान्तसिद्धान्तप्रदीप or प्रभा. S'rī Giridharaji's commentary is called प्रदीप. Both of them are fragments. We do not know whether they completed there commentaries on the whole of Anu Bhashya. Lalubhattaji was a descendant of S'rī Vallabhacharya from the female side. He has attempted to write a commentary on the Anu Bhashya, but has not completed the same. His commentary is named by him as योजना first and then as निगूढार्थप्रकाशिका. Both प्रभा and this योजना in good many places copy the wording of S'rī Purushottamaji and of S'rī Muralidharaji. Lalubhatta in his commentary refers to one गीतावलीविराकार's view. This तत्त्वविराकार was one S'rī Vallabhaji, a descendant of S'rī Vallabhacharya. We do not know whether he also wrote a commentary on the Anu Bhashya. After this Anu Bhashya with the माध्यमप्रकाश of S'rī Purushottamaji came to be closely studied by योगिभीमोपदेशी in his exhaustive commentary named by him रत्न. Yogi S'rī Gopes'waraji was a mighty scholar, who flourished in the Sampradaya, after S'rī Purushottamaji. He was born in the Jyeshtha Sud 5th 1836 Samvat. He was also a descendant of S'rī Vallabhacharya. He occupied the seat of S'rī Vitthaleshaji Gadi ( the second house ), after his grand father S'rī Govindaji, for over sixty years of his life, his father S'rī Gokulots'vaji having gone in adoption on the seat of S'rī Balakrishnaji's Mandira at Surat. We have mentioned above that S'rī Purushottamaji bequeathed all his estates to his namesake cousin another S'rī Purushottamaji. The second Purushottamaji was succeeded by his son S'rī Govardhanes'aji, who died childless. His widow S'rī Mahārani Yahuji occupied



the seat for nearly fifty years, and when she found herself unable to carry on the Ssvā, in Samvat 1841, she adopted S'ri Gokulotsavaji. This incident was a very beneficial one in the cause of the literary activity of the Sampradaya. Through S'ri Gokulotsavaji his son Yogi Gopes'waraji got the rich treasures of authentic collection of manuscripts of S'ri Purushottamaji. Thus it would not be wrong to say that S'ri Gopes'waraji acquired the literary inheritances of S'ri Purushottamaji. Miraculous powers are attributed to him by Sampradayaika Gathas, but we are not concerned with this same at present. On account of his extreme devotion to the नाम and स्वरूप of God, and his aversion to anything worldly, he was fitly called by his contemporaries as योगी. He was an all-round scholar. We have seen his draft of the commentary on the पूर्वमीमांसासूत्रस. His नवार्थ, a commentary on the तैत्तिरीयसंहिता, awaits publication. He felt himself conscious of his knowledge of the world beyond. This explains why he styles himself संपूर्णवेत् from the 3rd or 4th Pada of First Adhyāya of रसि. At the end of रसि he writes about himself thus- 'ब्रह्मः कृतकृत्य इदीश्वरः एव च, प्रमाणः कृतकृत्य', and we think that a perusal of the रसि and the नवार्थ, would lead us to completely agree with what he himself has expressed. He seems to have passed away not long after the completion of रसि i. e. Samvat. 1897.

The author of रसि thoroughly explains not only the भाष्यप्रकाश of S'ri Purushottamaji, but even supplies the want, which was felt by the readers of प्रकाश. प्रकाशकार took for granted, that readers of Anu Bhashya, understood the literal sense of the Anu Bhashya, and hence we rarely find him explaining the literal text of the Anu Bhashya. For this reason, the author of रसि, in all places where he finds, that S'ri Purushottamaji has not explained Anu Bhashya, tries to give the literal meaning of all the passages of the Anu Bhashya. श्रीगोपेश्वरजी was a great master, and after him one of his pupils S'ri Giridharji of Benares, also a descendant of S'ri Vallabhacharya, wrote a commentary on the Anu Bhashya. This commentary is purely based on the प्रकाश of S'ri Purushottamaji, and explains the Anubhashya literally. S'ri Giridharaji was a grammarian, and so we find him in this commentary displaying his mastery over grammar. Another merit of this commentary lies in the fact, that in the beginning of each अधिकरण, it gives the complete विषयवस्तु. So that it clears the reading of the Upanishats, according to S'ri Vallabhacharya. He has divided Anu Bhashya into paragraphs, but the chief merit of his commentary lies in its discussion of the various readings of the Anu Bhashya throughout. This commentary is complete, but it has remained upto this day in Manuscripts. S'astri Haris'ankara Aunkarji has recently undertaken to bring out the edition of Anu Bhashya with this commentary under the patronage of S'ri Muralidharaji Maharaja of Benares, the grandson of S'ri Giridharaji.

Itchharam Bhattaji a S'rimali Brahmin of Gujrat was also a contemporary of श्रीगोपेश्वरजी. He was a devotee of S'ri Ranchhodaraj of Dakore, and he lived on the banks of Gomati, in a cell, where he wrote his commentary called रस on the Anu Bhashya. This is a complete commentary. There is no attempt as such, for a display of scholasticism. He explains the literal text

of the Anu Bhashya in such a way, as would enable even a beginner to follow it with little difficulty. The whole Manuscript of this work, in the author's own hand, was seen by us in the collection of the Bade S'ri Mathuresaji's temple at Kotah. It is really unfortunate that Prof. Magnalal Sāstri who has been publishing the Anu Bhashya with this commentary, does not try to get the use of this original Manuscript. Two other commentaries one by S'ri Girishadharaji, and another of one Ramanarayana are also said to exist.

In addition to these, two *vṛttis* explain the *vyaśasūtra* of Badarayana on the basis of Anu Bhashya. One is the *śāstraśūtra* of S'ri Krishnachandrajī, mentioned above. This *vṛtti* is bigger than *śūtrasamāhāra*. It seems to be the summary of *śūtrasamāhāra* and *śāstraśūtra* combined. The last three *adhyāyas* of this *vṛtti* are with us, written in the hand of S'ri Purushottamaji, and from the mode in which this Manuscript is written, and from the remark on the last page 'इयं वृत्तिः भोखामिपुरोत्तमैः खगुलानां कृता इति श्रुतम्', we are tempted to attribute the authorship of this work to S'ri Purushottamaji himself. At least the final form to this *vṛtti*, was undoubtedly given by S'ri Purushottamaji. Two *adhyāyas* of this *vṛtti* have been published by me, and the remaining two are in the press. Another *vṛtti* is written by one Bhatta Vrajanatha, a descendant from the female side of S'ri Vallabhacharya, at the instance of king Jayasinha of Jaipur. It is a small one explaining the *sūtras* in the light of Anu Bhashya, but in some places the author seems to be influenced by the *vaidika* school, and to that extent its authenticity is lessened. It is named *वैदिकवृत्तिः*. In addition to these, there is one nameless *Vṛtti* also.

Besides these, there are two small works, what are known as *अधिकरणमाला*s. After S'ri Purushottamaji completed his *śāstraśūtra*, he found from experience, that it was a difficult thing for ordinary people to follow. Hence in order to benefit them, he wrote out this *śāstraśūtra*, wherein he has succinctly explained all the *अधिकरणा*s and *sūtras* of Badarayana.

The other work was written by one निर्मलरामभट्ट a Nagar Brahmin and a pupil of *शङ्करभट्ट*. He was the *मुख्यप्रचारक* in the temple of S'ri Dwarakanathaji at Kankroli, during the time of S'ri Vrijabhushapaji, in Samvat 1835. He has summarised the purport of all the *अधिकरणा*s according to Anu Bhashya in a simple manner. Both the treatises are already published.

In addition to this there is one Anu Bhashya Tattva in S'ri Mathureshaji's library at Kotah. This work has somehow remained unknown in the Sampradaya. One बल्लभदेव has written *वेदान्तसौमुही* to explain *sūtras* of Badarayana according to Anu Bhashya. One S'ri Vrajanathaji son of S'ri Raghunathaji and pupil of बल्लभजी belonging to चन्द्रगौरी's house has written the meaning of *अधिकरणा*s in *Karikas*. Some *Karikas* on Anu Bhashya were composed by S'ri Dovakinandanaji, the grandson of विठ्ठलनाथजी.

Thus the descendants of the seven sons of S'ri Vitthalanatha Dikshita have devoted their attention to the Anu Bhashya. S'ri Mathuranatha and S'ri Muralidharaji were the descendants of S'ri Giridharaji, the first son of S'ri Vitthaladeva. In the second son Govindaraya's line, we have S'ri Harirayaji and S'ri Gopeswaraji, the author of *Rasmi*. In the 3rd son S'ri Balakrishnapaji's line

we have S'ri Krishnachandraji, and his worthy disciple S'ri Purushottamaji, the author of the भाष्यप्रकाश. The fourth son S'ri Gokulanathaji's line became extinct soon after him, and we have not got materials to learn how Anu Bhashya was understood by him. In the fifth son S'ri Raghunathaji's line, we have S'ri Dovakinandanaji तत्त्वविवेचकार S'ri Vallabhaji, while S'ri Giridharaji of Benares was a representative of the sixth son S'ri Yadanathaji. The seventh son S'ri Ghaashyamaji had one representative Chacha S'ri Gopes'aji. He has not written on Anu Bhashya, so far as we know, but we can learn his views from his commentaries on the 1st and 2nd स्कंध of the Subedhini. Thus from the time of S'ri Purushottamaji down to the time of Pandit Gattoolalaji, who also made an attempt to expound Anu Bhashya, and S'ri Jivanaji of Bada Mandira at Bombay, who is said to have written a टीका on Anu Bhashya, the संप्रदायिका have devoted their attention to the Anu Bhashya.

In conclusion we ought not to omit reference to one work which passes in the name of श्रीमद्भाष्य of S'ri Vallabhacharya. Some pages of the जिज्ञासाधिकरण and first Pada of the third Adhyaya and 11 Sūtras of the second Pada have been seen by us. The portion from the third Adhyaya has been published by us in the monthly Pushti-Bhakti-Sudha. From the style, this seems to be a clumsy attempt of a writer of recent times. All copies seen by us are new. The style is such as leaves little doubt in our minds, as to the spurious nature of this production.

Having thus surveyed the manuscript-literature on the Anu Bhashya, we shall see how Anu Bhashya was attended to, after printing was introduced into India. The credit of having published भाष्यम् for the first time, is due to the Asiatic Society of Bengal, who got Pandit Hemchandra Vidyaratna to edit the same in Bibliotheca Indica Series. This text was based on these manuscripts. As a first attempt it was welcome, but its text is unreliable in good many places. Pandit Hemchandra's describing the भाष्यम् as द्वैतद्वैतम् व्याख्यानं has done great injustice to S'ri Vallabhacharya. The system of S'ri Vallabhacharya was and is always known as the एकान्त. It is difficult for us to understand how this fact escaped the notice of the learned editor. However with all its short-comings, we must acknowledge our obligations to the learned editor, because it was through his efforts that Anu Bhashya of S'ri Vallabhacharya became available in print to the public, for the first time as early as 1897 A. D.

After this Pandit खल्लोपालक edited Anu Bhashya with भाष्यप्रकाश of S'ri Purushottamaji for the Benares Sanskrit Series. The Benares edition was a creditable attempt of the late Pandit Ratna Gopala. It was this edition which paved the way for people like ourselves, for the study of the Anu Bhashya. But the Benares printing left much to be desired. It did not do justice either to Anu Bhashya or Bhashyaprakasha. One always found it difficult to follow the Bhashya-Prakasha without proper paragraphs and punctuation. There were also many typographical mistakes.

S'astri Ramanatha then published the first सिद्धी of the Anu Bhashya with five commentaries under the patronage of S'rimad Goswami S'ri Gokulanathji Maharaja of Bombay.

Mr. Magnalal S'astri M. A. of the Deccan College at Poona has published recently the *अन्यास* portion of *Anu Bhashya* with the commentary *रसि* of Itchharama Bhattaji. The *रसि* is a great help in understanding the literal text of the *Anu Bhashya*. In the Bombay Sanskrit Series is published *Anu Bhashya* under the editorship of S'astri S'ridhar Puthak of Poona 1921 A. D. This edition claims to be a critical one, but a comparison of its text with that of the Benares edition would show that the claim cannot be maintained. In good many places the text is incorrect and unreliable. Even instances are there where *सूत्र*s are not correctly printed. Generally we should have expected the Bombay Sanskrit Series to maintain a high standard, and we are disappointed to see that it is not maintained in this edition, in spite of the materials available to the learned S'astri. The present attempt to publish the *Anu Bhashya* with *Bhashya-Prakash* together with the rare commentary *रसि* is undertaken under the following circumstances. In spite of four or five editions of *Anu Bhashya*, we felt that the text of *Anu Bhashya* had not been done justice, which was due to it. We have been fortunate to secure the original copy of the *भाष्यप्रकाश* of S'ri Purnshottamaji in his own hand, and comparing the same with the Benares edition, we felt that the literary acumen displayed in the original, was lost in the printed text. S'ri Purushottamaji was a great master. His critical faculty was unparalleled. His love of accuracy was so great, that the quotations made by him, from the works of other writers, when compared with the printed texts of those works, were invariably found by us, to be at an advantage in point of accuracy. From his manuscript we find him putting a point, where we use a comma, for a full stop he makes one stroke, and for a complete idea he puts two perpendicular strokes. When he wants to begin a fresh paragraph he puts two perpendicular strokes, and leaving a space of half an inch, he puts another two strokes, and then begins a fresh paragraph. Important words are coloured with red senna. S'ri Purushottamaji has revised this manuscript at least three to four times. Where he thought that an addition was necessary, he would efface a line slip and rewrite over it. Where the angle mark was above the line, we had to look for the addition on the top of the page on the margin, counting the number of lines mentioned at the end of the edition. Where the angle was below the line, we had similarly to look for the addition at the bottom of the page.

S'ri Purushottamaji was a great authority in the Sampradaya, and the copies of the *भाष्यप्रकाश* became current at once in the Sampradeya. The result was that some of the copies which were made before the revision by S'ri Purnshottamaji, did not contain the same. Even our original copy misses the latest revision, because after it was copied fair, it seems the learned author once more revised the same. Yogi Gopeswerji had before him the original referred to above. It would seem, he had not before him the copy of *Bhashya Prekasha* containing the last revision, because we have invariably found the latest addition not commented upon in *रसि*, even in those places where an explanation would seem extremely necessary. Such a copy of the *भाष्यप्रकाश* has also been fortunately available to us. S'ri Purushottamaji has studied all the then existing systems of Vedanta in a critical method. His criticism against other systems are very fair, and a student of *Anu Bhashya*

who wanted to study the *Anu Bhashya* in a comparative method, this was the only commentary that was available in the *śāstra*. But S'rī Purushottamaji's style is rather difficult. The literal text of the *Anu Bhashya* in good many places was not cleared up so as to help the beginners. This want has been amply fulfilled by Yogi S'rī Gopes'waraji in his *रसि*. *रसि* explains both the *Prakāśa* and the *Anu Bhashya*. The *Prakāśa* is referred to by him in his commentary by the words 'प्रकृते', while *Anu Bhashya* is referred to by the word 'भाष्ये'. This *रसि* was completed by S'rī Gopes'waraji in Samvat 1897. We had heard of it a dozen years back, but upto 1917 we had not been fortunate to see the copy of the same. Though we visited and searched the libraries of Kotah, Kankroli, Nathadwar, and other places, we were unable to trace a complete copy of this commentary. It seems except the original which is in our possession, there is no complete copy of this manuscript available anywhere. Through a lucky coincidence the first instalment of this manuscript, came to our hands in 1917. Since then through a series of incidents, almost the whole manuscript of *रसि* in the author's own hand, has been available to us. But there was one difficulty in this manuscript. In many places it is most illegible, and the deciphering of the manuscript has taxed our patience to the utmost. With all the care that has been bestowed on it, it is possible that something may have escaped our vigilance. Whatever that may be, we believe that *Anu Bhashya* as explained and enlarged in the *भाष्यप्रकाश* and *रसि* would be the best guide to the right understanding of the *Anu Bhashya* of S'rī Vallabhacharya.

We would have liked to commence the printing from the very beginning, but we could not do so as in the original manuscript of *रसि* pages 3 to 21 are missing. We have got another copy of the same, but it is hopelessly incorrect. For this purpose we went to Nathadwar, and H. H. the Tilakayita S'rī Govardhanlalji was kind enough to lend us the manuscript copy of *जिज्ञासाधिकरण* of *रसि*. But on comparison of this copy with the one in our possession, it appears to be a first draft of *रसि*. Goswami S'rī Gopes'waraji Maharaja, the present occupant of the seat of S'rī Vitthlesaji's Mandira, did not come to Nathadwar, as usually he used to do, during the last Annakoota festival. If he had come, it was possible to take search, if there was a manuscript of his portion of *रसि* in his temple collection, because it was in this temple that Yogi Gopes'waraji carried on his labours about a hundred years ago. In these circumstances in order to avoid delay, we decided to commence the printing from the third Adhyaya.

The first Pada of the third Adhyaya elaborates the process of the five *आहुतिस* of *अग्नि*, *सोम*, *वर्ष*, *वज्र* and *रेतः* through which Devas secure a body which is fit for the attainment of the knowledge of Brahman in case of a *निष्काम अधिकारी*. All the Achāryas have attributed *वैराग्य* as the chief object of this Pada, but S'rī Vallabhacharya differs from them all, and shows that *वैराग्य* may be a subsidiary object, but the main purport of Badarayana in these Sūtras is to show the process of five *आहुतिस* offered in five fires viz *हृद्भोज*, *पश्चिम्य*, *पृथ्वी*, *गुरु* and *योग* through which the body fit for the attainment of *ब्रह्मज्ञान* is developed by the presiding deities in case of a *निष्काम अधिकारी*.

We have refrained from entering into further details of the अचिकरण and मन्त्र, for they have been very beautifully summarised by S'ri Purushottamaji himself in his वेदान्तचिकरणमाला published by us some time ago, and whatever remains to be said, we propose to say, when the whole work is completed, in an exhaustive introduction.

The text of Anu Bhasya is based on the following manuscripts.

(a) Manuscript belonging to S'ri Damodaraji grandson of S'ri Vitthales'wara. This manuscript is a very reliable one and at the same time it is well written and well preserved.

(b) Another manuscript equally old and accurate.

Both these Manuscripts were kindly lent to us by H. H. the Tilakayita Maharaja of S'ri Nathadwar. S'astri Nandakis'ora took them out for us.

(c) A manuscript very old and accurate, but in some places, mutilated.

(d) A manuscript old and fairly accurate.

(e) A manuscript well written old and fairly accurate. These three manuscripts C. D. E. were received from the collection of Pandit Gattoolalaji in Bombay.

(f) (g) (h) Three manuscripts about 100 years old and fairly accurate. These three were received from H. H. Goswami S'ri Gokulanathaji Maharaja of Bombay.

(j) A manuscript received from the collection of S'ri Gokuladhis'aji's temple of Bombay through the kindness of H. H. Goswami S'ri Maganlalji Maharaja. This manuscript was taken out for us by S'astri Chimanlal.

(k) A manuscript received from H. H. Goswami S'ri Ranchodlalji Maharaja of Porbander. This mss. was brought to us by S'astri Harikrishna.

(l) A mss. received from the collection of H. H. Goswami S'ri Vallabhalaji Maharaja of Kamwan. This mss. is dated 1787 Samvat and though not very accurate belongs to a rather different recession.

(m) A mss. received from H. H. Goswami S'ri Muralidbaraji Maharaja of Benares from the Gopala Mandira collection. This was brought to us by S'astri Haris'ankar Aunkarji.

(n) The edition printed in Bib. Ind. Series. Calcutta.

(o) The edition of the Benares Sanskrit Series edited by Pandit Ratna Gopala Bhatta.

(p) The edition of Prof. Maganlal S'astri M. A. published in Vaishnava Parishad Series.

(q) The edition published in the Bombay Sanskrit Series.

In addition to these, in cases of doubt, we have consulted S'ri Krishnachandraji's भावप्रकाशिकावृत्ति and वेदान्तचिकरणमाला, the former written in the hand of S'ri Purushottamaji himself.

The text of the Bhashya Prakāśa is based on the original copy written by the author in his own hand. For the portions which are added by the author subsequently to this copy in his fair draft, and which are not incorporated in this manuscript, we have based the text of those additions on three copies. At one time we thought of bracketing this last addition, but on a further consideration, we thought that as the author himself wanted to incorporate the same, it would not be fit to mark out the same.

- (a) A mss. dated 1787 Samvat received from his H. H. Goswami S'ri Vallabhalalji Maharaja of Kamwan.
- (b) A mss. received from H. H. Goswami S'ri Ranchhodlalji Maharaja of Porbander.
- (c) (d) Two mss. received from Pundit Gattoolalaji's collection of Bombay.
- (e) The edition in the Benares Sanskrit Series.

The text of the रसि is based on the original copy in our possession as stated above.

श्रीगुरुपार्ष्णमस्तु ।

Bombay, }  
5-2-26. }

M. T. Tellvala.

श्रीकृष्णाय नमः ।  
श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।  
श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

# श्रीमद्रहसूत्राणुभाष्यम् ।

भाष्यप्रकाश-रश्मि-परिवृंहितम् ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ (३-१-१)

सर्वोपनिषदां सिद्धो ह्यविरोधे समन्वयः ।

कथं बोधकता तासां स तृतीये विचार्यते ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

श्रीहरिर्जयति । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ अथ तृतीयाध्यायं व्याचिख्यासवः सङ्गतिं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं स्मारयन्तः प्रकृताध्यायार्थमाहुः सर्वेत्यादि । 'तं सर्वोपनिषद'मित्यादिश्रुतेर्ब्रह्मण्युपनिषद एव मुख्यं प्रमाणमिति प्रथमाध्याये सर्वोपनिषदां ब्रह्मणि सम्यगन्वय आपाततः प्रतीतार्थनिराकरणेन तदेकतानत्रारूपो यः प्रतिपादितः, स द्वितीयाध्याये विरुद्धस्मृतीनां निराकरणेन श्रुतिवाक्यानां चेतरेतरविरोधनिरासेन चिन्तिते अविरोधे, सिद्धः, मुख्यतया उपनिषद एव ब्रह्मबोधिकाः, नेतरदित्येवं दृढो जातः । अतः परं तृतीयाध्याये तासां उपनिषदां बोधकता निर्विचिकित्सशब्दज्ञानेन ब्रह्मप्रमितिजनकता कथं केन प्रकारेणेत्याकाङ्क्षोदेति । अपिभिः स्वस्वबुद्धोपनिषदर्थस्य नानाप्रकारेण विचारितत्वात् । अतस्तन्निवृत्त्यर्थं स तासां बोधकताप्रकारस्तृतीयेध्याये निरूप्यत इत्यर्थः । तथाच द्वितीयस्य प्रथमार्थशोधकत्वाद्यथो-  
रश्मिः ।

श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः । तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ १ ॥ 'आत्मा वा अर'इत्यत्र निदिध्यासनमत्र समाधिरूपम् । भक्तिमार्गीयत्वाद्भाष्यस्य । समाधिदृष्टान्तदृष्टान्तितमानसीसेवायाः साधनेषु मुख्यत्वात् । सङ्गतिमिति । वक्ष्यतेऽग्रे । उपोद्घातादिरूपा ताम् । तन्निवृत्तीति । आकाङ्क्षानिवृत्त्यर्थम् । बोधकतेति । विद्यानिष्ठैकत्वप्रकारेण बहुत्वप्रकारेण वेति कथंशब्देनोक्ते बहुत्वप्रकारेणेति फलिष्यति । 'यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि'तिश्रुतेस्तद्विषयिणीनां बहुत्वौचित्यात् । कारिकायां 'स समन्वय' इति वक्तुं शक्यते, तथापि प्रथमेऽध्यायेऽतिव्याप्तिरत एवमुक्तम् । विद्याप्रतिपादनानां विशेषसमन्वय इति चेदस्तु । निरूप्यत इति । विचारोऽत्र परपक्षनिराकरणपूर्वैकत्वपक्षस्थापनम्, निरूपणस्योक्तरूपत्वात् । सामान्यप्रकारकजिज्ञासायाः सर्वोपनिषदप्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासायाः विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः विद्यावि-  
पयत्वेन सर्वोपनिषदप्रतिपाद्यत्वप्रकारकजिज्ञासाया जनकत्वेन हेतुना विचार्यत इत्यर्थः । प्रथमेति । ब्रह्म-



एकं वाक्यं प्रकरणं शाखाः सर्वाः सहैव या ।

एकां विद्यामनेकां वा जनयन्तीति चिन्त्यते ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पोद्घातत्वम्, तद्वत् तृतीयस्य प्रथमविषयभूतोपनिषद्भिन्नबोधकताप्रकारशोधकतया तच्छेषत्वात् तथात्वं सङ्गतिः । द्वितीयतृतीययोस्तूपजीव्योपजीवकभाव एव सङ्गतिरिति बोधितम् ।

नन्वयं साधनाध्यायत्वेन प्रसिद्ध इति साधनविचारोद्यार्थत्वेन युक्तः, न तु बोधकताप्रकार-विचार इति शङ्कायां खोक्ते गमकमाहुः एकमित्यादि । गुरुमुखादुपनिषद्भिः श्रुतं ब्रह्माध्याय-द्वयोक्तरीत्या मत्वा निदिध्यासितव्यम् । तदुपायभूताधोपासनाः सर्वशाखासु कचिद्वाक्येन प्रकरणेन वा बोध्यन्त इत्येकं वाक्यं प्रकरणं तत्प्रकारबोधनेन विद्यां जनयति । तां विद्यां तादृग्वाक्यादिमत्तः सर्वाः शाखाः सहैव सम्भूयैकां विद्यां जनयन्ति, असम्भूय पार्थक्येनानेकां वा जनयन्तीति सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्त्यते । पादे च यथाधिकारमेकामनेकां वा जनयन्तीति फलति । अतो यदि बोधकताप्रकारो न विचार्यः स्यात्, तदोपासनामात्रं चिन्तयेत्, न तु विद्यै-कत्वानेकत्वम्, प्रयोजनाभावात् । अतस्तच्चिन्तनाद् बोधकताप्रकारविचार एवार्थ इति ज्ञायत इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

निष्ठमभिन्ननिमित्तोपादानत्वं प्रथमार्थस्तं प्रकृतिपर एवादिगतकारणत्वनिरासेन शोधयति स प्रथमार्थशोधक-स्तत्वात् । उपोद्घातत्वमिति । 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थमुपोद्घातं विदुर्बुधाः' । प्रथमेति । प्रथमविषयीभूता योपनिषत् तन्निष्ठो यो बोधकताप्रकारोऽभिन्ननिमित्तोपादानताप्रकारः तेन ज्ञानं विधेति तं शोधयति, अभि-न्ननिमित्तोपादानत्वेनैकेन विद्यानेकानन्दमयत्वादिक्रौरैर्वा ज्ञानं विधेति विमर्शेऽनेकानन्दमयत्वादिक्रौरै-रित्येवं शोधयति यो बोधकताप्रकारः समन्वयविषयविषयकविधेति बोधकताविशेषप्रकारः स तथा, तस्य भावस्तत्ता, तथेत्यर्थः । तथात्वमिति । शेषशेषिभावः । समन्वयः प्रथमार्थः शेषी । विद्याविषयत्वेन समन्वय इति शेषः । सामान्यविशेषभावः सङ्गतिरिति यावत् । प्रसङ्गेऽन्तर्भूता । उपजीव्येति । कारणं विषयविधया निराकृतविरोधं विद्यायां न त्वनिराकृतविरोधम् । 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरैणात्मापहारिणे'ति श्रुत्युक्तदोषापत्तेः । उपजीवकं कार्यं विद्या तृतीयाध्यायार्थः । एवकारेण शेषशेषिभावसङ्गतिव्यवच्छेदः । बोधितमिति । कारिकया बोधितम् ।

'आत्मा वा अर' इति श्रुतावार्थक्रमेण 'द्रष्टव्य' इति पश्चादन्वयीत्याशयेनाहुः शुर्वित्यादि श्रुतमित्यन्तम् । श्रोतव्य इत्यस्येदम् । निन्दीति । समाधिनिदिध्यासनं मानसी सेवा । तदुपायेति । मानसीसेवारूपमक्तेरुपायभूताश्चित्तशुद्धिद्वारा । यद्यपि मानसीसाधनं तनुवित्तजे, अन्यानि श्रेयांसि च, तथापि जैमिनिमतोपन्यासात्कर्मणा चित्तशुद्धौ भक्तिरुपासनया चित्तशुद्धेर्भाष्ये साधारणत्वादुपासनाः साधनत्वेनोक्ताः । अनुगमाच्च । वाक्येनेति । 'आत्मेत्येवोपासीते'त्यादिना । प्रकरणेनेति । यथा चिन्तयेदिति । तृतीयपरणे सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणे चिन्तयेत् । एवेति । अध्यायार्थत्वेन साधन-विचारव्यवच्छेदक एवकारः । फलाध्याये 'साधनैर्बलविद्यदी'त्युपासनाभिरित्यर्थः साधनैरित्यस्य ।

ससाधने हि पुरुषे जन्मना कर्मणा शुचौ ।

केवले वा यथा योगे प्रथमं तद् विचार्यते ॥ ३ ॥

विचारपूर्वकं तस्य ब्रह्मभावाप्तियोग्यता ।

भाष्यप्रकाशः ।

ननु यद्युपनिषद्बोधकताप्रकारचिन्तनमेतदध्यायार्थः, तदा संसारगतिप्रभेदसन्ध्यसृष्ट्यादि-  
बोधकानामधिकरणानां कथं सङ्गतिरित्याकाङ्क्षायां पादानामर्थस्त्रिभिर्बाहुः ससाधन इत्यादि ।  
'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति परप्राप्तिसाधनतया यज्ज्ञानमुक्तम्, तदपरोक्षमेव विवक्षितम् । 'तस्मिन्  
दृष्टे परावरे' 'आत्मन्येवात्मानं पश्येत्' 'सर्वं हि पश्यः पश्यती'त्यादिषु दृशोः प्रयोगात् । तच्च न  
शब्दश्रवणमात्रादिति मननादिविधिभिरवसीयते । यत्र पुनः शब्दश्रवणमात्रात्, तत्रापि  
शुद्धिरवश्यमस्तीति फलबलादेव ज्ञायते । ततः पूर्वं शुद्धिर्मृग्या । हि अतो हेतोः जन्मना कर्मणा  
शुचौ विचाररूपसाधनसहिते पुरुषे विद्यां जनयन्ति, वा अथवा, केवले जन्मकर्मावदातत्वाभावेऽपि  
वरणमात्रविषये । तत्र दृष्टान्तः यथा योगे । अतो 'निर्विषयं नित्यं मनः कार्यं मुमुक्षुणे'ति-  
श्रुतेर्जन्मादिशुद्धिराहित्येऽपि केवले वरणविषये मनःशोधनपरे च पुरुषे जनयन्ति । 'यदि  
शैलसमं पापं विस्तीर्णं योजनान् बहून्, भिद्यते ज्ञानयोगेने'ति योगबोधकध्यानविन्दुश्रुते 'योगिनेव  
दहेदहो नांन्यत् तत्र कदाचने'ति श्रीभागवतवाक्येन तत्र साधनान्तरानपेक्षणात् । एवं चरणेऽपि,  
'पापकर्षण' इति । 'अपूतः पूतो भवति मां स्पृष्ट्वे'ति तापनीयश्रुतेः । 'कोटिजन्मार्जिते पापे  
कृपिः केशे च वर्तते । भक्तानां ण्य निर्वप्ये तेन कृष्णः प्रकीर्तित'इति ब्रह्मवैवर्तवाक्याच्च  
भक्तानां पापनिवृत्तेः शुद्धेऽथ भगवतैव सम्भवात् । एवं त्रिविधेष्वधिकारिषु भगवदिच्छया सम्भवत्सु  
मुख्यमध्यमयोर्वरणयोगाभ्यामेव सिद्धिरिति तत्र विचार्यते, किन्तु प्रथमं प्रथमे पादे, तत्  
जयन्याधिकारिणां शुचित्वं विचार्यते । तादृशेषु दययैव व्यासचरणानामेतदुद्यमात् । तथाचोपो-  
द्घातः सहकारिसम्पत्तिरूपस्तदर्थः । ततो द्वितीये पादे जीवावस्थादिविचारपूर्वकं तस्य जीवस्य  
ब्रह्मभावप्राप्तियोग्यता स्वरूपतो योग्यत्वम् । ततस्तद्विचारेण अधिकारे मुक्त्यधिकारे जीवस्य सिद्धे  
रश्मिः ।

न शब्दश्रवणेति । 'वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था' इति श्रुत्युक्तात् । तस्यस्य विधौ  
विधानादाहुः मननेति । ननु भक्तौ 'श्रेयोभिर्विनिर्धैरान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यत' इति  
वाक्याद्वेदान्तवाक्ये मननादिविधिनिवेशे किं चीजमित्यत आहुः यत्रेति । यथा परीक्षितः ।  
'पिबन्तं ल्वन्मुखाम्भोज्युतं हरिकयाशृत'मित्तिवाक्यात् । फलं मोक्षः । एवकारस्तद्वाचक-  
शब्दव्यवच्छेदकः । वेदान्तविज्ञानश्रुतौ तद्वाचकः शब्दोक्तिः । तत इति । श्रुतेः फलबलाच्च ।  
चरणेति । वरणं स्वीयत्वेनाङ्गीकारः, न भक्तिः । वरणजसर्वात्मभावेति वक्ष्यमाणत्वात् । वरणं सर्वत्र  
कारणम्, अतो न प्रदानवत्स्वविरोधः । 'नायमात्ये'त्यादिश्रुती अत्र द्रष्टव्ये । चरणं पुष्टिरिति ।  
'पोषणं तदनुग्रह' इति वाक्यात् । इदं भक्तिहेतुग्रन्थे स्पष्टम् । भक्तिहेतुग्रन्थे पुष्टिर्मादयोरेवानुग्रह-  
साध्यत्वम्, न सर्वात्मभावस्येति चेत् । न । सर्वात्मभावदानस्याकस्मिकत्वापत्तेः । ज्ञानेति । ध्यानयोगेने-  
त्यपि पाठः । दार्ष्टान्तिके योजयन्ति स्म एषं चरण इति । पापेति । सप्तम्यन्तम् । वरणे पापकर्षणत्वं  
जीवधर्मं वरणे, ब्रह्मधर्मः पापकर्षणं स्वाश्रिताश्रितत्वसम्बन्धेन । स्वं जीवः इत्याशयेनाहुः अपूत इत्यादि ।  
भगवतैवेति । एवकारेण साधनान्तरव्यवच्छेदः । त्रिविधेति । जन्मकर्माभ्यां शुचौ विचाररूपसाधन-  
सहिते । जन्मकर्मावदातत्वाभावेऽपि वरणमात्रविषये । दययैवेति । गुरुत्वात्कृपालुत्वम् । 'कृपालुरकृ-  
तद्रोह' इति वाक्यात् । एवकारस्तु कृपालुत्वधर्मविरोधिवर्धनव्यवच्छेदकः । सहेति । शुचित्वरूपसहका-

तत्र प्रथमे पादे जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । तत्र पूर्वजन्मनि निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिव्यक्त्यभावाद् भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इति, निष्कामत्वाच्च तदधिकारिदेवाधीनान्येव भूतानीति,

भाष्यप्रकाशः ।

एवं सर्वं निगमयित्वा प्रथमपादं व्याख्यातुं तदर्थमनुवदन्ति तत्रेत्यादि । तेष्वर्थेषु जीवस्य ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते । गीतायां 'अयिज्योतिरहः शुक्लः पण्मासा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना' इति भगवता ब्रह्मविद एवार्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतेरुक्तत्वात् तदनुसारेण व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । तच्च छान्दोग्ये पञ्चाग्निविधायां सिद्धमिति प्रथमं तत्तात्पर्यमाहुः तत्र पूर्वेत्यादि । सा च सप्तमे प्रपाठके गौतमप्रवाहणसंवादे 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नप्रतिवचनभूतैः 'असौ वा व लोको गौतमाग्नि'रित्यादिभिरुक्ता । 'असौ वा व लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्चिश्चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुहति तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति । द्वितीये वाक्ये पर्जन्यवाय्व-भ्रविद्युदशनिहादनयो विस्फुलिङ्गान्ताः, सोमो राजा होम्यः, वर्षं फलम् । तृतीये पृथिवीसंवत्सरा-काशरात्रिदिगवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गान्ताः, वर्षं होम्यम्, अन्नं फलम् । चतुर्थे पुरुषवाक्प्राणजिह्वा-चक्षुःश्रोत्राणि विस्फुलिङ्गान्ताः, अन्नं होम्यम्, रेतः फलम् । पञ्चमे योपोपस्योपगत्रणयोनितदन्तः कृत्यभिनन्दाः विस्फुलिङ्गान्ताः, रेतो होम्यम्, गर्भः फलम् । तदग्रे 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्वावृतो गर्भो दद्या वा नव वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते, स जातो यावदायुषं जीवति, तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्र्य एव हरन्ति, यत एवेतो यतः सम्भूतो भवती'त्यन्तम् ।

अर्थस्तु, हे गौतम, असौ वा व बुलोक एव अग्निः, यथेहानिहोत्राधिकरणमाहवनीयः । तस्माग्नेर्बुलोकस्थस्य आदित्य एव समित् । तेन हीद्वो बुलोको दीप्यते, अतः समिन्धनात् समित् । रश्मयो धूमस्तदुत्थितत्वात् । समिद्धे अग्नौ हि धूम उचिष्ठति । अहरर्चिः । प्रकाश-सामान्यादादित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अहःप्रश्नेऽभिष्यक्तेः । अर्चिषः प्रश्ने ह्यङ्गारा अभिव्यज्यन्त इति । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाः विप्रकीर्णत्वसामान्याच्चन्द्रमसोऽग्र्यवा इव । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा लोकपालाः कर्मसत्त्वाः श्रद्धां जुहति । 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुत्यन्तरात् 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नवाक्यादग्रे तथैव निगमनाच्च श्रद्धाशब्देनाप रश्मिः ।

स्मभावादेविचारः । जन्मेति । सर्वेषु साधनेषु सन्दिग्धं जन्मेत्यर्थः । तेन ब्राह्मदेहादिविचारं स्वकत्वाऽपि पुरुषवचस्त्वविचार उपपत्तिरुक्ता । तदिति । जन्म । प्रथममिति । सन्दिग्धत्वादिति भावः । तात्पर्यमिति । वाच्यार्थस्तु श्रुतिवाच्यः । तत्र पूर्वेत्यादीति । तत्र जन्मविचारे पूर्वत्वादेहेतोर्मोक्षाभावेन जन्म विचार्यते । सेति । विद्या । 'अदसस्तु विप्रकृष्टे' रूपमित्याहुः बुलोक इति । श्रुतिलादेवकारः । आहवनीये ह्यहोति । एवेति । पूर्ववत् । नमिदिति । 'जिह्वी दीप्तौ' सम्पूर्वः क्विबन्तः । अग्निरत्र ब्रह्म तयापोक्षजः । 'नक्षत्राणामुदयो यत' इति श्रुतेः । तस्माग्नेप्रत्यक्षत्वादित्यं विना कः प्रत्यक्षं संपादेयम् । 'यच्चन्द्रमसि यद्याग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक'मिति वाक्यात् । लोकपाला इत्यादि । लोकपाला आयादयस्तृतीयस्य पष्ठेऽध्याये सन्ति । ते कर्मप्रधानाः । 'तदुपयंपी'ति सूत्रे उक्ताः । जुहुतीति । ददति अदन्ति च । यागानामनेकविधत्वात् । अन्न इति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतौ । तथैवेति । इति त्वित्यस्य हेत्वर्थक्यस्य

ते देवास्तत्र तत्र हुत्वा तस्य शरीरं सम्पादयन्तीति 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति श्रुतिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

उच्यन्ते । ता जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवति । श्रद्धाशब्दवाच्यानां धुलोकामो हुतानामपां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । एवं हुतास्ता आपो धुलोकस्थं चन्द्रमनुप्रविश्यापूर्व-  
माणपक्षे पञ्चदशकलाभिः पोषणात् तमारभन्ते । एवमग्रेपि । वृष्ट्युपकरणमेघाभिमानिनीदेवता-  
विशेषः पर्जन्यः । तस्मिन्नग्नौ हुतः सोमो राजा वर्षरूपेण परिणमते । तच्च वर्षं पृथिव्यग्नौ हुतमग्न-  
रूपेण परिणमते । अन्नं च पुरुषाग्नौ हुतं रेतोरूपेण परिणमते । रेतश्च योषाग्नौ हुतं गर्भरूपेण  
परिणमते । तदाह 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति । वैराग्यार्थमाह 'स उल्वा-  
वृत्तो गर्भः' इत्यादि । 'तं प्रेतं दिष्टमिदोऽग्नय एव हरन्तीति । तं पूर्वोक्तं प्रेतं मृतं दिष्टं निर्दिष्टमितो  
मरणस्थानाद् अग्नये एवाग्नयर्थमेव हरन्ति पुत्रा ऋतिवजो वा नयन्ति । यतोऽग्नेः सकाशादेव इत  
आगतः श्रद्धादिकमेण, यतश्च पञ्चम्यो भूतेभ्यः सम्भूत उत्पन्नो भवतीत्येवं सामान्यतो बोध्यः ।

अतः परं तात्पर्यमुच्यते । गीतायां यज्ञः सात्त्विकादिभेदेन त्रिविध उक्तः । तत्र 'अफला-  
काङ्क्षिर्भयज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते । यष्ट्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः' इत्येतच्छृङ्खलकं  
निष्कामयज्ञं यः पूर्वजन्मनि कृतवान्, उपनिषदर्थनिश्चयाभावेन ज्ञानरहितश्चासीत्, तस्य पूर्वजन्मनि  
निष्कामयज्ञकर्तृज्ञानरहितस्य मरणे ज्ञानाभावेन यज्ञाभिष्यञ्चमाधानं मोक्षः, कामनाभावाच्च न  
स्वर्लोको मुख्यतया फलम् । तथा सति साङ्गाद्वैदिककर्मणः फलावश्यंभावनियमात् फले जननीये तत्र  
किं फलमित्याकाङ्क्षायां 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति गीतावाक्यात् तादृशयज्ञस्य  
पावनमेव फलमिति भूतसंस्कारक एव यज्ञो जात इत्येको हेतुः ।

रदिमः ।

निगमनघटकत्वादेवकारिभिरानुपूर्वीव्यवच्छेदकः । 'अपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुतेश्चन्द्रविषयायाश्चन्द्रपुष्पत्व-  
प्रकारमाहुः श्रद्धाशब्देति । आरभन्त इति । षोडशी तु न संभवति कर्त्री । ध्रुवत्वात् । आपूर्येति ।  
शुक्लपक्षे । आपूर्यते चन्द्र इत्यापूर्वमाणस्य पक्षे । तदेवाहुः वृष्टीत्यादिना । वृष्टेरुपकरणं मेघाभिमानिनी  
देवता तद्विशेषः । 'पर्जन्यो भगवानिन्द्र' इत्यत्र सिध्यति नन्दवाक्ये । स उल्वावृत्तो गर्भः इत्यादीति ।  
'दशमासा'नित्यग्रात्यन्तसंयोगे द्वितीया । पूर्वोक्तमिति । 'तत्र प्रयाता गच्छन्ती'त्यत्र प्रयातपदेनोक्तम् ।  
निर्दिष्टमिति । परलोकं प्रति कर्मणा निर्दिष्टम् । अग्नेः सकाशादिति । अन्यथा जगत्कर्तृत्वमग्नेर्भज्येत ।  
इत्येवेति । श्रौतत्वादेवकारः । सामान्यत इति । तात्पर्यरूपविशेषार्थं विनाभिधामात्रतः शुल्यर्थो  
बोध्य इत्यन्वयः ।

भाष्यं विवरीतुमाहुः अतः परमिति । तत्र प्रथम इत्यादिभाष्यविचारात्परम् । अभिधाया  
या परम् । विवृण्वन्ति सा तत्रेत्यादिना । मुख्यतयेति । ज्ञानराहित्येन 'त्रिदुपः कर्मसिद्धिः  
सात्तया नाविदुषो भवे'दिति वाक्यान् मुख्यतया । किं मुख्यतया फलातिरिक्तं फलमिति चेत् । न ।  
शरीरमाक्षणे 'अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्मकाम आसकामो भवति, न तस्मात् प्राणा उत्काम-  
न्यत्रैव समवनीयन्ते गृक्षेव सन् ब्रह्माप्येतीति शुल्युक्तं ज्ञेयमिति । भूतत्वादिभाष्यं विवरीतुमाहुः तथा  
सतीत्यादि । विवृण्वन्ति सा यज्ञो दानमिति । चैवेति । तेनान्येपामेष्वन्तर्भाव इति भावः । यथा  
'पूयेत्येव द्विषुषि'रिति वाक्यादद्विरेणानाम् । तादृशेति । पावनजनकयज्ञस्य । एवकारेण मोक्षस्वर्लोको  
व्यवच्छिद्यते । एवेति । स्वर्लोकव्यवच्छेदक एवेति । भाष्ये इति शब्दस्य हेतुवाचकत्वादाहुः एको  
हेतुरिति । श्रद्धादिद्वेमे हेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

निष्कामत्वादिति द्वितीयः । स त्वित्यं ज्ञेयः । वैयासे दर्शने देवता विग्रहवती । अतः पुरुषप्रयत्नेनाभिव्यक्ता यागाः स्वस्य करणत्वान्मध्ये देवताप्रीतिं जनयन्ति । अतो द्रव्येण प्रीता देवता व्यापारः । अदृष्टादिकं तु न व्यापारः । दृष्टस्य सम्भवे तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । याज्ञिका हि देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागं कुर्वन्तः स्वर्गादिकं साधयन्तो दृश्यन्ते । देवता च मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहादिपञ्चकवती । तत्र 'सहस्राक्षो गोत्रमिदं वज्रधातु'रिति विग्रहः । 'अग्निरिदं हविरजुपते'ति हविःस्वीकारः । 'अद्वीदिन्द्रप्रस्थितेमा हवींपी'ति हविर्भोजनम् । 'तप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयती'ति तृप्तिप्रसादौ । एवं विग्रहादिपञ्चकवत्त्वात् सेवितराजादिवद् देवताप्यन्यदीयं हविर्विधानेन गृहीत्वा किञ्चिदुपकर्तुमुचिता भवति । लोके तथोपलब्धेः । 'देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु व' इति गीतायां प्रजापतिवाक्यानुवादात् 'अग्नये जुष्टं निर्वपामि' 'यस्यै देवतायै हविर्निरुप्तं स्या'दित्यादौ तादर्थ्यार्थकचतुर्थीनिर्देशात् । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागस्य यागत्वाच्च । अतः सैव हविर्गृहीत्वा प्रीतिद्वारा व्यापारीभवितुमर्हति । सा च चेतना नित्या यथानुरूपं फलं नियमयितुं शक्ता । तत्र यागकर्तु-निष्कामत्वे तथा किं वा उपकर्तव्यमित्यपेक्षायां कर्मसचिवत्वेन यज्ञाधिकारिणां देवानामेवेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाद्यौकपालत्वाच्च भूतानां तदधीनत्वमित्यपरो हेतुः ।

ताभ्यां हेतुभ्यां देवास्तत्र तत्र हुत्वा संस्कृतैर्भूतैस्तच्छरीरं ब्रह्मविद्याप्राप्तियोग्यं निष्कामत्वात् सम्पादयन्तीति तत्कृतमुपकारं 'पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतिर्वदति । शेषं तु वैराग्यार्थं वदति । अन्यथा प्रथमप्रश्नचतुष्टयप्रतिवचनैरेव वैराग्यसिद्धेरत्रैतावद्वैतमकथनस्य निष्प्रयोजनत्वं स्यात् । अतोऽर्चिरादिमार्गेऽधिकारिविशेषबोधन एव तात्पर्यमित्यर्थः ।

रदिमः ।

द्वितीय इति । भाष्ये द्वितीयत्वेन प्रतीतः । द्वितीयोपीत्यन्तो हेतुरिति । तेन शैल्या स्वरेण च । चस्त्वर्थे इति । निष्कामत्वात्त्वित्यर्थः । तेनेह पावनशरीरसंपादने निष्कामत्वस्य हेतुत्वमावृत्त्या वक्ष्यन्ति । हेतुं व्युत्पादयन्ति स्म स त्वित्यादि । निष्कामत्वधिकार्यन्यथासिद्ध इति स हेतुर्वक्ष्यमाणप्रकारेणेत्यन्तषट्को ज्ञेयः । पुरुषेति । यजमानप्रयत्नस्य स्वत्वत्वात्पुरुषशब्दो यजमानादिपरः । करणेति । व्यापारवदसाधारणं कारणं करणं तत्त्वात् । अपूर्वं कार्यपर्यन्तं वर्तमानं दूषयन्ति स्म अदृष्टेति । स्वर्गादीति । आदिनात्मसुखम् । 'यन्न दुःखेने'ति वाक्यात् । प्रजापतीति । 'सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः । अनेन प्रसविष्यध्वमेव वोऽस्त्यष्टकामधु'गिति पूर्ववाक्येऽनेन यज्ञेनेत्यर्थादनेनेत्यनुवादकं पदं यज्ञार्थकत्वेन वाक्यमप्यनुवादकमतस्तथेति । अग्नय इत्यादिसंहिता । जुष्टम् । 'जुपी प्रीतिसेवनयोः' । प्राग्भिः प्रीत्या सेवितम् । निर्वपामि । 'हुवप् धीजतन्तुसन्ताने' । निर्वापं प्रक्षेपेण धीजतन्तुसन्तानं करोमि । अतिविस्तरत्वात्तत्र प्रक्षेपेणेत्याद्युक्तम् । 'नानन्तोऽनन्तपारस्ये'ति वाक्यात् । निरुक्तमिति । 'हुवप् धीजतन्तुसन्ताने' कर्मणि क्तः । इत्यादाविति । कर्मसचिवेत्यादि । पूर्ववत् । एवेति । तृतीयस्य षष्ठप्रश्नयोरध्याययोरस्यार्थस्य स्पष्टत्वात् । भूतानामिति । पञ्चानाम् । तदधीनत्वमिति । इन्द्रियाधिष्ठातृदेवाधीनत्वम् । हेतुरिति । इतिशब्दान्तः ।

तत्र तत्रेति शुलोकादौ हुत्वा । अत्र पूर्वोक्तं हेतुद्वयम् । आवृत्त्या त्वाहुः निष्कामत्वादिति । संपादने एको हेतुः । तत्कृतमिति । देवकृतं निष्कामयज्ञकर्तृरूपकारम् । शेषमिति । 'स उत्त्वावृते गर्भे' इत्यादि पूर्वमुक्तम् । पूर्वोक्तं तात्पर्यार्थं स्पष्टयन्ति स्म अन्यथेत्यादि । एतावदिति । पञ्चम्याहुत्यन्तम् । अर्चिरिति । 'अभिज्योतिरह' इति गीतावाक्येन पूर्वमुक्ते पञ्चमिविद्यासाधितदेहवानधिकारिविशेषबोधने ।

तत्र जीवेन्द्रियाणां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य तेषामपि होमं वक्तुमिदमधिकरणमारभते ।

नच पञ्चाहुतयो धूममार्ग एव । तत्र गमनागमनयोर्वहुविशेषश्रवणात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

एवं श्रुतितात्पर्यमुक्त्वा अधिकरणप्रयोजनमाहुः तत्र जीवेत्यादि । तादृशे यज्ञकर्तारि जीवादिशोधिकाया आत्मविद्याया आसन्योपासनायाश्चाभावे देवैर्होमेन सम्पादितमपि तच्छरीरं ज्ञानानुपयोगाद् व्यर्थमिति होमोत्र शोधक इति तेषां होमाभावेनाशुद्धिमाशङ्क्य, तेषामपि होमं वक्तुं जीवस्येतो लोकांतरगमनावसरे संस्कृतभूतसूक्ष्मेन्द्रियसाहित्यसाधनायेदमधिकरणमारभत इत्यर्थः ।

ननु नेदमधिकरणप्रयोजनम्, वैराग्यार्थं संसारगतिप्रमेददर्शनस्यैव श्रुतो मुख्यतया प्रतीयमानत्वेन, उपसंहारे 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति संसारजुगुप्साश्रावणेन च, ज्ञाने तादृशहोमकृतशुद्ध्यपेक्षायां मानाभावात् । वाजसनेयके 'ते वा एते आहुती हुते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत आवर्तते त इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतस्ततः स्त्रियमाविश्ये'त्यादिना पुनरावृत्तेरुक्तत्वात् तस्माश्च धूमादिमार्ग एव दर्शनेनात्र तदुपयोगाभावाद् धूममार्ग एव ता आहुतय इति न तदर्थमिदमधिकरणमित्याशङ्क्यामाहुः नचेत्यादि । स्याद्वैराग्यमात्रार्थता, यदि धूममार्ग एव पञ्चाहुतयः स्युः । न त्वेवम् । कुतः । तत्र गमनागमनयोर्वहुविशेषश्रवणात् । प्रश्नप्रतिलोमक्रमेण वक्तुमारब्धायां विद्यायां 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्योत्तरत्वेन पूर्वं पञ्चाग्यादिप्रपञ्चनम्, तदनन्तरं 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'त्यस्योत्तरत्वेनाचिरादिमार्गकथनम्, 'यथा पुनरावर्तन्ते' इत्यस्योत्तरत्वेन धूमादिमार्गकथनम्, देवपितृदेवानयोः पथोर्व्याघृष्ट्युत्तरत्वेन तयोः प्रपञ्चनम्, 'यथासौ लोको न संपूर्यते' इत्यस्योत्तरत्वेन 'जायस्य त्रियस्वे'ति तृतीयस्थानकथनम् । तत्र इदमिदम् ।

एवेति । अन्यबोधनव्यवच्छेदकः । प्रतीकेति । अङ्गोपासनायाः । सूर्यादीन्यङ्गानि ।

इत आत्म्य शङ्करभाष्यीयं पूर्वपक्षमाहुः नन्वित्यादि । एवेति । श्रुतित्वात् । 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः । श्रुताविति । 'स उत्त्वावृतो गर्भ' इत्यादौ । मुख्यतयाभिधेयतया । ज्ञान इति । ज्ञाननिमित्तम् । 'ज्ञाने पुरुषं लुहोती'त्यत्र कर्मणा समवायात् । 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रेण सप्तमी । उत्क्रामत इति । आधिदैविकवादाज्जडाहुत्योत्क्रमणम् । इमामिति । पृथिवीम् । अन्तरिक्षस्य पूर्वमुक्तेः । एवेति । ज्ञानमार्गे 'न स पुनरावर्तते' इति श्रुतेरेवकारो ज्ञानमार्गं व्यवच्छिनत्ति । एवेति । पूर्ववत् । एवेति । ज्ञानमार्गव्यवच्छेदकः । तत्र गमनेत्यादिमाप्यं विवृण्वन्ति स्म तत्र गमनेत्यादि । प्रश्नप्रतीति । प्रश्नानुलोमक्रमस्तु श्वेतकेतुर्हार्षण्यः पञ्चालानां समितिमेयाय, तद् ह प्रवाहणो जैवलिरुवाच, कुमारानुत्वाशिपत् पितेति, अनु हि भगव इति, वेत्य यदितोधि प्रजाः प्रयन्तीति, न भगव इति, वेत्य यथा पुनरावर्तन्ते इति, न भगव इति, वेत्य पयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्तना ३ इति, न भगव इति, वेत्य यथासौ लोको न संपूर्यते ३ इति, न भगव इति, वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति, नैव भगव इतीति । तदनन्तरमिति । अचिरादिमार्गकथनमित्येनेत्येति । अन्यथा प्रतिलोमक्रमे 'यथासौ लोको न पूर्यते' इत्यस्येत्यापत्तेः । अचिरादीति । प्रयन्तीत्यस्य प्रगच्छन्तीत्यर्थोदचिरादिमार्गकथनमुत्तरम् । 'तय इत्थं विदुः' इत्यादिश्रुत्या कथनम् । धूमादीति । 'अथ य इमे ग्राम इष्टे'त्यादिश्रुत्या कथनम् । व्यावृत्तीति । तेन व्यावर्तनेतिपदस्य भावव्युत्पन्नत्वं बोधितम् । तयोः पयोः प्रपञ्चनं 'अर्धपोऽह' इत्यादिश्रुत्या प्रपञ्चनम् । तथा 'धूमाद्रात्रि'मित्यादिश्रुत्या द्वितीयप्रपञ्चनम् । जायस्वेति । 'जायस्य त्रियस्वेत्येतत् ४ तृतीयं स्थानम्, तेनासौ लोको न संपूर्यते, तस्माज्जुगुप्सेते' इति श्रुतेः ।

भाष्यप्रकाशः ।

अर्चिरादिमार्गोक्तगमनापेक्षया धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । यदि हि धूममार्ग एव ताः स्युः, तदा तादृशदुःखजनको भूयान् विशेषो न श्रूयेत । तस्य पञ्चाहु-तीर्त्विनापि वाजसनेयके पूर्व जीवद्दशाकृतवज्राहुतिभ्यां तर्पणकथनोक्त्या बोधितत्वात् । तथाच पञ्चाग्निक्रमेण शरीरनिष्पादनं चेन्मुमुक्षुष्यनपेक्षितं स्यात्, तदास्मिन् प्रकरणेऽर्चिरादिमार्गं न श्रूयात् । प्रश्नक्रमेणोत्तरकथने शिष्यबोधसौकर्यात् । अध स्वस्रोत्तरदानसौकर्यार्थं व्युत्क्रमः । तथा सत्पू-र्ध्वगतिप्रश्नोत्तरं प्रत्यप्यागतैव पञ्चाग्निविद्याया उपजीव्यता । सा च होमद्वारिकैव । अत एव तद-व्यवहितोत्तरमर्चिरादिमार्गेणोर्ध्वगतिव्युत्पादनम् । तस्मात् केषाञ्चिज्ज्ञानाधिकारिणामप्येतदपेक्षि-तमित्यधिकरणस्य तादर्थ्यमपि युक्तमेवेत्यर्थः । नन्वर्चिरादिमार्गो ह्येतद्विद्याज्ञानवतामेव, न तु तथा

रश्मिः ।

श्रवणादिति । एवं हि श्रूयते 'अर्चिपोऽह्रह आपूर्यमाणपक्ष आपूर्यमाणपक्षाद्यान् पडुदड्डेति मासाश्-स्तान्मासेभ्यः संवत्सरश्चसंवत्सरादादित्यमादित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः स एनान्ब्रह्म गमयत्येव देवयानः पन्था इती'त्युक्तार्चिरादिमार्गेर्गमनात् 'धूमाद्रात्रि रात्रेरपरपक्षमपरपक्षाद्यान्यद्दक्षिणैति मासाश्स्तानेते संवत्सरमभिप्राप्नुवन्ति, मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तदेवानामग्रं तं देवा भक्षयन्ति, तस्मिन्यावत्सम्पातमुपित्वायैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथैतमाका-शमाकाशाद्वासुभूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाग्रं भवत्यग्रं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्पति त इह व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्त्रिलमापा इति जायन्तेऽतो वै खलु दुर्निष्प्रतरं यो यो ह्यन्नमस्ति यो रेतः सिष्यति तद्रूप एव भवति, तच्च इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वाधेतयोः पयोर्न कतेरणचन तानीमानि क्षुद्राप्यसकृदावतीनि भूतानि भवन्ती'ति धूमादिमार्गोक्ते गमन आगमने च भूयसस्तारतम्यस्य श्रवणात् । अभ्याशो ह क्षिप्रमेवेत्यर्थः । एवमग्रेपि । धूममार्ग इति । एवकारोऽर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकः । तदा पञ्चाग्निविद्याऽप्रवर्तक आहुति-वैयर्थ्यसंपादको दुःखजदेहे ज्ञानजनको विशेषो 'ऽश्वक्योपदेशोऽनुपदेश' इति सांख्यसूत्राद्योपदेशकश्रुति-वाक्यं श्रूयेत । अयमुपदेश उपपाद्यः मार्गभेदेन । यथा 'क्षेत्रोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसा'मिति ज्ञान-मार्गः । भक्तिमार्गः क्षेत्राभावात् । तस्येति । देहस्य । आहुती इमामाविश्य देहरूपां तर्पयित्वेत्यर्थाद्वोधित-त्वात् । वाजसनेयकं पूर्वमुक्तम् । तथा चेति । पञ्चाग्निविद्याप्रतिलोमक्रमेण पञ्चाग्निविद्यामुक्त्वा 'यदितोधि प्रजाः प्रयन्ती'ति प्रश्नोत्तरत्वेनार्चिरादिमार्गकथनानन्तरं तादृशदुःखजनकमूयोविशेषश्रवणे च । पञ्चाग्नीति । व्युत्क्रमेण अर्चिरादिमार्गमित्यनेनान्वेति । अस्मिन्निति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणे । पञ्चाग्निक्रमेणेत्याद्युक्ते हेतुमाहुः प्रश्नक्रमेणेति । उत्तरेति । अर्चिरादिमार्गस्याधिकार्याकाङ्क्षेनान्त्य-पञ्चाग्निविद्यायाः पूर्वत्राकर्षणोत्तरदानमसौकर्येण भवति । आकर्षस्य दुरुहत्वात् । ऊर्ध्वेति । 'यदतोऽधि प्रजाः प्रयन्ती'ति श्रुत्युक्तोर्ध्वगतेः प्रश्नोत्तरम् । उपेति । आविर्भावकशक्त्याधारत्वलक्षणा । पूर्वत्वमर्थात् । होमेति । एवकारेणाद्वारकहेतुत्वं व्यवच्छिद्यते । तद्व्यवचेति । पञ्चाग्निविद्याऽव्यवहितोत्तरम् । केषाञ्चि-दिति । अनेनासंदिग्धानां ज्ञानोत्पादकानां नात्र वर्तते सूचितम् । अपीति । अपिना वैरा-ग्यार्थम् । एवेत्युक्तत्वव्यवच्छेदकः । 'तस्माद्भुगुप्सेते'त्युपसंहाराद्वैराग्यार्थं संसारगतिप्रभेददर्शनादस्य पक्षास्यायुक्तत्वं प्राप्तम् । वस्तुतस्तु उपक्रमस्यासंज्ञातविरोधित्वात्पर्यवेदिकप्रकरणे होमज्ञसंसारगतिप्रभेद-

‘तद् य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते, तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ती’ति तज्ज्ञानवतोपि यत्रार्चिःप्राप्तिः, तत्र तथा देवहुतानां कथं सा न स्यात् । ज्ञानार्थमेव तथोत्पत्तेः । पुनरावृत्तिः परं तुल्या ।

अथवा । निष्काम एव धूममार्गः । ‘योगी प्राप्य निवर्तत’ इति स्मरणात् । भोगार्थमेव धूमादिलोकाः । निष्पत्तिस्तु पञ्चाग्रावेव । अन्ने प्रविष्टानामन्येषामपि रेतोद्वारा योनित उत्पत्तिरिति कपूयचरणवर्णनम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

निष्पादितशरीराणाम्, ‘तद् इत्थं विदु’रिति विद्यायतामेव कथनात्, अतस्तावतैवोपजीव्यत्वम्, न तु होमद्वारकमित्यत आहुः तद् इत्यादि । तथाच साधकोपपत्तेः प्रागुक्तत्वाद् बाधकस्याभावाच्च कैमुतिकेनैव तदा तत्प्राप्तिरस्तु, तद्वेतोरुक्तत्वादित्यर्थः । एवञ्च ‘तद् इत्थं विदु’रिति श्रुतावपि य इत्थं एवंप्रकारेण प्राप्तदेहास्ते विदुः, ब्रह्म जानन्ति । ‘ये चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते’ । अत्रापि विदुरितिपदं देहलीदीपवदन्वेतीति गीतावाक्यस्वारस्याद् बोध्यम् । नन्वर्चिरादिमार्गस्य होमोपजीवकत्वमाहुतिस्यभावविरुद्धम्, आहुतीनामाहुतिस्यभावत्वादित्यत आहुः पुनरित्यादि । अर्चिरादिमार्गेपि पुरुषभावपर्यन्तमाहुतिसुत्या । अत आहुतिस्यभावविरोधाभावादर्चिरादिमार्गस्याप्युपजीवकत्वं युक्तमित्यर्थः ।

ननु ‘ते वा एते आहुती’ इति श्रुतौ आहुतिभ्यामेव यज्यशरीरान्तरनिष्पत्तिश्चावणाद् धूममार्गेपि पञ्चाहुत्यङ्गीकारे न किञ्चिद् बाधकमित्याकाङ्क्षायां तस्मिन् पक्षेपि ज्ञानयोग्यदेहसम्पादकत्वं होमस्य साधयन्ति अथवेत्यादि । उक्तगीतावाक्यान्निष्कामयज्ञकर्तार्येव धूमादिमार्गः । ब्रह्म-  
रश्मिः ।

दर्शनस्य कर्मत्वेन शुद्धिद्वारा ज्ञानत्वेन कार्यकारणभावात्तन्नाशिविद्यात्वप्रसिद्धेः । ज्ञानकाण्डत्वाच्च युक्तं तादर्थ्यम् । उपसंहारस्यापि ज्ञानाङ्गवैराग्यबोधकत्वं युक्तमेव । अतस्तादर्थ्यमित्यस्य वैराग्यार्थमित्यर्थः, न तु ज्ञानार्थमित्यर्थः । एवेति । वक्ष्यमाणश्रुतेरेवकारः । एवेति । तथा निष्पादितशरीरव्यवच्छेदक एवकारः । तावतैवेति । विदुरित्युक्तशब्दज्ञानेन । श्रुतत्वादेवकारः । साधकेति । ज्ञानार्थत्वसाधकोपपत्तेः । प्रागिति । न च धूमेत्यादिमाष्ये तत्प्रकाशे चोक्तत्वात् । यत्रार्चिःप्राप्तिस्तत्रेत्यादिमाष्यविवरणं कैमुतिकेनेति । एवकारः ‘तद् इत्थं विदु’रिति श्रुतेः । तदेति । उक्तर्पज्ञानकाण्डे । कैमुतिक उक्तर्पनिवेशात् । तत्प्राप्तिरर्चिरादिप्राप्तिः । कैमुतिकन्यायहेतोर्द्वितीयस्योक्तत्वाद्भाष्य इत्यन्वर्थः । जानन्तीति । ‘विदो लये वे’तिसुशब्दद्विरित्यस्य विवरणं जानन्तीति । वृत्तिस्तु विवेर्तेल्यः परस्मैपदानां णलादयो वा स्यु’रिति । विदुरितीति । उपासनया शुद्धे चित्ते विदुः । गीतेति । ‘अभिज्योतिरहः शुक्ल’ इति पूर्वोक्तवाक्यस्वारस्यादित्यर्थः । अन्यथा गीतावाक्यस्य स

स्यात् । ततश्च गीतावाक्यस्वारस्यं स  
उक्तवाजसनेयकश्रुतौ । यज्ज्वेति । पुरुषमाविश्यतः ततः, ‘स्त्रियमाविश्ये’ति शुश्रूशेन यज्ज्वेत्यादिः ।  
द्वित्यश्रुत्याहुः धूममार्ग इति । उक्तेति । भाष्योक्तान्माहापुरूपयोगाध्याये ‘धूमो रात्रिस्तथा  
कृष्णः पण्मासा दक्षिणायनम् । तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत’ इति गीतावाक्यात् ।  
निष्कामेति । ‘वेदेपु यज्ञेपु तपःसु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् । अलेति तत्सर्वमिदं विदित्वा  
योगी परं स्थानमुपैति चाद्य’मित्यत्र वाक्यात् । भाष्यादेवकारः । एवेति । द्वित्यान्यसंख्याव्यवच्छेदकः ।



‘एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त’ इति कामनायां भिन्न एव प्रकारः । पृथगुपदेशात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

गतिप्रतिबन्धकप्रारब्धभोगार्थमेव धूमादिलोकाः । ‘तद्य इह रमणीयचरणा’ इत्यादिनोक्ता उत्तम-  
देहनिष्पत्तिस्तु पञ्चाशवेव । तथा सति निष्कामतया इष्टपूर्ताद्युपासने धूममार्गेणैहागतस्य ‘न हि  
कल्याणकृत् कश्चि’दित्यादिना गीतायामुक्ताभ्यायात् पुनरर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मगतिः । सापि ‘एतद्वि  
दुर्लभतर’मिति वाक्यादुक्तमाधिकार एवेति धूममार्गे एवाहुतीनामङ्गीकारेपि निष्प्रत्यूहा ज्ञानयोग्य-  
देहनिष्पत्तिः । नच कपूयचरणावस्थानिरूपणविरोधः । स्वीयदुष्कर्मादिना अन्ने प्रविष्टानामन्येषां  
दुष्कर्मिणां जीवानामपि मैथुनादुत्पत्तिबोधनार्थं प्रासङ्गिकं तद्वर्णनम् । अतो धूममार्गेपि विलम्बा-  
धिक्येन प्रकारभेदाद् योग्यदेहनिष्पादकत्वम्, अतस्तत्रैवाहुत्यङ्गीकारपक्षेपि प्रकृतसिद्धिरित्यर्थः ।

ननु बृहदारण्यके यज्ञादिना लोकजेदृणां धूममार्गकथनात् सकाम एव धूममार्गेऽस्त्वित्यत  
आहुः एवं त्रयीत्यादि । पृथगुपदेशादिति । बृहदारण्यके भिन्नप्रकारेण ‘एवमेवानु  
परिवर्तन्ते’ इति गीतोक्तप्रकारेण निगमनात् । तथाच प्रकारभेदात्तस्य नैतद्वाधकत्वमित्यर्थः ।

रश्मिः ।

भोगार्थमित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ब्रह्मगतीति । एवेति । श्रुतेरेवकारः । धूमादीति । ‘धूमम-  
भिसंभवन्ती’त्यादिश्रुत्युक्ताः । निष्पत्तिरित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तद्य इहेति । रमणीयाचरणाः ।  
एवेति । श्रुतेरेवकारः । उक्तादिति । कल्याणकृतो दुर्गलमावरूपस्यायात् । एवेति । हीनमन्यमा-  
धिकारव्यवच्छेदकः । एवेति । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदक एवकारः । अन्न इत्यादिभाष्यं विवरीतुमाहुः  
नचेति । स्वीयेति । आदिना शपः । नृगस्य कृकलासता । नारदशापाद्यमलार्जुनता नलकूधरमणि-  
ग्रीवयोः । अन्ने प्रेति । ‘अन्नात्युत्प’ इति श्रुतेः । अन्ने सतां तत उत्पत्तिः । रेतोद्वारेति ।  
‘पुंसो रेतःकणाश्रय’ इति वाक्यात् । योनिस्त इति । ‘योनेः शरीर’मिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । तद्वर्ण-  
नमिति । ‘अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापधेरन् श्वयोनिं वा शूकरयोनिं  
वा चण्डालयोनिं वे’ति कपूयाचरणानां वर्णनम् । अभ्याशो हेति क्षिप्रार्थः । तत्रैवेति । एवकारोर्चि-  
रादिमार्गव्यवच्छेदकः । बृहदारण्यक इति । ससान्नब्राह्मणे श्वेतकेतुब्राह्मणे च । ‘त एते सर्व एव  
समाः सर्वेऽनन्ताः स यो हैतानन्तवत उपास्तेऽन्तवन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं  
स लोकं जयती’ति यज्ञादिना लोकजेदृणां । आदिनोपासना । श्वेतकेतुब्राह्मणे तु ‘अथ ये यज्ञेन  
दानेन तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रि’मिति । धूमेति । तत्र बृहदारण्यकेऽव्यवहि-  
तोत्तरं ‘स एष संवत्सरः प्रजापतिः षोडशकल’ इत्यादिना । षोडशकलध्वन्द्रः । संवत्सरः कालात्मा  
प्रजापतिः । अग्रे धूममार्गकथनम् । ‘तस्य रात्रय एव पञ्चदश कलाः ध्रुवैवास्य षोडशी कला स रात्रि-  
भिरेवा च पूर्यतेऽप्य चक्षीयत’ इत्यादिना । शुरुपक्षसम्बन्धिनीमिरापूर्यते पञ्चदशभिः कृष्णपक्षसम्बन्धि-  
नीभिरपक्षीयत इत्यर्थः । ब्रह्मणो मुखे विविधानां यागानां विततत्वकथनं गीतायाम् । सकाम इति ।  
कामो लोकजयस्य । एवेति । निष्कामधूममार्गव्यवच्छेदकः । बृहदारण्यक इति । श्वेतकेतुब्राह्मणे ।  
छान्दोग्यीवरमणीयाचरणकपूयाचरणप्रकाराद्विष्कामाद्विन्नप्रकारेण सकामप्रकारेण, एवमेवोक्तधूममार्ग-  
प्रकारेण सकामेनानु यज्ञदानतपोभिलोकजयाद्धेतोः सकामाः परिवर्तन्त आवर्तन्ते । गीतेति । भाष्योक्त-  
गीतोक्तप्रकारेण । निगमनादिति । अनुहेतौ । तस्मादेवमेव परिवर्तन्त इत्यर्थात् । ‘अनुहेति । सहर्षे

तस्माद्योग्यशरीरनिष्पत्तये स्वयमेव गच्छति भूतसहितः, श्रद्धाहोमानन्तरं  
सोमभावे वा सम्बन्ध इति संशयः । भिन्नपक्षे योनौ वेति ।

तत्र श्रौतेऽर्थे श्रौतन्यायेनैव निर्णयस्योचितत्वादाहुतावपां गौणत्वापत्तेः

भाष्यप्रकाशः ।

एवं श्रुत्यर्थनिर्णयेनाधिकरणस्य तादर्थ्यं साधयित्वाधिकरणप्रयोजकसंशयाकारमाहुः तस्मा-  
दित्यादि । यस्मादस्ति ज्ञानार्थं योग्यदेहापेक्षा, तस्मात्तदर्थमेवं संशय इत्यर्थः । सम्बन्ध इति ।  
भूतसम्बन्धः 'अद्भुष्टमात्रं पुरुषं निधकर्षे'ति परिमाणबोधकस्मृतिः 'तमुत्क्रामन्त' मित्युत्क्रमप्रकरणे  
भूतोत्क्रामाश्रयणं च संशयवीजं ययापयम् । तत्र द्वितीयकोटी पक्षद्वयम् । श्रद्धाहोमानन्तरं  
सोमभावे वा, भिन्नपक्षे योनौ वेति । पश्चादुक्तमित्यो धूमादिभागैर्गण गच्छतः सोमभावेऽपां  
द्रवीभावमान्यात् तदा वा । ततो मित्रे सकामपक्षे पश्चादुल्लभत्वात् सकामान् यदुल्लोकाहोकास्तन्तरं  
मन एव कर्मसहितं नयति । शरीरब्राह्मणे 'काममयं पुरुष'मुपक्रम्य, 'तदेव स तत्सहकर्मणेति  
लिङ्गं मनो यत्र निपक्तमस्य, प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम्, तस्माल्लोकात् पुनरेत्यस्मै  
लोकाय कर्मणे' इति श्रुतेर्मनः कर्ममयं नृणामिन्द्रियैः पञ्चभिर्भुतम्, लोकाहोके प्रयात्यन्य आत्मा  
तदनुवर्तत' इत्येकादशस्कन्धवाक्याच्च । तस्मिन् पक्षे भूमिरूपायां योनौ वेत्यर्थः ।

पूर्वपक्षमाहुः तत्र श्रौत इत्यादि । प्रत्यक्षाद्यगम्ये जीवाद्युत्क्रमणरूपे श्रौतेऽर्थे श्रुत्युक्तेन  
रक्षितः ।

च पश्चात्सादृश्ययोरु । आयामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रम' इति विधे 'लक्षणे'ति सूत्रे 'इत्थंभूता-  
ख्यानभागीपसा' आदिशब्दार्थः । प्रकृते इत्थम्भूताख्यानेऽनुः । भक्तो विष्णुभुज । विष्णोर्मतेक्ष विषय-  
विषयिभावोऽनुयोज्यः । भक्तः कश्चित्प्रकारं प्राप्त इत्यर्थः । तद्वत् अन्ये परिवर्तनप्रकारं प्राप्ता इत्यर्थः ।  
यद्वा एवमित्येव हेतुः । पूर्वप्रकारेणैति हेतुतृतीया एवमित्यत्र । तस्मादित्यत्र हेतुपञ्चमीति । निष्का-  
मसकामरूपप्रकारमेदात्तस्य बृहदारण्यकोक्तस्य सकामप्रकारस्य नैतस्य छान्दोग्योक्तनिष्कामप्रकारस्य  
बाधकत्वम् । तादर्थ्यं ज्ञानार्थत्वम् । अधीति । अधिकरणे । प्रयोजकसेत्यस्य हेतोः संशयस्याकारम् ।  
द्रवीति । चन्द्रवैलक्षण्यदर्शनान्यथानुपपत्त्या 'उपां पुष्पं यो वेदे'ति श्रुत्या च द्रवीभावमान्यात् । तदेत्यपां  
द्रवीभावमान्यकाले वा । मायविवरणं ततो निष्कामाद्भिन्ने । पश्चादुल्लभः छान्दोग्ये बोध्यः ।  
प्रसङ्गादाहुर्बृहदारण्यकेपि । सकामानिति । बृहदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणे । 'अयं ये यज्ञेन दानेन  
तपसा लोकं जयन्ति ते धूममभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिः' रात्रेरपक्षीयमाणपक्षमपक्षीयमाणपक्षाद्यान्वण्मासान्द-  
क्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं ते चन्द्रं प्राप्यात्रं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमः राजा-  
नमाप्यायस्वापक्षीयस्त्रेलेवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेमेवाकाशमभितिष्यन्त आकाशाद्वायुं  
वायोर्गृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते पृथिवीं प्राप्यात्रं भवन्ति ( ते पुनः पुरुषामौ हवन्ते ततो योषामौ जायन्ते  
लोकान् प्रत्युत्पायिनः ) त एवमेवानुपरिवर्तन्त' इति श्रुतौ सकामान् । पुनरावृत्त्युक्त्या यदृष्टनित्यादि ।  
नायकोत्र नोक्तोऽत आहुः मन एवेति । कर्मसहितमिति मनोविशेषणम् । 'मनःकर्ममयमिति  
यस्यमाणवाक्यात् । एवकारो मनःकर्तृकनयनस्य श्रौतत्वादित्याहुः शरीरेति । मन इति ।  
लिङ्गान्तर्गतं मनः । पञ्चभिः कर्मेन्द्रियैः । अन्यः आत्मा । तदन्विति । मनोऽनुवर्तते । तस्मिन्निति ।  
सकामपक्षे । भूमिः । योनाविति योष्यम् । भूतसम्बन्धः । वाजसनेपके 'इमामाविश्य तर्पयित्वे'ति  
श्रवणात् । इमां भूमिम् । एवमादिप्रतिमातीत्यन्तग्रन्थोऽत्र सम्पातापातः । इत्यक्षराण्यत्रेति प्रतिमातीत्यन्तो  
वा सम्पातापातः । सिद्धान्तन्यापग्रहणेन प्रतिमातीति वा । 'तस्माद्भुगुप्ते'ति न्यायाग्रहणेन प्रतिमातीति

संस्कृतभूतानामुपस्थापकत्वाभावाच्छरीरवियोगे देवानां च तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च अद्वारूपा आप एव ह्यन्ते । अतो न तैः परिष्वक्तो गच्छतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति सम्परिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥ तस्य जीवस्य यज्ञादिकर्तुरन्तरप्रतिपत्तौ, अन्तरे मध्ये, मुख्यप्रतिपत्तेर्मांक्षलक्षणाया अवर्ग्य योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थम् । न हि वस्तुतो यज्ञानामिदं फलं भवति । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

कर्मसाहिल्यन्यायेनैव निर्णयस्य युक्तत्वात् । भूतसाहित्ये तु तैरेव शरीरनिष्पत्त्या अवाहुतेस्तत्संस्कारकत्वेन अपामाहुतौ गुणकर्मत्वापत्तेः अदृष्टस्य दृष्टसामग्रीं विना अकिञ्चित्करतया संस्कृतभूतानामुपस्थापकत्वाभावात्, यदि भूताभावे लिङ्गशरीरं विद्युज्येत, तदा मनसोऽप्यभावादुत्कर्मणं विरुध्येत । स तु नास्ति । शरीरवियोगे कारणस्य कर्माभावस्याभावात् । अप्रसहकारीणि भूतानि यावदुपतिष्ठन्ते, देवानां तावद्विलम्बे कारणाभावाच्च शीघ्रमेवापो योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थं ह्यन्ते । तथा च सोमभावानन्तरं वा योनौ वा भूतसम्बन्धः, न तु रंहणावसर इत्यर्थः ।

स्वप्नमुपन्यस्य सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति तस्येत्यादि । तच्छब्दस्य जीवपरामर्शित्वे हेतुः प्रश्ननिरूपणविवरणे विषयवाक्यस्य पुरुषपदविचारे व्युत्पाद्यः । अन्तरपदं च मध्यवाचकम् । 'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तरदिग्भेदतादर्थ्यं, छिद्रात्मीयविनां बहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'ति कोशात् । प्रतिपत्ताविति सप्तमी च तादर्थ्यं । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादिपदम् । शरीरनिष्पत्तेः कुतो न मुख्यफलत्वमित्यत आहुः न हीत्यादि । 'तमेतं वेदानुवचनेनैत्यत्र 'विविदिपन्ती'ति पदस्य ज्ञानपर्यन्तत्वसमर्थनाज्ज्ञानकर्मसमुच्चयपक्षस्य वक्तव्यत्वाच्च तथा । यज्ञानां हि मुख्यं फलं भगवत्प्रादुर्भावः सहस्रसमे प्रसिद्धः । 'ततो ह जज्ञे ध्रुवनस्य गोपाः, हिरण्यस्य शकुनिर्वक्षनामे'ति श्रुतेः । पृथुप्रभृतीनां यज्ञे भगवत्प्रादुर्भावस्य पुराणेष्वपि कथनाच्च न शरीरनिष्पत्तेर्मुख्यफलत्वमतरश्मिः ।

वा । जीवाद्युत्कर्मणेत्यारम्य न्यायेनेत्यन्तः पुनरनुवादको ग्रन्थः । एवेति । अन्येषां घाघकत्वादिति तद्व्यवच्छेदक एवकारः । आहुतावित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म भूतेति । तैरेवेति । दृष्टानुसारेण पञ्चमहामृतभागैः । पञ्चीकरणभाष्यसत्त्वादेवकारः । तत्समिति । 'देवाः श्रद्धां जुहुती'ति श्रुतौ होमकर्मत्वसायं कथाय । साहित्येन गुणाधानं संस्कारः । गुणेति । श्रुत्युक्तत्वादप्रयोजककर्मत्वापत्तेः । संस्कृतेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अदृष्टस्येति । शरीरेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यद्वीति । लिङ्गेति । मृतसूक्ष्मशब्दादिपञ्चघटितत्वालिङ्गशरीरस्य । आप इति । भाष्य एवकारः मृतसूक्ष्मव्यवच्छेदकः । तैरिति । मृतसूक्ष्मैरित्यर्थः । रंहणेति । 'रहि गतौ' । शरीरान्तरप्रतिपत्ताविति भेदार्थकत्वेऽन्तरशब्दस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वेन पूर्वसूत्रे शरीराभावाद्भाष्यं तद्विवृण्वन्ति स्म अन्तरेति । प्रतिपत्ताविति । अन्तरे प्रतिपत्तिस्तसामिति विग्रहे प्रतीकोयम् । योग्यशरीरनिष्पत्त्यर्थमिति भाष्यविवरणम् । चर्मणीत्यादि । 'निमित्तात्कर्मयोग' इति सूत्रात् । ननु लोकं रंहतीत्यत्र लोकशरीरनिष्पत्त्योः कः सम्बन्ध इति चेत् । न । उभयोर्द्रव्यत्वेन संयोगसत्त्वात् । संयुक्तसमवायो वा । लोकसंयुक्तशरीरे निष्पत्तेः समवायात् । ज्ञानपरीति । सनयौ विवक्षित इति रामानुजमते । वेदानुवचनेन विविदिपन्ति, परं न विदन्ति । वेदनं तु विषयाधीनमित्यर्थः । एवं समर्थनात् । वक्तव्येति । 'सर्वपेक्षा चे'ति सूत्रे । गोपा इति । 'असौ वा आदित्यो गोपाः स इमाः प्रजा गोपायति तमेतं प्रजानां गोपारं कुस्त' इति श्रुतेः । पुराणेष्विति । श्रीभागवतादिषु । तथेति ।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेया । तस्य मुख्यफलस्य वा अन्तरे या प्रतिपत्तिस्तदर्थं वा । तत्कारणभूतैः सम्परिष्वक्त एव रहति । मरणानन्तरमेव कर्मसमाप्तेः । सम्यग् भूतानि तदैव संस्कृतानि । प्रतिदिनसंस्कारार्थं च नैकव्यमपेक्ष्यते । अतः सम्यगेव च परिष्वक्तः । पूर्वं शरीरेण व्यवधानात् । शरीरदाहे वा तद्गतानि भूतसूक्ष्माणि

भाष्यप्रकाशः ।

स्तथेत्यर्थः । ननु तच्छब्दस्य जीवपरत्वे, सम्परिष्वक्तपदस्यानन्यग्रसङ्ग इति तद्धारणाय सूत्रे 'विचार्यते' इति पदमध्याहार्यम्, तदन्तरप्रतिपत्तौ विचार आरभ्यत इति, स च गुरुभूत इत्यतो व्याख्यानान्तरमाहुः तस्य मुख्यफलस्य वेत्यादि । तथाच यथा 'अपः प्रणयति' 'श्रद्धा वा आप' इति विधाय, पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुं 'मनसा प्रणयतीत्यं वै मनोज्ञ-यैवेनाः प्रणयती'त्यत्र पूर्वमनुक्तमपि पृथिवीं बुद्धिस्थामेव ह्यमनयेतिपदभ्यां श्रुतिः परामृशति । नच श्रद्धैवाभ्यां परामृश्यत इति वाच्यम् । कल्पसूत्रकृता ब्राह्मणान्तरमनुसृत्य 'पृथिवीं ध्याय'मिति पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात्, सायणभाष्ये तथा व्याख्यानात्, अतस्तत्रैवात्रापि तच्छब्देन मुख्यं फलमेव ब्राह्ममिति बुद्धिस्थस्य मुख्यफलस्य परामर्शकं तत्पदमतस्तथेत्यर्थः ।

अन्ये तु तच्छब्देन 'संज्ञामूर्तिकलप्ति'रिति पूर्वाध्यायान्त्यपादस्यसूत्रोक्तं देहं परामृशन्ति । अर्थस्तु तुल्यः ।

तत्कारणभूतैरिति । ज्ञानयोग्यशरीरकारणभूतभूतसूक्ष्मैः । संस्कृतानां भूतानां कारण-तार्थं तत्परिष्वङ्गमुपपादयन्ति मरणेत्यादि । तदैवेति । मृताग्निहोत्रकाले । प्रतिदिनसंस्कारार्थ-मिति । साम्प्रदायिकविधौ तथात्वार्थम् । तथा च समुपसर्गात्कं, सम्यक्त्वं भूतविशेषणं सत् परिष्व-ङ्गविशेषणं भवतीत्यतः सम्परिष्वक्त इत्यर्थः । अस्य छिष्टत्वाद् व्याख्यानान्तरमाहुः शरीरदाहे

रक्षितः ।

मुख्ये विलम्बात् प्रतिपत्तिरेत्यर्थः । प्रतिपत्तियोग्यशरीरनिष्पत्तिः । एना इति । प्रणयनार्थमुपादाना-देनादेशः । श्रुत्यर्थः स्पष्टो नोच्यते सर्वत्र । ब्राह्मणेति । ब्राह्मणं मनसेत्याद्युक्तं ततोऽन्यत् । 'पृथिवीं ध्याय'मिति ब्राह्मणान्तरम् । 'पृथिवीं ध्याय'मिति पृथिवीध्यानपूर्वकमपःप्रणयनं कार्यमिति वक्तुमित्येवं पृथिवीध्यानस्य विशेषणत्वेनोक्तत्वात् । तत्रेवेति । तत्रदेशन्देनैव । अत्रापीति । सूत्रेपि । एवेति । दधान्तसंज्ञावात् । तथेत्यर्थ इति । तस्य मुख्यफलस्येत्यादिरित्यर्थ इत्यर्थः । मुख्यं फलं मोक्ष इत्युक्तम् ।

अन्ये त्विति । शरीराचार्यादयस्तु । अर्थस्त्विति । सूत्रार्थः, न तु पदार्थः ।

तत्कारणभूतैरिति । बहुसंमतत्वादेवकारः । उपेति । सेति ज्ञेयम् । मरणेत्यादीति । मरणप्राप्तकालव्यवच्छेदक एवकारः । कर्मयोगे मरणासम्भवाच्च । मृतेति । मृतोऽग्नये हूयतेऽस्मिन् । 'हु दानानदनयोः' । हुयागमेति व्रत् । तस्मिन्काले । तथात्वेति । प्रतिदिनसंस्कारार्थम् । दिनविरामस्य मृताग्निहो-त्रेऽभावात् । यागवत् । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । भाष्ये तत्कारणभूतैरित्यत्र तैरित्यस्य सम्बन्धात्तत्र सहायकतृतीयान्तभूतसूक्ष्मपदे । सूत्रे कर्मणोऽविवक्षया प्यक्षेरकर्मकत्वेन कर्तरित्प्रत्यये चाङ्गी-कृत इत्यर्थः । अतो नैकव्यमपेक्षणात्सम्यक्पूर्वशरीरव्यवधानरहितः । सुतेरेवकारः । च पुनः मृतसम्यक्त्वान-न्तरम् । पुनः सम्यक्त्वे हेतुमाहुः पूर्वमिति । छिष्टेति । नन्यन्मोमान्यथासिद्धिवारकस्य सम्यग्भूतानीति

सम्यक् तमेवासक्तानि । 'तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति । जीवपक्षे ज्ञानकर्मणी । कर्मणो हि स्वरूपभूता आपः । तत्र हेतुः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । 'वित्थ यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'असौ वा व लोको गौ-तमाग्निस्तस्यादित्य एव समि'दित्यादि निरूपणम् । प्रश्ने हि पुरुषत्वं वदति, न देहमात्रम् । तज्जीवाधिष्ठितानामेव भवति । सिद्धवत्कारवचनाच्च । 'निरूपणेपि चन्द्रो भवतीति । तत्रापि सोमो राजा चेतनः । न ह्यन्याधिष्ठाने ह्यन्यस्य शरीरं भवेत् । तथा (वर्षा) व्रतयोगभीश्च । अन्यथापि विनियोगसम्भवात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

इत्यादि । एवं सम्परिवृङ्गं साधयित्वा परिष्वक्तस्य होम्यत्वाय तस्य भूतासज्जने हेतुमाहुः तमित्यादि । घृहदारण्यके शरीरब्राह्मणे 'अथैनमेते प्राणा अभिसमायन्ती'त्यादिना प्राणैः सहितस्य जीवस्यो-त्क्रमणमुक्त्वा, 'स एष ज्ञः स विज्ञानो भवति, तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'त्यनेन जीवज्ञासम्बन्धिप्रमाणाप्रमाणेन्द्रियजनितं ज्ञानम्, कर्मेन्द्रियजनितं द्विविधं कर्म, मरणाव्यवहित-कालीना 'यं यं वापि सरन् भाव'मित्याद्युक्ता पूर्वबुद्धिश्च तदीयदेहारम्भकारणत्वेन श्रान्यत इति जीवस्य होम्यत्वपक्षे ज्ञानकर्मणी आसज्जिके । तथाच भूतपरिष्वक्त एव होम्य इत्यर्थः । 'अवाहु-तेर्गौणत्वं वारयन्ति' कर्मण इत्यादि । हि 'यतो हेतोर्द्रव्यरूपत्वात् कर्मणः स्वरूपभूता आपः । तथाचात्रापां होम्यद्रव्यत्वेनोक्ततया कर्मस्वरूपे प्रवेशेन केवलं संस्कार्यत्वेनाप्रवेशादत्रावाहुतेर्गौण-त्वमित्यर्थः । अत्र प्रमाणं वदतीत्याहुः तत्र हेतुरित्यादि । अब्रह्मोमकाले तासु जीवाधिष्ठानं व्युत्पादयन्ति प्रश्ने हीत्यादि सम्भवादित्यन्तम् । तथाच छान्दोग्ये 'प्राणो हि पिता प्राणो माते'त्यत्र प्राणविशिष्ट एव मातृपित्रादिशब्दप्रवृत्तिव्युत्पादनात् तस्य न्यायस्य पुरुषपदेऽपि तुल्य-त्वात् पुरुषत्वं जीवाधिष्ठितानामेव भवति । 'पुरुषो चात्ममानवा'विति क्रोशेऽपि मानवपदेन शरीरविशिष्ट एव पुरुषपदशक्तिग्राहणेनात्र तस्य सिद्धवदुक्त्या च प्रश्ने सपरिकरजीवलाभात् । निरूपणे चाज्ञारतया चन्द्रमसः पूर्वं सत्तामुक्त्वा आहुत्यनन्तरं 'सोमो राजा सम्भवती'त्यब्रह्मोमसम्भूत-कलावृद्धिकृतराजत्वकथनतः प्रजारूपचेतनसाहित्यवचनेन, तेषां चन्द्रसायुज्याङ्गीकारेऽपि यदा रश्मिः ।

भाष्यस्याह्निष्टत्वेनासाह्निष्टत्वात्कुतो नाह्निष्टत्वमिति चेत् । न । अब्रह्मोमश्रुतेः कालनिश्चासत्वेन गौणतया-प्युपपत्तेः । 'यजमानः प्रस्तर' इति श्रुतिवत् । अतः ह्निष्टत्वादित्यर्थः । व्याख्यायति । कर्मणि क्तप्रत्यय-बोधकम् । तथा च कर्तरिक्तप्रत्ययेपि ह्निष्टत्वं बोध्यम् । शरीरदाह इत्यादीति । तमेवेति । 'एव-कारोऽत्राकाशादिव्यवच्छेदकः । नात्राकाशादिधर्माः शब्दादीनि भूतसूक्ष्माणि । होम्यत्वेति । अब्रह्मोमे प्राणाधारकजीवस्य होम्यत्वपक्षे । द्रव्येति । 'कर्णं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसङ्ग्रहः' इति वाक्यात्क-रणे निवेशेन द्रव्यरूपत्वात् । प्राणेति । प्राणविशिष्ट इति सम्यन्तम् । तज्जीवेत्यादिभाष्यं विवृण्व-न्ति स्म तस्येति । स्वार्थे कारप्रत्ययान्तसिद्धवत्कारेत्यादिहेतुभाष्यं विवरीतुं हेतुमाहुः पुरुषौ चेति । अत्रेति । 'पुरुषवचसो भवन्ती'त्यत्र तस्य ।

निरूपण इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म निरूपणम् । 'यथा श्रुत्याहुः अब्रह्मोमेति । तसिद्ध भाष्यीयेतिशब्दस्थले । तत्रापीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म प्रजारूपेति । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'ति श्रुतेरपां पुष्पं चन्द्रश्चेतनः । सूचनेनेति । सम्भवतीत्यस्य सम्भवाहु-

जीवसाहिल्येऽप्यपामेव मुख्यत्वम् । शरीरवत् । अयं होमस्तत्र तथा तं जनयन्तीति न दुःखहेतुः ।

भाष्यप्रकाशः ।

द्वितीयाद्याहुत्या वृष्ट्यादिरूपता, तदा अन्याधिष्ठानादन्यदीयदेहासम्भवेन, वर्षस्योपरपातेऽन्नस्य मांसादिभावे रेतसो वृथापाते गर्भस्य स्रावादौ च पुरुषभावाभावेन, तैः फलोपहितैः सर्वैरपि सपरिकरजीवस्यैव होम्यत्वेन लाभाच्चेत् उत्क्रमणे संस्कृतभूतैः सम्परिष्वक्त एव रंहतीत्यर्थः । एवमत्र श्रौतन्यायदर्शनेन सम्परिष्वङ्गस्याप्यौचित्यं साधितम् ।

ननु यद्युत्क्रमणमारभ्य जीवसाहित्यम्, तदा अपामेव कृतो होम्यत्वमुक्तमित्यत आहुः जीवेत्यादि । यथा वाजसनेयिनां पष्ठेऽप्रावदौ पुरुषस्य होम्यत्वे शरीरस्य मुख्यत्वम्, तद्वदत्र प्रथम-होमेऽपि मुख्यत्वम्, अतस्तासामेव होम्यत्वोक्तिरित्यर्थः । ननु तथापि दुःखहेतुत्वादेवं होमस्यापि वैराग्यहेतुत्वमेव वक्तव्यमित्यत आहुः अयमित्यादि । अयं देवैः कृतो होमः पष्ठे पर्याये ब्रह्म-लोकगमनयोग्यं भास्वरवर्णं पुरुषं देवा जनयन्तीति, साच्चिकसुखवत् परिणामसुखदत्वादनभिमान-तयैव तत्र स्थिते न दुःखहेतुः, अतो नास्योपाख्यानस्य वैराग्यमात्रहेतुत्वमित्यर्थः । नच जीवस्य चिद्रूपत्वात् प्राणानां च देवरूपत्वेनाशुद्ध्यभावात् होमाह्वमिति शङ्क्यम् । तैत्तिरीयोपनिषदि विरजाहोमे प्राणवृत्तीरारम्भात्मान्तरात्मपरमात्मपर्यन्तं शोध्यत्वश्रावणात् । नच परमात्मनोऽन्त-र्यामिणः किं शोधनीयमिति शङ्क्यम् । प्रेरणस्यैव शोध्यत्वात् । अन्यथा असत्कार्येऽपि प्रेरयेत् । इदं च तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये 'हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूत' इत्यत्र मुनोधिन्वा व्याख्यातम् । अतो न शङ्कालेशः । नच तर्हि विरजाहोमादेव शुद्धिरस्तु, किं पुनराहुत्येति शङ्क्यम् । तत्र रश्मिः ।

फूलो व्यापारो वाच्योर्थः । प्रजया रूप्यते यश्चेतनस्तत्साहित्यं सूचितार्थः । नहीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेपामिति । हुतावशानाम् । वृष्ट्यादीति । चन्द्रस्य तथा । अन्येति । अन्याधिष्ठाने सति अन्याधिष्ठानाबन्धाधिष्ठानादन्यस्य जीवस्य शरीरं न हि भवेत् । तस्य विवरणं अन्यदीयेत्यादि । जीवीयदेहासम्भवेन । तथा वर्षेलादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म वर्षस्येति । स्रावादाविति । आदिना पातः । तथा वर्षाश्रोतोर्गर्भाद्य पुरुषा न भवेयुरिति भाष्यार्थः । तैः पूर्वोक्तैः फलं पुरुषत्वं तदुपहितैर्विशिष्टैः । सपरितीति । परिकरत्वं ज्ञानौपयिकदेहकारणत्वम् । एवेति । सर्वसम्पत्त्यैवकारः । अश्रुतिविरोधाद्वा । अत्र पूर्वो लभान्तो हेतुरुत्तरोपि । तत्रोत्तरहेतौ निरूपणादिवाक्येष्वन्ते इतिशब्दं योजयित्वा इतिहेतुनेति व्याख्येयम् । तानि प्रकाशे तृतीयान्तैर्वाक्यैर्विवृतानि । एतैर्हेतुभिरन्यथाप्यपुरुषत्वेनापि विनियोगसम्भवादित्यन्यथेत्यादिभाष्यार्थः । अत इत् उत्क्रमण इत्यादिरिति भाष्यप्रकाशार्थः । एवमिति । प्रश्ननिरूपणं श्रौतन्यायः । अपिना जीवसत्ता । पष्ठेऽप्राविति । 'तस्याग्निरेवाग्नि'रित्यादिनोक्ते । अपामिति । भविष्य-च्छरीरयोग्याणाम् । एवेति । पष्ठमिष्टुतेवकारः । पष्ठमिष्टुहृदारण्यके श्वेतकेतुब्राह्मणेऽप्यस्ति । एवेति । ज्ञानयोग्यदेहेतुत्वव्यवच्छेदकः । साच्चिकेति । 'यत्तदग्रे विपमिव परिणामेऽमृतोपम'मिति वाक्यात् । अनभीति । मृतस्य भयनामोऽनुवर्तनात्तथा । अभिमानस्याश्रुतत्वादेवकारः । देवेति । तृतीयस्कन्धे स्पष्टम् । प्राणवृत्तीति । 'अपानं मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं विरजा विपाम्ना भूयासः' स्वाहेत्येवमादिश्रुतिभिरात्म्य 'आत्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिरहं परमात्मा मे शुध्यन्तां ज्योतिः' स्वाहेत्येवम् । प्रेरणेति । तत्कर्तृकप्रेरणस्य । एवेति । अन्यव्यवच्छेदकः । पूर्वपक्षदोषोद्धारं तच्छब्दार्थायत्वेनाहुः होम

तस्मात् प्रश्ननिरूपणान्यथानुपपत्त्या सम्परिष्वक्त एव संस्कृतैर्भूतै ररहतीति सिद्धम् ।

ज्यात्मकत्वानु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥

ननु कथं भूतसंस्कारमात्रत्वमवगम्यते, यावता प्रश्ननिरूपणाभ्यामाप एवा-  
वगम्यन्ते । नच तावन्मात्रसंस्कारकत्वम् । नियामकाभावात् । 'अस्थि चैव तेन  
मांसं च यजमानः संस्कुत' इति विरोधश्चेति शङ्कां निराकरोति तुशब्दः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'विरजा विषाम्पे'ति पदार्थां रजस्तमोनिवृत्तिरेवाशासिता, न तु सत्त्वस्यापीति सत्त्वस्यापि  
निवृत्त्यर्थं तस्या आवश्यकत्वादिति । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । होमे अपां गौणत्वस्य  
परिहृतत्वात्, श्रौतन्यायस्योपदर्शितत्वात्, होमप्रयोजकानां पूर्वजन्मीनानां निष्कामकर्मणामेव  
संस्कृतसंस्मृतभूतोपस्थापकत्वात्, अन्धोमस्य घुलोकाप्रावृत्तत्वेन तत्फलस्य सोमराजात्मकत्वेन च  
स्थूलशरीरारम्भकस्थूलभूतसंस्कारकतया, तत्प्रयोजकलिङ्गशरीरसापेक्षत्वात्तदनागमने प्रश्ननिरूपणा-  
नुपपत्त्या, तदागमनस्यैव देवविलम्बे कारणत्वात् संस्कृतैर्भूतैः सम्परिष्वक्त एव रहति, न तु  
होमानन्तरं भूतसम्बन्ध इति सिद्धमित्यर्थः ॥ १ ॥

ज्यात्मकत्वानु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ अत्रैव किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन तुशब्दं  
व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । यावतेति । यतः । अवगम्यन्त इति । होम्यतया संस्कार्यत्वेन  
ज्ञायन्ते । तावन्मात्रसंस्कारकत्वमिति । देवानां सर्वभूतसंस्कारकत्वम् । मात्रं कारुण्ये ।  
तथाचोपलक्षणतया भूतान्तरावगमाङ्गीकारे नियामकाभावात्, 'अस्थि'त्यादितैसिरीयश्रुत्यन्तरे  
स्थूलभूतरूपास्थ्यादिसंस्कारस्य पूर्वमेव सिद्धतया तद्विरोधाच्च, जलमात्रसंस्कार एवात्राङ्गीकार्य  
इत्याशङ्कामित्यर्थः ।

रश्मिः ।

इत्यादिना । परीति । जीवसाहित्य इत्यादिभाष्येण परिहृतत्वात् । उपेति । प्रश्ने हीत्यादिसम्भ-  
वादित्यन्तेन भाष्येण तथा । होमप्रेति । सिद्धान्तापारम्भभाष्येण । एवकारार्थस्तु भाष्यव्याख्यानावसर  
उक्तः । न हीत्यादिभाष्येणोक्तदेवविलम्बे कारणं लिङ्गशरीरागमनं वक्तुं प्रश्ननिरूपणान्यथेत्यादिभाष्ये  
विवरीतुमाहुः अन्धोमस्येति । तत्प्रयोजकेति । स्थूलभूतप्रयोजकेत्यर्थः । तदनेति । लिङ्गशरी-  
रानागमने । प्रश्ननिरूपणयोः पुरुषपदघटितत्वादित्यथा लिङ्गागमनकल्पनं विनानुपपत्तिस्तथा । अनु-  
पपत्तिस्तु अर्थान्तरकल्पनया समाधेयत्वेनोच्यमानप्रमाणसिद्धयोरर्थयोर्द्वयोरर्थयोः परस्परप्रतिघातः ।  
तदागमनेति । लिङ्गागमनस्य । एवकारः स्थूलभूतसंस्कारकाब्धोमस्य चन्द्रद्वारकस्य व्यवच्छेदकः ।  
उपस्थितत्वात् । अग्रिमभाष्यं विवृण्वन्तोऽन्यथानुपपत्तिकार्यमृताया अर्थोपत्तेरन्यथानुपपत्तिसमाधानाया-  
र्थान्तरकल्पनरूपायार्थान्तरार्थान्तरमाहुः संस्कृतैर्भूतैरिति । इमान्युक्तप्रतिघातसमाधायकानि । विवृ-  
ण्वन्ति स्म सम्परीति । एवकारो बहुसंमत्या ॥ १ ॥

ज्यात्मकत्वानु भूयस्त्वात् ॥ २ ॥ नन्वित्यादीति । अवगम्यन्त इति । अपामवग-  
म्यते । यावतेत्यव्ययं हेतावित्याहुः यत इति । पूर्वपक्षिमतत्वाच्चिरूपणग्रहणम् । सिद्धान्ते निरूपणे उत्तरे  
केवलपामवगमनं नास्तीति । सूत्रव्याख्यानयोरज्ञानादेवकारः । सर्वभूतेति । अन्धोमद्वारा । श्रुतीति ।  
'तं विद्याकर्मणी'ति पूर्वसूत्रभाष्योक्ता श्रुतिरतोऽन्या श्रुतिरस्थि चैव'तिश्रुत्यन्तरं तस्मिन् । पूर्वमेवेति ।  
विचारात्पूर्वमेव । प्रसिद्धेरेवकारः । चकारार्थमन्यमप्याहुः जलेति । एवकारो भूतसंस्कारव्यवच्छेदकः ।

अपामेव ग्रहणेन तेजोऽवन्नानि गृहीतानि ज्ञातव्यानि । कुतः । आत्मात्मकत्वात् । लोकादिनिर्माणानन्तरमावित्त्वात् ता आपस्त्रिवृत्कृता एव । अतस्त्रयोपि गृहीता अपां ग्रहणेन । उपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे हेत्वन्तरमाह भूयस्त्वात् । शुद्धत्वात् विशेषाभावान्मध्यभावाच्च । दीक्षिततुल्यत्वेन भारूपत्वेनाग्रे वक्तव्यत्वात् । शुद्धापामेवेदं शरीरम् । बहुहेतुकत्वमेव भूयस्त्वम् । बहुधा परिणामाच्च ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति अपामित्यादि । हेत्वन्तरप्रयोजनमाहुः उपलक्षणत्व इति । त्रिषु तुल्य इति शेषः । भूयस्त्वादित्यस्य नियामकभूयस्त्वमर्थ इति तानि व्याकुर्वन्ति शुद्धत्वादित्यादि । 'आपः स्वभावतो मेघ्या' इति स्मृत्याऽपां स्वभावतः शुद्धत्वात् प्राणाप्यायकतया सर्वपोषकत्वस्य साम्येन विशेषाभावात्, रसमयतया तेजोऽन्नयोः सङ्ग्राहकत्वेन तदुभयमध्यभावाच्च अग्रे बृहदारण्यकोक्ते पष्ठे पर्याये भास्वरवर्णपुरुषतायां दीक्षिततुल्यत्वेन अब्जनकरूपत्वेन वक्तव्यत्वादिदं प्रस्तुतं शरीरं शुद्धापामेव शुद्धापप्रधानमेवेत्येकं नियामकम् । किञ्च । पयःसोमादिरूपबहुहेतुक-  
रदिमः ।

अपामित्यादीति । एवकारेणाग्नतेजसी व्यवच्छिद्येते । त्रिग्रहणे गौरवमिति भावः । तर्हि न्यूनताख्यनिग्रहस्थानापतितर आहुः तेजोऽवन्नानीति । उपलक्षणेनेति भावः । आत्मात्मकत्वादिति । अपाम् । ताश्चात्रिवृत्कृतास्त्रिवृत्कृताश्च । तयोस्तत्र ब्रह्माण्डनिष्ठास्त्रिवृत्कृता गृह्यन्त इत्याहुः लोकादीति । आदिना पुरुषः लोकानन्तरं भवनात् । छान्दोग्ये 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्या'दित्यादिश्रुतेः । एतत्पिण्डकानन्तरं द्वितीयकण्डिका 'सदेव सोम्ये'त्यादिः । तत्र त्रिवृत्करणम् । तत्र त्रिवृत्करणं ब्रह्माण्डीयं पौरुषं चेत्स्यापः त्रिवृत्कृता एव । लोकत्रयात्मकब्रह्माण्डनिर्माणानन्तरं पुरुषनिर्माणानन्तरं च भवन्तीति । लोकादिनिर्माणानन्तरमावित्त्वादिति हेतुः । 'हन्तेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकृतवाणीति, तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणी'ति श्रुतिः विराड्विषया । पुरुषविषया तु 'यथा खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीही'ति 'अन्नमक्षितं त्रेधा विधीयत' इत्यादिश्च । एवकारस्तु लोकादि ध्रुलोकादि । आदिना पर्जन्य-पृथिवी-पुरुष-योषा ग्राह्याः । तदनन्तरमापस्त्रिवृत्कृता इति । अत इति । लापवादुपलक्षणात् त्रयोपि ब्रह्माण्डीयास्त्रयोप्यर्था गृहीताः । तुल्य इति । सप्तम्यन्तम् । भाष्ये एवकारोऽग्नतेजसोर्यवच्छेदकः । इत्यस्येति । शब्दस्य । नियामकं प्रवर्तकम् । तानीति । भूयस्त्वमपां कार्यमतोऽपवापां कार्योपि तानीत्यर्थः । तत्र 'क्लृदं पिण्डं तृप्तिः प्राणनाप्यायनोदनम् । तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तपस्त्वमा' इति वाक्योक्तं प्राणनं जीवनं कार्यम् । तदाहुः आप इत्यादिना । आप्याय आप्यायनं प्राणसन्तर्पणम् । तत्कार्यमाहुः प्राणाप्यायकेति । क्लृदमपां कार्यमाहुः रसमयेति । क्लृदममाद्रीकरणमग्नतेजसोः । पिण्डं च । तच्च संग्रहः चूर्णीमृतानां पिण्डतासंपादनम् । तदुभयेति । तेजोषन्नानीति भाष्ये तदुभयमध्यभावः । छान्दोग्ये चायं मध्यभावः । तृप्तितापापनोदावपां कार्ये आहुः अग्र इति । दीक्षिततुल्यत्वेन विद्यात्वादीक्षितः दीक्षामितः । दीयन्ते इन्द्रियाणि क्षीयन्ते पापानीति दीक्षा । क्षत्रियविद्यात्वेन तुल्यशब्दः । ब्राह्मणदीक्षिततुल्यः क्षत्रियदीक्षितः । पूर्वानुवाके क्षत्रियविद्यात्वम् । दीक्षितस्य क्षुधादिनिवृत्त्या सन्तर्पणम् । तदन्देशस्यापां कार्यम् । तापापनोदमाहुः अब्जनकेति । 'ते य एवमेतद्विदु'रित्यादिना । पुनरावृत्तिपर्यन्तार्थोक्तेर्ब्रह्मरूपस्याब्जनकरूपत्वं तेन । ब्रह्ममृतस्य तापापनोदोऽप्यसत्तारूपान्देशेन । शुद्धापामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म इदं प्रस्तुतमित्यादि । शुद्धापां संस्कारकापाम् । शुद्धानां मृतानामपामिति वा । तदाहुः शुद्धापिति । एवकारो बहुसंख्या । नियामकमिति । कार्यमुपलक्षणत्वेऽप्यपामेव ग्रहणे । बह्वित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति किञ्चेति । भूयस्त्वं कार्यमपामत्र । पयःसोमादिपदेन सात्रायौषधि-



द्रव्यभूयस्करत्वं च । तस्मान्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम् ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥

वैदिकीं युक्तिमुक्त्वां लौकिकीमाह । प्राणस्य गतिः प्राणगतिः । 'तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामती'ति प्राणाप्यायनजनकत्वादपाम् । प्राणो गच्छन् स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छति । जलौकावदन्यत्र देहसम्बन्धः । मुक्तौ न प्राणा

भाष्यप्रकाशः ।

त्वमपि भूयस्त्वम् । एवकारोऽप्यर्थः । किञ्च । वृष्टयन्तरेतःशोणितरूपेण बहुधा परिणामादपि भूयस्त्वम् । तथा द्रव्यभूयोवरेण द्रव्यभूयस्करत्वादपि भूयस्त्वम् । तस्माद्धेतोर्नियामकानां भूयस्त्वादपामेव ग्रहणम्, न तु भूतान्तरनिवृत्त्यर्थम् । नच श्रुत्यन्तरविरोधः । अस्मिमांसयोः स्थूल-देहनिवृत्तावेव निवृत्तत्वात् । अतोऽग्रिमदेहार्थं सर्वसंस्कार एव युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः वैदिकीमित्यादि । युक्तिमाहुः प्राणो गच्छन्नित्यादि । 'काममपः पिव, आपोमयः प्राणः, पिवतो न विच्छेत्सती'त्यत्रापां प्राणाप्यायकत्वं सिद्धम् । लोके च पथिकः स्वाप्यायकं गृहीत्वैव गच्छतीत्येषा लौकिकी युक्तिरित्यर्थः । एतेन वाङ्मनसी अपि स्वाप्यायकं गृहीत इत्यपि बोधितम् । तेन संस्कृतभूतस्यमोपस्थापिका दृष्टसामग्री दर्शिता । लिङ्ग-शरीरावियोगे कर्मसत्त्वारूपं कारणमपि सूचितम् । तेन देवकृतहोमे विलम्बाभावोपि साधित इति सर्वापि पूर्वपक्षयुक्तिः परिहृतेति बोध्यम् । ननु प्राणोत्क्रमणं त्वन्यत्रापि वर्तत इति, अत्रैव विशेष-विचारः किमिति कियत् इत्याकाङ्क्षायां विचारे हेतुमाहुः जलौकावदित्यादि । अन्यत्र पूर्वप्रज्ञाप्रा-धान्येन गमनं यत्रोच्यते, तस्मां श्रुतौ 'यथा तृणजलायुक्ता तृणस्यान्तं गत्वात्मानमुपसंहरती'ति दृष्टान्तस्योक्तत्वात् तदानीमेव देहसम्बन्धः । सद्योमुक्तौ तु 'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ती'तिश्रुतेर्न रदिमः ।

विद्ये । साक्षात्प्यं ययः । आदिना वेदान्तीयं सूयस्त्वम् । ययःसोमादिरूपे बहुभूयस्त्वम् । तस्य हेतुत्वमप्यिवति । स्वार्थे कः । भूयस्त्वमिति । भूयस्त्वं यद्यपि कार्यं तथापि कर्तृप्रत्ययाद्भूयस्त्वमपां धर्मः । बहुवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्च । वृष्टीति । मोदनं प्रेरणं कार्ययुक्तम् । तच्च प्रवाहादविति तथा । द्रव्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा द्रव्येति । पृथिव्यां तथा । अयं वरः पृष्ठस्कन्धे । कर्तारि प्रत्यय इति भावः । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादित्यादि । नियामकानामिति । अपकार्याणाम् । एवकारेणान्नतेजसोर्व्यवच्छेदः क्रियते । एवेति । प्रसिद्धेः । एवेति बहुसंमत्या ॥ २ ॥

प्राणगतेश्च ॥ ३ ॥ युक्तिमिति । अपामेव ग्रहणे युक्तिं लौकिकीं योजनाम् । 'युक्तिरन्यथे च योजन' इति विश्वात् । इत्यत्रेति । छान्दोग्ये । गृहीत्वैवेति । परीक्षितु राजेत्यन्यदेतत् । एतेनेति । वाङ्मनःसापेक्षगमनग्रहणेन । गृहीत इति । 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति यद्धृदति तत्करोती'ति श्रुतेर्गृहीतः । दृष्टेति । अद्यप्रभिज्ञातीन्द्रियेन्द्रियदेवतारूपा होमकर्त्री । मोक्षाभावलिङ्गशरीरावियोगमाहुः लिङ्गेति । तेनेति । कर्मणां प्ररोहैकस्वभावत्वेन । विलम्बेति । यतः कर्मसचिवा देवाः । अत्रैवेत्ये-वकारोऽन्यौपस्थेपिकाधारव्यवच्छेदकः । अन्यत्रेति । प्रकारेषु । श्रुताविति । 'तं विद्याकर्मणी समन्वा-रमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुतौ । उक्तत्वादिति । दशमस्कन्ध उक्तत्वात् । पुराणेति । द्वितीयस्कन्धे

गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि देहसम्बन्ध इति पौराणिकाः । देवभाव इत्यौपनिषदाः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैव । अतोऽपां संश्लेषो वक्तव्यः । चकारात् 'विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति कर्मसहभावं बोधयति श्रुतिः । तस्मादद्भिः परिष्वक्तो गच्छति ॥ ३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

प्राणा गच्छन्ति । क्रममुक्तावपि 'वैश्वानरं याति विहायसा गतः सुषुम्नया ब्रह्मपथेन शोचिषे'त्यादिभिर्देहसम्बन्ध इति पुराणाचार्याः शुकादयः सूचयन्ति । उद्गीथब्राह्मणे तु प्राणानां देवभावस्तदुपासनयेत्यौपनिषदा आहुः । अतो दूरे प्राणगतिरत्रैवासिन्नेव प्रकारे । अतः सद्योमुक्तिं विहाय सर्वत्र देहसम्बन्धोऽस्तीत्यत्राप्यावश्यक इत्यपां संश्लेषो वक्तव्यः । श्रुतिश्च कर्मसहभावं बोधयतीत्यतोऽपि तथेत्येतत्प्रयोजनं विशेषविचारस्येत्यर्थः ।

एतेन 'उपाधिकल्पितावच्छेदः परमात्मैव जीवः, स च सूक्ष्मदेहपरिष्वक्तो रंहति । तस्य कर्मोपस्थापितप्राप्यदेहविषयाया भावनाया दीर्घाभावमात्रं जलोकावदुपमीयत' इत्येकदेशिमतम् । 'स्वर्गे नरके वा यत्र फलभोगस्तत्र तादृशां भूतमात्राणां सुलभत्वमात्मनां व्यापकत्वात् करणानां चाहङ्कारिकत्वेन तथात्वात् तत्र वृत्तिलाभमात्रम्, न तु कस्यापि गमन'मिति सांख्यमतम् । 'मनसो नित्यत्वात् तदेव भोगस्थानपर्यन्तं गच्छति, इन्द्रियाणि त्वभिनवानि जायन्ते । तदात्मनस्तत्र वृत्तिलाभाद्भोग' इति काण्डमुजमतम् । एवमन्येषां बाह्यानां च यानि मतानि 'जीव एवोत्प्लुत्य देहाद्देहान्तरं गच्छती'ति, 'देह एवात्मा, स च नश्यतीति न कस्यापि गमन'मित्यादीनि तानि सर्वाण्येवापास्तानि ॥ ३ ॥

रदिमः ।

सूचयन्ति श्रीभागवताद्याचार्याः । दूर इति । सद्योमुक्त्यादौ तु हृदो वहिर्भगवति शरीरान्तरे च समीपा । अत इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत इति । अत्रापीति । अत्र प्रकारे । वक्तव्य इति । मृतसंस्कारार्थम् । चकारादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुतिरिति । भाष्योक्ता श्रुतिः । तथेति । देहसम्बन्धः । किञ्च, भाष्ये तस्मादित्यस्य लौकिकयुक्तिसद्भावादित्यर्थात्तयाऽद्भिः परिष्वक्तो गच्छति । एतेनेति । अणोरुत्क्रमणसाधनेन । एवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । रंहतीति । अन्तःकरणावच्छिन्नो जीवो भवतीत्यन्तःकरणावच्छिन्नत्वं सूक्ष्मसम्बन्धविशेषो रंहति । भावनाया इति । 'तं विद्याकर्मणी' इति श्रुत्युक्तप्रज्ञायाः । ज्ञानरूपत्वेन जीवसाम्यात्फलसाधनयोर्वैयधिकरण्याभावाय । मात्रचोक्तावच्छेदे परमात्मनोऽविकृतत्वं व्यवच्छिद्यते । जलौकेति । 'जलोकासदृशो बुद्धिरूपभावनादीर्घाभाव' इति वाक्यात् लक्षणत्वेन पूर्वं ज्ञातस्य ततः पदार्थस्फुरणेन स्फुरितस्य सादृश्यस्य संस्कारेण शब्दाभिव्यक्तौ दृष्ट-संवादनिश्चितप्रामाण्यस्य च वाक्यस्य च सहकारेणायं दीर्घाभावपदवाच्य इत्युपमीयते । सुलभेति । अष्टवशात् । अहमिति सांख्ये प्रसिद्धम् । करणानामिति । इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वेनाहङ्कारस्य मनो-भेदत्वेन तथात्वात् सुलभत्वात् । तत्रेति । देहान्तरे वृत्तिलाभस्थाने । मात्रचा गमनव्यवच्छेदः । भोग इति । सुखदुःखसाक्षात्कारः । जीव इति । देहेन्द्रियसम्बन्ध आत्मेति मुण्डाः । 'बुद्धिश्चित्तं समालम्ब्य तदा निर्विषयायवा । स्वरूपविषयाहंभीर्जीव इत्यभिधीयत' इति दिगम्बराः । समेति । विषयीकृत्वा तदा । देह एवात्मा उक्तः । दिसम्बध्यते । देहवन्यत्वं देहत्वम् । एवकारोऽतियुक्त्या । तानीति । मतानि । एवेति । स्वस्य परमार्थदेवकारः । अपेति । गौणगमनापत्त्या तथा ॥ ३ ॥

अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥

श्रुतिविरोधं परिहरति । परस्परविरोधे व्यवस्था वा बोध्यते । ननु 'यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति, वार्तं प्राणं' इत्यादिना अभ्यादिगतिः प्राणानां श्रूयते । नच 'ओपधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा' इत्यत्र प्रत्यक्षविरोधात् बाधित-विषयेयं श्रुतिरिति वाच्यम् । आध्यात्मिकेन्द्रियमध्यपाताल्लोमकेशा अप्याध्यात्मिका एव ग्राह्याः । यैः कण्डूलावण्यप्रतीतिः । दृश्यमानानि तु गोलकस्थानानि । तस्मात् प्राणोत्क्रमणश्रुतिरभ्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति चेत् । न । भाक्तत्वात् । प्रकरणव्यतिरेकेणामुक्तविषये प्रवृत्ता भाक्ता भवति ।

भाष्यप्रकाशः ।

अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः श्रुतीत्यादि । पक्षद्वयमपि सिद्धान्तविवरणे व्युत्पाद्यम् । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । विषयश्रुतिस्तु बृहदारण्यक आर्तभागवद्भाषणस्था । एकदेशिभिः प्रतिपादितमस्याः श्रुतेर्भाक्तत्वं निषेधनि नचेत्यादि । लोमकेशयोरनप्ययवतोरप्ययकथनेन बाधितविषयत्वात् सा श्रुतिर्मरणसमय इन्द्रियाधिष्ठातृक्रियमाणोपकाराभावात् कार्यमकुर्वदिन्द्रियजातमपीतमिव भवतीति गौण्या बोधयन्ती भाक्तेत्याहुस्तत्रैत्यर्थः । निषेधे हेतुमाहुः आध्यात्मिकेत्यादि । तथाच प्रायपाठयलाह्लोमादीनामाध्यात्मिकत्वे निश्चिते दृश्यमानानां लोमादीनां गोलकान्तरवत् स्थितावपि श्रुतेर्बाधितविषयत्वाभावाच्च तथा रीत्या भाक्तत्वमित्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्तो विवक्षितं भाक्तत्वं स्फुटीकुर्वन्ति प्रकरणेत्यादि । उक्तश्रुतौ मरणावस्थां सिद्धवदनूद्यते । सा च मुक्तामुक्तयोस्तुल्या । तत्र मुक्तस्येन्द्रियाणां 'अत्रैव समवनीयन्त' रश्मिः ।

अभ्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् ॥ ४ ॥ विषयेति । 'यत्रास्य पुरुषस्येत्यादिः । विषयशब्दप्रयोगस्तु प्राणोत्क्रमणश्रुतिं विधिमुखेन विचार्य निषेधमुखेन विचारयन्तीति । एकदेशिभिरिति । शङ्कराचार्यादिभिः । अनप्ययेति । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहितायाः । 'मृता वा एषा त्व' गिति तु 'न ब्रह्मविदां कचिच्छ्रुतित्वं प्रतिमाती'ति भाष्यात् । यद्वा । प्रत्यक्षविरोधादनप्ययवतोः । अप्ययेति । तेन 'लोमानि औपधीरपियन्ती'तिवचनविपरिणामं कृत्वा पूर्वणाप्येतीत्यनेनान्वयः । केशा वनस्पतीनपियन्तीति च । बाधितेति । बाधितो विषयोप्ययलक्षणो ययोस्तत्त्वात् । अपीतमिति । अपिगतम् । प्रायेति । अभ्यादिप्रायपाठवलात् । निश्चित इति । उपनिषत्सिद्धत्वेपि बहुधादीनां स्वाधिमौ-तिकमुखसम्बन्धाद्वागाध्यात्मिकं रूपं भवतीति । भाष्ये । एवकारः प्रायपाठप्रामाण्यात् । कण्डूति । 'कण्डूः कण्ठे वृषमस्कन्धे लावण्ये केशधारण'मिति द्वादशस्कन्धे । प्रकृते । दृश्यमानानीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म दृश्येति । लोमादीनामोपधिवनस्पतीनां विराजो लोमादीनाम् । आदिना केशाः । विराजो वनस्पतयः । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म श्रुतेर्बाधितेत्यादिना । न तथेति । प्राणोत्क्रमणश्रुतिरभ्यादिभावश्रुत्या बाध्यत इति न तथा एकदेश्युक्तीत्या भाक्तत्वमिति भाष्येण सहायः । गौणमुख्यन्यायेन सगवलत्वाभावाद्बाध्यत इत्युक्तम् । समवलत्वे विकल्प एव । मनुस्मृतेः । उच्येति । 'यत्रास्य पुरुषस्येत्यादिश्रुतौ । सिद्धवदिति । न तस्माद्धेतोर्वागमिम-

‘अथ हैनं जारत्कारव आर्तभागः पप्रच्छे’त्यत्र ग्रहनिरूपणानन्तरं मृत्युं पृष्ट्वा  
 त्रियमाणप्रश्ने, ‘नामैव न जहात्यन्यज्जहाती’ति प्रतिज्ञाते, प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, ‘ने’ति  
 प्रतिवचने, वागादीनामभ्यादिभावानुवादः । ततो मन्त्रणाजीवस्य ब्रह्मभावोऽवग-  
 म्यते । सामभ्या गतत्वात् । ‘तौ ह यदूचतु’रिति कर्मप्रशंसा भिन्नप्रश्नोत्तरा ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति श्रुतेर्ब्रह्मणि ल्यो वा, ‘स वाचमेव प्रथमामत्यवह’दिति श्रुत्युक्तरीत्या देवभावो वा भवतीति  
 देवभावपक्षमादाय प्रवृत्तेयं श्रुतिः प्रकरणव्यतिरेकेणाश्रुतविषये त्ययोच्यत इति तत्र प्रवृत्ता अप्यय-  
 मिव बोधयन्ती भाक्ता भवतीत्येवं भाक्तत्वमित्यर्थः । एवमविरोधपक्षो विवृतः । द्वितीयं विवरीतुं  
 विषयश्रुतेः सर्वमर्थमाहुः अथेत्यादि । मृत्युं पृष्ट्वेति - ‘कास्वित् सा देवता यस्या मृत्युरन्न’मित्य-  
 नेन मृत्युविषयकं प्रश्नं कृत्वा । प्राणोत्क्रमणप्रश्ने, नेति प्रतिवचन इति । ‘उदसात् प्राणाः  
 क्रमन्त्याहो ने’ति प्रश्ने, तत्र च नेति प्रतिवचने । ततो ‘यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्येत्यादिना  
 वागादीनामभ्यादिभावानुवादः । ततः ‘कायं तदा पुरुषो भवती’तिप्रश्ने, ‘आहर सौम्य हस्त’मित्या-  
 दिना मन्त्रणाजीवस्य ब्रह्मभावोऽवगम्यते । सांसारिकभोगसामभ्या गतत्वात् । नच मन्त्रणव्याख्यान-  
 श्रुतौ कर्मप्रशंसाया उक्तत्वान्मन्त्रणस्य न जीवब्रह्मभावबोधकत्वमिति शङ्कम् । ‘तौ होत्क्रम्य मन्त्र-  
 याञ्चक्रतु’रित्यनेनैव समापनात् । ततः ‘तौ यदूचतु’रित्यादिनोक्ता या कर्मप्रशंसा सा एतद्भिन्न-

रदिमः ।

प्येतीति साध्यवत् । स वाचमिति । बृहदारण्यकेति । स प्राणः । अत्यवहत् स्वस्वरूपं प्रापितवान् ।  
 तञ्चेति । अनुक्तविषये प्रवृत्ताप्यमिवाप्यं भाक्तं बोधयन्ती भाक्तेत्यर्थः । द्वितीयमिति । परस्परं  
 भाष्योक्तं व्यवस्थापक्षम् । अथेत्यादीति । भाष्ये । एनमित्यादि । याज्ञवल्क्यम् । जारत्कारगोत्रः । ऋत-  
 मागस्य पुत्रः । ग्रहेति । इन्द्रियनिरूपणानन्तरम् । ‘चक्षुर्वै ग्रह’ इति श्रुतेः । कास्वित् इत्यादि । कास्वित्  
 तर्कः । भाष्ये । त्रियमाणेति । ‘यत्रायं पुरुषो त्रियते किमेनं न जहातीति, नामेती’ति श्रुतेः । शुको  
 मुक्तो वामदेवो मुक्त इति नामव्यवहारपारम्पर्यान्नाम न जहातीत्यर्थः । प्रकृते । वागादीनामिति भाष्यं  
 विवृण्वन्ति स्म तत इति । अभ्यादीति । नेति प्रतिवचनस्य नेति होवाच याज्ञवल्क्योत्रैव समवनीयन्ते  
 स उच्छ्रयत्याभ्यायत्याभ्यातो मृतः शेत इति रूपत्वेन तदनन्तरं ‘यत्रास्य पुरुषस्येत्यादिश्रुतौ ‘समवनी-  
 यन्त’ इति पूर्वश्रुत्युक्तसमवनीयनोक्ताभ्यादिभावानुवादः । तत इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततः काय-  
 मिति । हेतुभाष्यं विवृण्वन्ति स्म सांसारिकेति । जनसङ्घे जनसमूहे । ब्रह्मविद्येति भाष्यं विवरीतुमाहुः  
 नचेति । तदयोग्यस्मरणैस्तथा । तथाच श्रुतिः ‘आर्तभागेति होवाच आवामेवैतद्देदिष्यावो नावेतत्स-  
 जन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयाञ्चक्रतु’रिति । अग्रे ‘तौ ह यदूचतु’रिति भाष्ये वक्ष्यमाणा श्रुतिः । न नावि-  
 त्यादेरर्थः । नौ आवयोरेतद्वस्तु सजने जनसमूहे देशे निर्णेतुं न शक्यत इतीति । मन्त्रणव्याख्यानेति ।  
 ‘तौ ह यदूचतुः कर्म हैव तदूचतुरय ह यत्प्रशशंसतुः कर्म हैव तत्प्रशशंसतुः पुण्यः पुण्येन कर्मणा  
 भवति पापः पापेनेति ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरामेति’ मन्त्रणव्याख्यानश्रुतिस्तस्याम् । न जीवेति ।  
 कर्मरूपसाधनपरत्वात् तत्फलं जीवब्रह्मभावस्वस्य बोधकत्वमिति शङ्कमित्यर्थः । एवेति । अनेन फलसाधने  
 एकीकृत्योक्तौ कर्मोक्तिरिति पक्षो व्यवच्छिद्यते । कर्म हैवेत्येवकारस्य फलव्यवच्छेदकस्य सत्त्वात् । समापनं  
 ब्रह्मभावस्य तस्मात् । तौ हेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ततस्तद्विधिः । मित्रे प्रश्नोत्तरे । यस्याः प्रशंसाया  
 इत्यत्र पृष्टौ विषयविषयिभावमगम्यन् इत्याशयेनाहुः एतद्भिन्नेति । उभयोरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तौ

उभयोर्वचनविधानात् । ब्रह्मविद्या च गोप्या । उत्क्रमणश्रुतिस्तु 'स यन्नायं शरीर आत्मे'ति ब्राह्मणे जीवस्य परलोकविहारार्थं 'निष्काममिति चक्षुष्टो वे'त्यादिना प्राणानां विहारसाधकानां निर्गमनमाह । अतोमुक्तामुक्तविषयभेदस्य व्यवस्थापकस्य विद्यमानत्वादभ्यादिभावश्रुतिर्नोत्क्रमणश्रुतिबाधिका । तस्मादन्यत्र सिद्धो धर्मोऽन्यत्रावस्थासाम्यात् योज्यमानो भाक्तो भवति । अतः

भाष्यप्रकाशः ।

प्रश्नोत्तरविषया । 'तौ यदूचतु'रित्युभयोर्वचनविधानात् । यदि हि मन्त्रार्थ एव विवरणीयः स्यात्, तदा 'तौ यन्मन्त्रयाञ्चकतु'रित्येवमनुवदेत्, न तु 'यदूचतु'रिति । नचैवं सति सा कुतो न विवृतेति शङ्काम् । ब्रह्मविद्या चातिगोप्येति । अत इदमप्यन्यन्मुक्तिप्रकरणलिङ्गम् । अन्यथा एका-  
न्तगमनमनर्थकं स्यात् । कर्मणो गोप्यत्वाभावात् । ब्रह्मरूपाया एव देवताया अनतिप्रशस्यत्वः स्यादेव भार्गी प्रति वक्तव्यत्वादिति । तस्मादिदं मुक्तिप्रकरणमिति सिद्धम् । उत्क्रमणश्रुतिस्त्वमुक्तविषया । अतो विषयभेदान्न बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । एवं द्वितीयं प्रयोजनं विवृतम् । तेन तन्मते

रश्मिः ।

यदूचतुरिति । वचनेति । ते नोचतुरित्यत्र लिङ्ये लिङ् छान्दस इति बोधितम् । न तु यदिति । विशेषप्रकारकजिज्ञासायाः सामान्यवचनप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वाभावात् । 'मन्त्रि गुप्तभाषणे' । 'वच परिभाषणे' इति । विशेषसामान्यभावः । यद्वा । उक्तायां 'तौ हे'त्यादिश्रुतौ मध्येऽघशब्दो देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । पूर्वमपि प्रथमूचतुः कर्मवोचतुः । डसः सुः । कर्मण इत्यर्थः । 'एवमुत्तरं प्रशशंस-  
तुस्तत्कर्मण एवे'ति । एवकारो ब्रह्मभावव्यवच्छेदक इत्युक्तम् । सेति । ब्रह्मभावरूपा विद्या । मुक्त्येति । ब्रह्मभावप्रकरणलिङ्गम् । एवेति कर्मव्यवच्छेदः । अत्र इति । पष्ठे ब्राह्मणे । इदमिति । 'कायं तदा पुरुषो भवतीत्याहुर सौम्य हस्त'मित्यारभ्य 'मन्त्रयाञ्चकतु'रित्यन्तं ब्रह्मभावप्रकरणमित्यर्थः । उत्क्रमणेति भाष्यं विवृ-  
ण्वन्ति स्म उत्क्रमणेत्यादिना । अमुक्तेति । ययार्तमात्राब्राह्मणे 'अत्रैव समवनीयन्त' इत्युक्त्वा 'यत्रास्य पुरुषस्ये'ति श्रूयते । शरीरकेतु नैवम्, अतोऽमुक्तविषया । तथा च भाष्ये 'शरीर आत्मेति ब्राह्मण' इत्युक्त्या शरीरः सन् मुख्य आत्मा । गौणमुख्यन्यायात् । तदुक्तं ब्राह्मण इति । ब्रह्म जानाति ब्राह्मणम्, न तु जीवमात्रम् । तत इच्छानन्तरं ब्रह्म वक्तुं यतते । अतः 'जीवेशविभेदेन मुक्तिरेकादशे द्विधे'त्येकादशस्कन्धनिबन्धात् । स इत्यादावपरोऽप्युच्यते छान्दोग्येऽष्टमोपदेशस्फूर्त्यै । तत्र शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावो जीव इन्द्रियलयाधारत्वेन प्रतीयते तद्वमहतिवृत्ते । स कृष्ण आश्रयः अयमिति प्रयोगात् इदमः प्रत्यक्षेण रूपात् । यत्रावतारकाले शरीरः 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रित'मिति वाक्यात् । स प्रसिद्धो ब्रह्मत्वेन जीवस्य नारं जीवसमूहः तदयनमिति । 'पूतनाऽपुष्यःपानरक्षिताशेषपालक' इति । परलोकविहारार्थम् । 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास् पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन सम्पन्नो महीयते, एवमय यदि मातृलोककाम' इत्यादि छान्दोग्ये दहरविद्यायाम् । निष्काममिति चक्षुष्टो वेत्यादिनेति । शरीरब्राह्मणे आत्मा व्यापक इति निष्क्रमणकर्तृत्वाभावाच्च निष्कामतेरन्वयोतोत्र चक्षुष्ट इन्द्रः चक्षुरूपो वा निष्कामत्वेन उक्तं 'निष्काममिति चक्षुष्टो वेत्यादिने'ति । प्राणानां चक्षुष्टादिन्द्रियाणाम् । यदुवचन'मन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य' इति श्रुतेः । अत इत्यादिभाष्यं संक्षिपन्ति स्म अत इत्यादि । मुक्तामुक्तविषयभेदात् । द्वितीयः

प्राणोत्क्रमणमस्ति । तस्मात् सम्परिप्वक्तो गच्छतीति सिद्धम् ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । 'असौ वा व लोको गौतमानि'रित्यत्र, 'देवाः श्रद्धां जुहती'ति श्रुतेरापो न संकीर्तिताः । अपां हि पश्चम्यामाहुतौ पुरुषवचनम् । श्रद्धा मनोधर्मः । स कथं हूयत इति चेत् । न । मनसा सह भविष्यति । तथाप्य-  
रुणान्यायेन धर्ममुख्यत्वम् ।

भाष्यप्रकाशः ।

भाक्तत्वं साधयन्तः सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिनि चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि । आशङ्काभावं व्याकुर्वन्ति असावित्यादि । अत्र अपां हीत्यादिना तासामुपसंहारवाक्यगतत्वा-  
दुपसंहारस्य च सज्जातविरोधत्वेन उपक्रमापेक्षया नैर्वल्यान्न निर्णायकत्वमिति बोधयति । श्रद्धा मनोधर्म इत्यादिना श्रद्धाहोमवाक्यस्यायोग्यत्वादित्यानुपपत्त्या अप्कल्पनमाशङ्क्य, 'मनसा सह भविष्यती'त्यनेन परिहरति । 'मनसा प्रणयतीयं वै गन' इत्यत्र पुरःस्फूर्तिकतया पूर्वोक्तायाः श्रद्धाया इदमा ग्रहीतुं शक्यत्वेन तस्याश्च मनोधर्मत्वेन मनःसाहित्यस्य युक्तत्वादिति । नन्वेवं सति मनसो होम्यतया मुख्यत्वाच्छ्रद्धाया गौणत्वापत्तिरिति शङ्कां निरसन्ति तथापीत्यादि ।

अयं न्यायः पूर्वतश्च तृतीयस्य प्रथमपादेऽस्ति । तत्र हेवं विचारितम् । 'अरुणया पिङ्गा-  
स्यैकहायन्या सोमं क्रीणाती'ति ज्योतिष्टोमप्रकरणीयवाक्ये अरुणो गुणः क्रयसाधनं भवति,  
नवेति । तत्रारुणपदस्यान्यव्यपतिरेकाभ्यां गुणे व्युत्पन्नत्वात् गुणस्य चामूर्ततया द्रव्यत्वरहित्येन  
च क्रयसाधनत्वायोगात् तत्रत्यतृतीयाश्रुतेर्विनीयोजकत्वाभावेऽरुणशब्दो वाक्यात् पृथक्कृत्य प्रकरणे  
योजनीयः । तत्र च ग्रहचमसादयो बृहचोऽर्था इत्यरुणिमा तेषु निविशते । तथा सत्यरुणवेत्यस्य  
अरुणगुणयुक्तं करणमित्यर्थो भवति । तत् कस्येत्याकाङ्क्षायां प्रकरणाज्योतिष्टोमस्येति लभ्यते ।  
तथाच ज्योतिष्टोमसाधनं ग्रहचमसादिकमरुणगुणयुक्तं कर्तव्यमिति तदर्थः । शेषं तु बहुव्रीहिणा  
रक्षितम् ।

मिति । भाष्योक्तम् । तस्मादित्यादीति । अन्यत्रार्तभागत्राक्षणसिद्धोऽप्ययरूपो धर्मोऽन्यत्र शरीरब्राह्मणे  
मरणावस्थासाम्यात्त्वया योज्यमानोऽप्यय इवाप्यय इत्येवं भाक्तो भवतीत्यर्थः । अत इति । श्रुतेरबाधक-  
त्वात् । तस्मादिति । इन्द्रियोत्क्रमणसत्त्वात् । परिप्वक्त इति । जीवः ॥ ४ ॥

प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः ॥ ५ ॥ सज्जातेति । अप्रसिद्धेः । पार्थिवं  
शरीरमिति पृथ्वीमात्रप्रसिद्धेः साङ्ख्यशास्त्रे । न्याये तु वर्तते शरीरं वरुणलोक इति । अत्र तु पदं शास्त्राणां  
विषयः । अयोग्यत्वादिति । यो यस्य धर्मः स तत्र हूयत इति । श्रौतत्वादित्यानुपपत्तिर्होमकारणत्वेन  
प्राप्ता तां निषेधन्ति स्म अन्यथेति । स्वाश्रयस्य मनसोऽन्यत्र सम्बन्धसत्त्वादाहुः मनसेति ।  
परीति । स्वाश्रयद्वारा श्रद्धाया होमयोग्यत्वात्सम्बन्धान्तरं विनापीत्येवं परिहरन्ति मनोधर्मत्वेनेति ।  
'कामः सङ्कल्प' इति बृहदारण्यकात् । विनियोजकेति । अयमभावो विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वे-  
नाभेदार्थकत्वेन वापि बोध्यः । पृथक्कृत्येति । पूर्वपक्षे पृथक्कृत्य । विवक्षितग्रहचमसाद्यरुणिमार्थ  
च । ग्रहेति । ग्रह उल्लुखलाकारस्तस्माद्भ्रूयतः । चमसः पानपात्रं । दण्डविशिष्टो दीर्घचतुष्कोणः ।  
आदिना षोडशी । प्रत्ययार्थे प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयान्वयमाह अरुणेति । ततो 'दध्रा जुहोती'ति-  
बहुणविधिरयमित्याह तथाचेति । तथाचाग्निहोत्रस्य 'अग्निहोत्रं जुहोती'त्यनेन प्राप्तत्वाद्भेदे दधिगुण-

तर्हि कथं प्रश्नोपसंहारौ । परोक्षवादाद्भविष्यति । चमसवत् । 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यात् । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति श्रुतिश्चैवंपरा भविष्यति । तस्मात् प्रथमाहुतावपामश्रवणान्न ताभिः सम्परिष्वक्तो गच्छतीति चेत् । न । ता एव आप एव श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते । हि युक्तोऽयमर्थः । यथा

भाष्यप्रकाशः ।

गोविशेषणं सत् सुखेन क्रयेऽन्वेष्यतीति पूर्वः पक्षः ।

सिद्धान्तस्तु । अरुणाशब्दः स्त्रीलिङ्गतया गुणिवचनः । तथा सत्वरुणगुणः स्वयोगेन द्रव्यं व्यवच्छिन्दन् द्रव्यद्वारा सुखेन क्रये करणभावं प्राप्स्यतीति तृतीयाश्रुतेस्तद्विनिर्जोक्तत्वमपि निर्वाधम् । नच प्राधान्यहानिः । इतरव्यावर्तकत्वेन तस्यैव साधनतायां मुख्यत्वात् । एवं सति वाक्यभेदोऽपि न भविष्यति । नच यथा पिङ्गाक्ष्यादिपदे समासवृत्त्या तादृशधर्मविशिष्टगोद्रव्यबोधकत्वम्, तथारुणापदे द्रव्यबोधककृदादिप्रत्ययात्मकवृत्त्यन्तरस्याभावात् स्त्रीत्वमात्रबोधकस्य टापश्च विवक्षितगोद्रव्यपरतानन्तरभावित्वात् पूर्व तत्परत्वाङ्गीकारे लक्षणापत्तिरिति वाच्यम् । तृतीयया बोधिते गुणस्य करणत्वे तदन्यथानुपपत्त्या द्रव्यस्य द्वारत्वं कल्प्यते । अतो घटे निश्चितं द्रव्यवदर्थवलादेव तस्य द्रव्यावच्छेदकत्वसिद्धेर्लक्षणाया अत्राभावात् । तस्मात् द्रव्यावच्छेदकत्वेनारुणिणोऽपि करणत्वमिति । तथाच यथा तत्रारुणधर्मस्य मुख्यत्वम्, न गोः, तथात्र होमे मनसो होम्यत्वेऽपि श्रद्धाया एव मुख्यत्वम्, न मनस इत्यर्थः ।

पुनरप्याशङ्कते तर्हीत्यादि । यदि श्रद्धापदेनापो न गृह्यन्ते, तदा प्रश्न उपसंहारं च या अबुक्तिः सा विरुध्येतेति तौ केन प्रकारेण सङ्गच्छेतामित्यर्थः । समाधत्ते परोक्षेत्यादि । तथाच यथा 'अर्वागिलक्षमस ऊर्ध्वबुध' इत्यत्र शिरःप्रभृतिचमसादिशब्दैः परोक्षवादेन गोण्या वृत्त्योच्यते, तथात्र 'श्रद्धा वा आप' इति श्रुतेः शुद्धिहेतुत्वसाम्यादाप इति पदेन श्रद्धोच्यते इत्यर्थः । नन्वेवमप्यदस्य श्रद्धापरत्वे, 'श्रद्धां जुहति, तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति श्रद्धापरिणामत्वेन सोमस्य कथनं विरुध्येतेत्याशङ्क्य तत्परिहरति चन्द्रमा इत्यादि । एवं परेति । अनुकूला । तथाच श्रद्धायां मनःसहभावात् तद्वोमेन चन्द्ररूपस्य सोमस्य तत्परिणामतायां श्रुत्यन्तरानुकूल्यान कश्चिदोप इत्यर्थः । सिद्धमाह तस्मादित्यादि ।

रश्मिः ।

विधिरभिहोत्रे, तद्ब्रह्मचमसादावरुणगुणविधिरित्यर्थः । गचिति । अरुणयेति श्रुतौ गवेति विशेष्यात् । स्त्रीलिङ्गेति । 'गुणे शुक्लादयः पुंसी'ति पुल्लिङ्गं विहाय स्त्रीलिङ्गेत्यादिः । द्रव्यमिति । शुक्लादिगुणयुक्ताभ्यो गोम्योऽरुणगुणां गाम् । तद्विद्वीति । द्रव्यविनिर्जोक्तत्वम् । विवक्षितेत्यादि । वृत्तावजायदन्तस्य स्त्रीत्वे विवक्षिते टावित्युक्तेः । लक्षणेति । अरुणगव्यभेदसम्बन्धरूपलक्षणापत्तिः । विशेष्यविशेषणयोर्भेदसम्बन्धात् । द्वारत्वमिति । करणत्वस्य व्यापारनियतत्वादिति भावः । निश्चिद्वेति । पृष्ठधन्ताद्वतिः । घटवत्मितरव्यवच्छेदकम् । निश्चिद्वत्त्वं सन्निद्रघटेभ्यः । तस्येति । अरुणस्य । शुक्लादिगोम्योऽवच्छेदकत्वसिद्धेर्गोत्वस्मरणादेवाहार्यज्ञानविषयस्त्रीत्वस्मरणादलक्षणां विनापि टाप्सिद्धः । अत्रेति । अरुणापदे । तस्मादिति । द्रव्यरूपव्यापारसत्त्वात् । द्रव्येति । शुक्लादिगोद्रव्यावच्छेदकत्वेन । करणत्वमिति । क्रये करणत्वम् । श्रद्धाया एवेति । मनोव्यवच्छेदक एवकारः । चमसवदिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । अर्वागित्यादि । बृहदारण्यकेति । चमसवदविशेषाधिकरणेऽर्थः स्पष्टः । श्रद्धा वा इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । अप्पदस्येति । अपशब्दस्य ।

कर्मकाण्डे आप। श्रद्धाशब्देनोच्यन्ते, तथा प्रकृतेऽपि । परं नोपचारः । उपपत्तेः । उपक्रमोपसंहारयोर्बलीयस्त्वात् । ननु मध्ये श्रुतेन श्रद्धाशब्देनोपक्रमोपसंहाराव-  
न्यथाकर्तुं युक्तौ । श्रद्धासहभावः संस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु सिद्धः । तेन  
मनःस्थाने आप एव वाच्याः । 'चन्द्रमा मनसो जात' इति तु भिन्ना सृष्टिः ।

भाष्यप्रकाशः ।

सिद्धान्तभागं व्याचक्षते आप एवेत्यादि । युक्तत्वं स्पृष्टीकुर्वन्ति यथेत्यादि । परं नोपचार इति । वैदिके निषण्ठी श्रुतिरिति सत्यनाम । 'अतु सत्यं दधातीति श्रद्धाशब्दस्य योगेनाप्यु प्रवृत्ति-  
सौकर्यान्नोपचारः । तथाच 'एतद्वा अपां नामधेयं गुह्यं यदाधावा' इतिवत् 'श्रद्धा वा आप' इति  
श्रुतेरिदमपि योगरूढम्, योगेन वा तद्वाचकम्, अत उपचाराभावाद्युक्तत्वमित्यर्थः ।

एतेन यदन्यैस्तनुत्वेन श्रद्धासारूप्यात् 'सिंहो देवदत्त' इतिवच्च श्रद्धापूर्वकर्मसमायात् 'मन्त्राः  
क्रौडन्ती'त्यादौ पुरुषेषु मन्त्रशब्दवत् 'आपो ह्यसौ श्रद्धां संनमन्ते पुण्याय कर्मण' इत्येतरेयश्रुत्या  
श्रद्धाजनकत्वात्, यथा अन्येष्टौ हुतस्य पुरुषस्य श्रद्धाभक्तिमतो लिङ्गदेहादिरूपो रस एव श्रद्धा-  
पदेनोच्यते, तथाप्यु श्रद्धाशब्दो गौण्या लक्षणया चोपपादितस्तन्निरस्तम् ।

अत्र विनिगमकं बोधयितुं हेतुं व्याकुर्वन्ति उपक्रमेत्यादि । नन्वेवं श्रद्धाशब्दस्यान्वाच-  
कत्वे श्रद्धासहभावः परित्यक्तः स्यात्, तथा सत्यतरेयश्रुतिविरोध इत्यत आहुः श्रद्धासहेत्यादि ।  
तथाच पूर्वजन्मनि यजमाना इदानीं देवाश्च होतारो न श्रद्धाविरहिताः । 'यो वै श्रद्धामनारभ्य  
यज्ञेन यजते, नासेष्टाय श्रद्धयत' इत्यादितैत्तिरीयश्रुता 'अश्रद्धया हुतं दत्त'मिति गीतास्पृष्टौ  
चाश्रद्धानिन्दया श्रद्धाया आश्रयकत्वबोधनात् । 'अस्कन्नाहविर्मवति य एवं वेदे'ति श्रद्धापूर्वकत्व-  
ज्ञानफलबोधनाच्च नित्याग्निहोत्रहोमरूपसंस्कारद्वारेण संस्कृतेषु भूतेषु श्रद्धासहभावः प्रागेव सिद्धः ।  
अतो नैतरेयविरोध इत्यर्थः । एवं श्रद्धापदस्यान्वाचकत्वं श्रद्धासाहित्यं च साधयित्वा पूर्वपक्षिणं  
प्रत्याहुः तेनेत्यादि । तेनेति । उक्तोपपत्तिप्रयेण । 'चन्द्रमा' इति श्रुतेरपि सन्मते प्रातिवृत्त्यै  
दर्शयन्ति चन्द्रमा इत्यादि । श्रद्धापदप्रयोगे हेतुं गृह्णन्ति श्रद्धेत्यादि । विमज्जन्ते तत्रेत्यादि ।

चरिमः ।

आप एवेत्यादीति । एवकारः श्रद्धाव्यवच्छेदकः । यथेत्यादीति । उच्यन्ते इति । 'श्रद्धा वा  
आप' इत्युक्तश्रुत्या । परं नोपचार इति । परमित्यस्य किन्त्वित्यर्थः । प्रवृत्तीति । अत्र सत्यं न  
जलं निरुक्तोक्तम्, किन्तु 'असावात्मा नारायण' इति प्रवृत्तिसौकर्यं तस्मात् । योगेति । वैदिके । वेदान्ते  
आहुः योगेनेति । गीतासाकारिकया स्पष्टम् । तनुत्वेनेति । अन्येष्टौ । सिंह इति । 'क्रौरेण ।  
अद्वेति । वाक्यमग्रे । समावायः सम्बन्धः । अस्मा इति । यजमानाय । संनमन्ते जनयन्ति । अन्येष्टौ  
पञ्चमाहुतैः । लिङ्गेति । लिङ्गे रसः पञ्चतन्मात्रासु । आदिना स्थूले पाञ्चभौतिक आपः । एवकारः श्रुत्या ।  
गौण्येति । तनुत्वगुणयोगात् गौणी गुणेन युज्यत इति गौणी । शैपिकोऽण् । तथा । लक्षणयेति ।  
मन्त्रा इत्यत्र संयोगसम्बन्धवज्जन्यजनकमावसम्बन्धो लक्षणा तथा । लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा । शब्दस-  
म्बन्धो लक्षणेति लक्षणालक्षणम् । परीति । सहभावस्य भिन्ननिष्ठत्वात् । एतरेयेति । पूर्वोक्ता श्रुतिः ।  
विशेष्यविशेषणयोरभेदसम्बन्धे जन्यजनकमावसम्बन्धः । श्रद्धयत इति । यः कोपि । अस्कन्नेति ।  
अदुष्टहविः । नित्याग्निहोत्रेति । तेन । नित्याग्निहोत्रिणः पञ्चाग्निविद्यायामधिकारिण इति बोध्यम् ।  
प्रागेवेति । पञ्चाग्निविद्यायाः प्रागेव । एवकारः 'प्रायशः कर्मठाः पूर्वा' इति सूचनात् । तेनेत्यादी-  
ति । मनःस्थान इति । श्रद्धा मनोधर्मः, स कथं हूयत इति भाष्ये । एवेति । 'सर्वं सर्वमय'मिति  
श्रुत्या ज्ञानवादिना तया । भिन्नेति । पोद्वा सृष्टिषु 'कदाचित्पुनरन्यथे'त्यत्र निविष्टा । उक्तेति ।



श्रद्धाप्रयोगस्तु कामनाकृतव्यावृत्त्यर्थः । तत्र फल एव श्रद्धा, न कर्मणि । 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति श्रद्धाया आश्रयस्य विषयभावजनकत्वात् कर्तुः कर्मभावाय श्रद्धाप्रयोगः । ततः संस्कृता आपो यजमानरूपा ह्यमाना भवन्तीति सिद्धं भवति । तस्मात् प्रथमेऽप्यपामस्ति श्रवणम् ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥

स्थितमेतज्जीवः सम्परिप्वक्तो रंहतीति । तत्र विचार्यते । सर्वे जीवाः सम्परिप्वक्ता गच्छन्ति, आहोस्विज्ज्ञानोपयोगिन इति विमर्शः । तत्र पश्चादुक्तिब्राह्मणे नाधिकारिणः श्रुताः । वेदे हि श्रुतानुसारिकल्पना । अतो विशेषस्याश्रुतत्वात् सर्वेषामेव पश्चादुक्तिप्रकार इति चेत् । न । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । साधारणपक्षं दूषयति । कुतः । इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । इष्टादिकारिणः प्रतीयन्ते श्रद्धा-

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रेति । सकामे यद्वि । फल एव श्रद्धा आदर उपादेयबुद्धिविशेष इति यावत्, न कर्मणि । तथाच श्रद्धाया अयं स्वभावो यत् स्वाश्रयं स्वविषयं करोतीति गीतावाक्यादवधार्यते । अतो निष्कामस्य कर्मण्येव श्रद्धेति तादृशकर्तुः कर्मात्मकत्वं बोधयितुं श्रद्धाप्रयोग इत्यर्थः । एवमुपपादनेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि । सन्नात् सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अस्मा आहुतेः फलं विचारयितुं किञ्चिदाद्यज्ञं परिहरतीत्याहुः स्थितमित्यादि । स्थितमिति । निर्धारितम् । ननु निर्णीते संशयस्योच्छिन्नत्वात् को विचारांश इत्यत आहुः सर्व इत्यादि । संशयबीजं तु विशेषाश्रवणम् । उपकारार्थं देवानां प्रवृत्तिश्च । पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । नाधिकारिणः श्रुता इति । न श्रुता इत्यन्वयः । सिद्धान्तांशं व्याकुर्वन्ति इष्टादिकारिण इत्यादि । श्रद्धाप्रदेन देवकर्तृत्वेन चेति । 'यो वै श्रद्धामनारभ्य यज्ञेन यजते, नाशेष्टाय श्रद्धत' इत्यश्रद्वालुनिन्दया 'उभयेऽस्य देवमनुष्या इष्टा यः श्रद्धते' इति श्रद्वालुस्तुत्या च श्रद्धावत् एव यज्ञः फलमुख इति पूर्वकाण्डे लभ्यते । अत्र

रश्मिः ।

सौत्राणां 'ता एवोपपत्तिरिति शब्दानां व्याख्यानभूतेन । प्रातिकूल्यमिति । चन्द्रमसोऽज्ज्ञातत्वेन मनोज्ञातत्वबोधकश्रुतिविरोधरूपप्रातिकूल्यम् । दर्शयन्तीति । स्वमतोक्त्यैव दर्शयन्ति स्म श्रद्धेत्यादीति । कामनया कृतो होमस्त्व्यावृत्त्यर्थ इति भाष्यार्थः । विभजन्त इति । सकामनिष्कामत्वेनोभयं यद्वि विभजन्ते तत्रेत्यादीति । एवकारव्यवच्छेदमाहुः न कर्मणीति । अग्रिमभाष्यस्य पिण्डितार्थमाहुः तथा चेति । स्वाश्रयं यजमानम् । स श्रद्धा तद्विषयं कर्म तत्करोतीति 'यो यच्छ्रद्धः स एव स' इति गीतावाक्यादवधार्यते इत्यर्थः । तथा च भाष्ये आश्रयस्य जीवस्य । विषयः कर्म । तद्भावजनकत्वात् । तस्मादित्यादीति । प्रथम इति । उपकमे ॥ ५ ॥

अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः ॥ ६ ॥ अत्रादिना पूर्तम् । 'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्त इत्युपासते ते धूममभिसम्भवन्तीति श्रुतेः । परीति । भगवान् व्यासः । विशेषेति । अधिकारिविशेषाश्रवणम् । अत्र संशयादिकं सौत्रम्, न त्वधिकरणत्वसमर्पकम् । विषयवाक्यपदामावात् । एवेति । अश्रद्वाव्यवच्छेदकोपम् । फलमुख इति । फलोपायः । 'मुखं निःसरणे

पदेन देवकर्तृत्वेन च । सोमभावसाम्याच्च । इष्टादिकारिणां धूममार्गव्युत्पादने सोमभाव उक्तः । अत्रापि प्रथमाहुतिफलं सोमभाव उच्यते । अतः श्रुतिसाम्यादपि इष्टादिकारिणो रंहन्तीति सिद्धम् ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मविच्चात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥

किञ्चित् दूषणं परिहरति । ननु यदि श्रुतिसाम्येन सोमभावादिष्टादिकारिणो रंहन्तीत्युच्यते, तदा सोमभावे तेषामनिष्टं श्रूयते, 'तद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'ति, समानश्रुतौ च 'आप्यायस्वापक्षीयस्वेलेवमेनांस्तत्र भक्षयन्ती'ति चन्द्रदृष्टान्तेन ते च भक्षयन्ते, ततश्च देवाः स्वान्नं पर्जन्येऽग्नौ कथं जुहुवुः, अतः

भाष्यप्रकाशः ।

च श्रद्धापदेनोक्तरीत्या निष्कामकर्तारो लभ्यन्ते । देवानां च प्रत्युपकारस्तेषामेवावश्यक इति होमं प्रति देवानां कर्तृत्वेन च त एव प्रतीयन्ते । सोमभावसाम्याच्चेति तृतीयं हेतुं गृहीत्वा विभजन्ते इष्टादिकारिणामित्यादि । धूममार्गे 'आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजे'ति 'तस्या आहुतेः सोमो राजा सम्भवती'ति चोच्यते । अतः श्रुतिसाम्यात् पूर्वोक्तेष्टादिकारिण एव रंहन्ति, न सर्वे इति सिद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मविच्चात् तथाहि दर्शयति ॥ ७ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । किं तदित्याकाङ्क्षायामाशङ्कामुखेन व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । तदिति । सोमात्मकं द्रव्यम् । रदिमः ।

वके प्रारम्भोपाययोरी'ति विश्वात् । उक्तेति । तत्र फल एवेत्यादिभाष्योक्तरीत्या । तेषामिति । इष्टादिकारिणामेव । 'देवान्भावयताऽनेन ते देवा भावयन्ति'ति वाक्यादेवकारः । त एवेति । इष्टादिकारिणः । 'यो वै श्रद्धामनारम्ये'त्याद्युक्तश्रुत्येवकारः । तृतीयमिति । उपपत्तेर्हेत्यनुवर्तत इति । विभजन्त इति । प्रासङ्गिकत्वं सूचयन्तो व्याख्यान्तीत्यर्थः । एकसम्वन्धिज्ञानमपरसम्वन्धिस्मारकमित्याशयेनाहुः धूमेति । छान्दोग्येऽस्ति । अभिप्रायवन्तीति पूर्वोक्तान्वयः । एवेति । सर्वव्यवच्छेदकः ॥ ६ ॥

भाक्तं वानात्मविच्चात् तथा हि दर्शयति ॥ ७ ॥ आशङ्केति । मुखं प्रारम्भः । 'मुख-निःसर्गे वके प्रारम्भोपाययोरी'ति विश्वः । नन्वित्यादीति । समानेति । बृहदारण्यके छान्दोग्यसमानश्रुतौ । एनानिति । धूममार्गेण सम्भूतान् कर्मिणः । तत्रेति । सोमलोके । भक्षयन्तीति । अयमर्थः । 'ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र देवा यथा सोमः राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेलेवमेनांस्तत्र भक्षयन्ति' । अत्र ते कर्मिणः चन्द्रं प्राप्यान्नं जलं भवन्ति । चन्द्रस्याप्पुष्यत्वात् । अत्रस्य जलवाचकत्वात् । तान् कर्मिणः । तत्र चन्द्रलोके । देवाः कर्मठाः । यथा सोमः राजानमिति । च(न्द्र)मसं सोमवह्नीरसम् । 'सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजे'ति वाक्यात् । अस्मान्माप्यायस्व आप्यायनं कुरुयेति आर्ययन्ति । अपक्षीयस्व कर्मान्तःपातित्वात्कर्मरूपस्त्वमपक्षीयस्व । कर्मणामाप्यायनापक्षयजनकत्वात् । एवमाप्यायाप्याय पुनःपुनराप्यायनं कृत्वा भक्षयन्ति यथायं दृष्टान्तः, एवं तानन्नमृतान् जलमृतान् तत्र चन्द्रलोके भक्षयन्ति । छान्दोग्ये 'षोडश-फलः पुरा' इत्युक्तेः । तत्राप्याप्यायस्वापक्षीयस्वे'ति वर्तते । तत्र द्रष्टव्यम् । यद्वा । भक्षणं भाष्यीयं 'प्रथमां पिबते यदि' रित्यादि वक्ष्यमाणम् । चन्द्रेति । सोमवह्नीरमदृष्टान्त उक्तोऽन्यैः, अत्र तु चन्द्रदृष्टान्त उच्यते । तेन षोडशफलः पुराः महाचम(स)स्य मतेन तैत्तिरीयोक्तनुरीयचन्द्रांशः । तेन दृष्टान्तेन ते कर्मिणश्च भक्षयन्त इत्यर्थः । तत इत्यादि । स्वात्मत्वात् । स्वान्नं आत्मरूपान्नम् । कथमिति ।

पञ्चाहुत्यभाव इत्याशङ्क्य, परिहरति वाशब्दः । तेषां सोमभावो गौणः । भक्षणं च । प्रकृतेऽप्यङ्गारत्वाच्चन्द्रमसः कथमाहुतिफलं भवेत् । सोमभावस्य भाक्तत्वमग्रे निरूपयिष्यामः । इदानीं भक्षणस्य गौणत्वं निरूपयति । अन्नभावे हि मुख्यं भक्षणं भवति । तदन्यस्यान्नभावो नोपपद्यते । ब्रह्मज्ञाने तु भवति । 'स सर्वं भवति । तद्वैतत् पश्यन् ऋषिर्वाग्देवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवत् सूर्यश्चेति । प्रकृते तु तन्न । अनात्मचित्त्वात् । तथा सति मोक्ष एव भवेत् । अतो

भाष्यप्रकाशः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति तेषामित्यादि । गौणत्वे हेतुमाहुः प्रकृतेऽपीत्यादि । तथाच चन्द्रमसः स गौणश्चेत्, एतेषां सुतरां गौण इत्यर्थः । ननु सोमभावस्य गौणत्वं नात्र विवक्षितम्, सूत्रे भाक्तपदस्य नपुंसकत्वादेकवचनत्वाच्चैत्यत आहुः सोमभावस्येत्यादि । अन्न इति । तथाच न सूत्रविरोध इत्यर्थः । गौणत्वमुपपादयन्ति अन्नभाव इत्यादि । अन्यस्येति । ज्ञानिव्यतिरिक्तस्य । अन्नभावानुपपत्तिं विभजन्ते ब्रह्मज्ञाने त्वित्यादि । तुरूपपत्तिशङ्कानिरासे, द्वितीयस्तुहेतौ । तथाच ज्ञानेन ब्रह्मभावे सर्वरूपता श्रव्यत इत्यन्नभावो ज्ञानिनो मुख्यः स्यात् । अज्ञानिनि तु तन्नोपपद्यते । तत्र हेतुः अनात्मचित्त्वादिति । यदि हि तेषामन्नभावो मुख्यः स्यात्, धामदेवादिवदात्मचित्त्वे सति मोक्ष एव स्यात् । सर्वभावस्य तद्धिक्त्वात् । अतोऽन्नभावस्यामुख्यत्वेऽन्नभावस्यापि देहात्मभाववद्गौणत्वात् तद्वक्षणमपि गौणम् । अन्नस्यैव भक्ष्यत्वेन तेषां भक्ष्यत्वाभावादिति । उपपत्त्यर्थं रश्मिः ।

आत्मज्ञानेऽप्युपायत्वादात्मत्वमिदमेव केन प्रकारेणेति प्रश्नः । अत इति । आत्मज्ञानेऽप्युपायत्वेन सोमस्याहोम्यत्वात् । वाशब्द इति । अवधारणार्थकत्वादिति भावः । 'वाऽन्वाचये समाहोरेत्यन्यान्यर्थे समुच्चये । पक्षान्तरे ग्रहे पादपूरणेऽप्यवधारण' इति विश्वात् । गौणत्व इति । तेषां कर्मिणां सोमभावस्य गौणत्वे । प्रकृतेऽपीत्यादीति । प्रकृते प्रथमाहुतौ । 'चन्द्रमा अहारा' इति श्रुतेः । भवेदिति । सोमो राजा भवेत् । स इति । सोमभावः । गौण इति । श्रुत्युक्तत्वान्मुख्यत्वाभावेऽपि गौणस्तु वक्तव्य इति भावः । एतेषामिति । कर्मिणाम् । कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमस्यावृपस्य भावो गौणः । ऐक्यासंभवात् । भक्षणं च गौणम् । न जीवानां भक्षणं संभवति भोक्तृत्वात् । कर्मणि यद्यी । प्रकृते न ब्रह्मज्ञानाः फलं भवन्तीति सोमभावो गौणोऽङ्गारणाम् । एतेषां हुतानां कर्मिणां जीवानां सत्यादिरूपत्वेन सोमभावोऽन्भावः सुतरां गौणः । अत्रेति । सूत्रे । भाक्तमिति । सोमभावो भाक्त एकं चेत्यनन्वयात् । एकस्य वचनं सूर्यस्मादित्येकवचनं तस्मात् । कपो वैकल्पिकत्वम् । ज्ञानीति । जीवस्य सत्यादिरूपस्यान्यभावोऽन्भावः मुख्यसोमभावो नोपपद्यते । अत्रेति । 'पृथिवी वा अन्नम्, आपो वा अन्नं' 'अद्यतेऽति च मृतानी'त्येवंपरोऽन्नशब्दः । ब्रह्मज्ञाने तु अनुपपत्तिनिरासो भवतीति भाष्यार्थमाहुः तुरिति । उपपत्तिशङ्का उपपत्त्यन्यथाज्ञानमनुपपत्तिस्त्वेन ज्ञानम् । अन्यस्यान्यभावेऽनुपपत्तिरुक्ता तस्या निरास इत्यर्थः । प्रकृते । अज्ञानिनि तुहेतुः । तत् ब्रह्मज्ञानं न भवतीति प्रकृते तु तत्रेति भाष्यार्थ इत्याशयेनाहुः द्वितीय इत्यादि । तु तदिति । हेतुः स ब्रह्मभावः । तदित्यव्ययम् । तथासतीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदि हीत्यादि । एवेति । सोमभावव्यवच्छेदकः एवेति । सर्वेति । सर्वभावः 'स सर्वं भवती'त्यादिभाष्योक्तश्रुत्युक्तस्य । देहात्मेति । देहः सुखीत्यादौ सुखमात्मधर्मः । परं तिरोहितम्, चित्रधानत्वात् । गौणत्वादिति । 'अहमन्नमहमन्नमहमन्नम् । अहमन्नादोऽहमन्नादोऽहमन्नाद' इत्यत्र । अन्नस्यैवेति । एवकारः कर्मिणां

भक्षणमपि गौणम् । तथाहि । श्रुतिरेव गौणभावं शब्दस्य बोधयति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' इत्यत्र यथा पशुशब्दः, एवमत्रापि भक्षणं सहक्रीडनं सेवकभावः । चन्द्रतुल्यापदेशाय तथा वचनम् । तथा सति तेषाममरत्वेन तथा श्रुतिः । चन्द्रस्य भक्षणं तु क्षयादनुमीयते श्रुत्या, 'प्रथमां पिबते; वहि' रित्यादि-

भाष्यप्रकारः ।

व्याकुर्वन्ति तथाहीत्यादि । श्रुतिरिति । 'यावत्सम्पातमुपित्वै'त्यादिश्रुतिः । पशुशब्द इति । पशुतुल्यत्वबोधको गौण इति शेषः । एवमत्रापि त्यादि । यथा 'स्त्रियं भुङ्क्ते' इत्यत्राभ्यवहारो भोग एव, न तु चर्वणादिकम्, तथात्रापि भक्षणं क्रीडनादिकमित्यर्थः । नन्वेवमुपचारस्य किं प्रयोजनम्, न हि प्रयोजनं विना उपचारोपि युक्त इत्याशङ्कायां तत्प्रयोजनमाहुः चन्द्रेत्यादि । तथाच यथा चन्द्रः क्षीयते वर्धते च, तथैतेपि पुनः पुनरावर्तमाना अमरतां चाप्नुवन्तीत्येतदर्थं तद्वचनमित्यर्थः । ननु 'आप्यायस्वै'त्युक्तश्रुत्या चन्द्रस्यापि भक्षणं चेत्, कथमेतेषां गौणमित्यत आहुः चन्द्रस्येत्यादि । श्रुतिस्तु सोमोत्पत्तिनामकपरिशिष्टस्या । तथाच चन्द्रस्य भक्षणं तु श्रुत्यनुमानाभ्यां सिद्धत्वात्र गौणमिति निश्चीयते । एतेषां तु न चन्द्रस्यैव वरो येन पुनरेधेरन् । ततश्च रदिमः ।

व्यवच्छेदकः । तेषामिति । कर्मिणाम् । उपष्टम्भकमिति । 'तथा हि दर्शयती'ति सौत्रम् । यावदिति । भक्षयन्तीत्यस्यात्राव्यवहितोत्तरेयं श्रुतिः । 'तस्मिन् यावत्संपातमुपित्वा यैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्त' इति । अर्थस्तु संपतन्त्यस्य लोकमनेनेति संपातः कर्मसमूहः । स यावानिति यावत्संपातम् । अव्ययीभावः । यावत्कर्मसमूहः तस्मिन् चन्द्रमण्डले उपित्वा । 'उप दाहे' । 'करेयमिर्जलेप्यग्नि'रिति मनुस्मृतेः जले दाहः । अथ कर्मक्षयानन्तरमन्येन कर्मणा एतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं पुनर्निर्वर्तन्त इति । वक्ष्यमाणं 'जायस्व प्रियस्वैत्येतत्तृतीयस्थान'मिति श्रुत्या । भाष्ये । शब्दस्येति । सोमभाव-शब्दस्य । भक्षयन्तीत्यस्य च । दर्शयतीत्यस्यार्थो बोधयतीति । मुख्यत्वे एतयोर्भावदित्यादि नोपपद्यते । पुरुषविघ्नब्राह्मणश्रुतिमाहुः अथ य इति । 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्वोऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव' इति देवानामिति । प्रकृते । पश्चिति । अमेदाज्ञानवत्त्वगुणयोगादौपी तथा यश्चत इति शैषिकेऽण् । अभ्यवहार इति । 'सुखं पालनाभ्यवहारयो'रिति धातुपाठात् । भोग एवेति । सुखदुःखसाक्षात्कारो भोगः । एवकारव्यवच्छेदमाहुः न त्विति । क्रीडनेति । आदिना सेवकत्वम् । तथाच यथा उपासकः पशुः अज्ञानवत्त्वगुणयोगात्तथा जीवस्य भक्षणमित्यत्र भोक्तुर्भक्षयत्वमावेन भक्षणमिव भक्षणं भोगः सहक्रीडनं सेवकभावः, ननु चर्वणादिकमित्यर्थः । तथाच भोक्ष्यत्वमात्र-गुणयोगात् 'तदेवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ती'त्यत्र जीवेऽन्नपदं गौणमित्यर्थः । बृहदारण्यकटीकायामप्ये-वम् । तत्प्रेति । उपचारप्रयोजनम् । भाष्ये । चन्द्रेत्यादौ । चन्द्रतुल्यं अपदेशो लक्ष्यम् । 'अपदेशः स्मृतो लक्ष्य'मिति विश्वात् । तस्मै प्रयोजनाय । तथा वचनं उपचारत्वेन भक्षणवचनम् । तथा सति उपचारत्वेन भक्षणवचने सति । तेषां कर्मिणाममरत्वेन गुणेन चान्द्रेण । तथा श्रुतिरुपचारश्रुतिरित्यर्थ इत्याशयेन पिण्डतार्थमाहुः । तथाच यथेत्यादि । एतदर्थमिति । अमरत्वेन चन्द्रतुल्यापदेशार्थम् । तद्वचनमुपचारवचनम् । श्रुत्यनुमानाभ्यामिति । अनुमानं च श्रुतिश्च श्रुत्यनुमाने । 'अत्याचारं पूर्वम्' 'अव्यहितं चे'ति सूत्राभ्यां पूर्वनिपातः । श्रुत्येति भाष्याच्छ्रुतिशब्दः । ताम्याम् । अनुमानं तु अपक्षीयमाणचन्द्रः भक्षणवान् । क्षयात् । यन्नैवं तन्नैवम् । आप्यमाणचन्द्रवत् । एतेषामिति । कर्मि-णाम् । चन्द्रस्येवेति । पशुकन्ये पश्याप्याये 'कृत्विक्तादीनि नक्षत्राणीन्दीः पश्यन्तु मारत । दक्षशापा-

रूपया । देवानामभक्षणं भगवदवयवानामेव । अशनानशने तस्याविरुद्धे । आधि-  
भौतिकानां देवानामशनमेव । तस्मात् भक्षणस्य गौणत्वात् सोमभावे न काचि-  
चिन्ता ॥ ७ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे प्रथमं रहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तन्नाशे यः श्रुत्यन्तरे भोगसद्भावः प्रतिपाद्यते, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तत इति ।  
आनन्दसीमासायां च 'ते ये शतं पितॄणां चिरलोकलोकानामानन्दाः, स एकः कर्मदेवानामा-  
नन्दः, ये कर्मणा देवानपियन्ती'ति विरुध्यते ।

एतेनैव भिक्षुक्तमप्यपास्तम् ।

अतस्तेषां तद्गौणमेवेत्यर्थः । ननु 'न वै देवा अभ्रन्ति न पिबन्ती'ति श्रुत्यन्तरे देवाना-  
मशनं निवारितम्, अतः पानश्रुतिरपि गौणीत्येवादर्शनीया, तथा सत्येषां भक्षणमपि गौणं सेत्स्यतीति  
वृथायं प्रयास इत्याशङ्कयामाहुः देवानामित्यादि । देवताविग्रहाधिकरणे देवतायाः शरीरसिद्ध्या  
यज्ञादिहविर्भोक्तृत्वे सिद्धेऽशनं सिद्धमेवेत्यनशनश्रुतिर्भगवदवयवपरैव भवितुं युक्ता । यथा 'न ह वै  
देवान् पापं गच्छती'ति श्रुतिः । अन्यथा 'तस्माद्भलिना ब्रह्महत्यामुपागृह्णा'दित्यादेर्विरोधापत्तेः । अतो  
देवमेदेन व्यवस्यैव श्रुत्योपुक्ता । नच 'ऋतं पिबन्तौ' 'अनुभ्रन्नन्य' इतिवत् देवेषु श्रुतिद्वयाविरोधः  
सम्भवति । जीवत्वात् । तस्य ब्रह्मणस्तु विरुद्धधर्माश्रयत्वादशनानशने अविरुद्धे । अत आधिभौति-  
कानां कर्मसचिवानामशनमेवोचितमिति गौण्यभावाच्च प्रयासो व्यर्थ इत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्या-  
दि । यस्माच्चन्द्रस्यैव मुख्यं भक्षणम्, नैतेषाम्, अत एषां सोमभावे वाधकाभावाच्च कोपि दोष इत्यर्थः ।

अनेनापि घृतेणैतस्य विचारस्य केवलवैराग्यार्थता वारिता । अन्यथा व्याघ्रादिकृतभक्षण-  
स्येवास्यापि सुतरां वैराग्यजनकतया तद्गौणीत्वप्रतिपादनव्यर्थत्वप्रसङ्गादिति । तस्मादसोमयार्थः  
तैवेति निश्चयः ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

रश्मिः ।

त्सोऽनपत्यस्तासु यद्वमग्रहादितः । पुनः प्रसाद्य तं सोमः कला लेभे क्षयेर्धिता' इति वाक्यात् ।  
क्षयेर्धिता इत्यपि पाठः । तन्नाशे इति । कर्मिनाशे । श्रुत्यन्तर इति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुता-  
वापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यस्या अग्रे सोमभावश्रुतेरन्यश्रुतौ । 'स उल्वावृत्तो गर्भो दश वा मासानन्तः  
शयित्वा यावद्वाय जायते 'स जातो यावदायुषः जीवति तं प्रेतं दिष्टमितीत्यय एव हरन्ति यत एवेतो  
यतः सम्भूतो भवती'त्यस्याम् । विरुध्येतेति । नच मोक्षामावोक्तेः कर्मभिरेव न विरोध इति  
वाच्यम् । भिक्षुक्तमिति । तेन भगवद्विभूतमेतं कर्मिणां चन्द्रवद्वक्षणं मुख्यमित्युक्तम् । अपास्त-  
मिति । कर्मिणां गौणभक्षणेऽप्यपास्तम् । तेषामिति । कर्मिणां तद्वक्षणं गौणम् । एवेति । उत्तरीत्या  
जागरुकत्वादेवकारः । ननु नेति । श्रुतिश्चान्दोग्ये स्पष्टार्थाः । पानेति । 'ऋतं पिबन्ता'विति । अय-  
मिति । गौणत्वसाधनेन प्रत्यक्षविषयः । यज्ञादीति । आदिना प्रमुप्रसादान्नम् । 'अद्भीदिन्द्र प्रस्थि-  
तेमा हवीषी'ति श्रुतेः । अद्धि इत् इन्द्र प्रस्थिता इमां स सोडा हवीषी । एवकार इन्द्रयागसृतेः । इत्यादे-  
रिति । पापगमनबोधकवाक्यस्य पाठस्य । अशनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चेति । आधीत्यादि-  
भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अत आधीति । एवेति । 'अद्भीदिन्द्रे'ति श्रुतेरेवकारः । नेति । व्यवस्थायाः  
पूर्वरीत्याऽसिद्ध्या नेत्यादिः । चन्द्रस्यैवेति । एवकारः कर्मव्यवच्छेदकः । एतेषामिति । कर्मिणाम् ।  
एषामिति । कर्मिणाम् । उभयेति । ज्ञानवैराग्योभयार्थता । एवकारस्तु उपक्रमस्यासंज्ञातविरोधत्वेन  
ज्ञानार्थतोपसंहारेण 'तस्माद्भुगुप्सेते'त्यनेन वैराग्यार्थतेति ॥ ७ ॥ इति प्रथमं रहत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ (३.१.२.)

प्रथमाहुतिः सफला विचारिता । द्वितीयां विचारयितुमधिकरणारम्भः । सोमस्य पर्जन्यहोमे वृष्टित्वमिति । सोमाद्वृष्टिभावे रूपरसादीनां हीनतया प्रतीयमानत्वात् यागस्यावान्तरफलं तत्र शुद्धे इति निश्चितम् ।

तत्र संशयः । किं सर्वमेवावान्तरफलं तत्र शुद्धे, आहोस्विदनुशयवान् वृष्टिर्भवतीति ।

सद्भासनयाग्रिमजन्मनि सदाचारयुक्त एव स्यादिति । 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इति बाधोपलब्धेः । अत्ते विचार उचितः ।

तत्रावान्तरफलस्यावशेषे 'अवान्तरफलत्वबाधाज्ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव सदाचारसिद्धेः प्रयोजनाभावाच्च निरनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्येवं प्राप्ते, उच्यते ।

भाष्यप्रकाशः ।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः प्रथमेत्यादि । ननु द्वितीयस्यां किं विचारणीयम्, येनायं संरम्भ इत्यत आहुः सोमस्येत्यादि । सोमादिति । सोमभावानन्तरम् । निश्चितमिति । 'सोमं राजानं शुद्धति, तस्या आहुतेर्वर्ष सम्भवती'ति सोमाद्हीनभावबोधिकाया आहुतिफलश्रुत्यैव निश्चितम् । तत्र संशय इति । तत्र भोगे संशयः । अनुशयवानिति । अनुपश्चाच्छेते, कर्मफलभोगानन्तरं तिष्ठति यः शेषः, सोऽनुशयस्तद्धान् । नन्वेतद्विचारस्य किं प्रयोजनम्, यथाकथञ्चिदस्त्वित्यत आहुः सद्भासनयेत्यादि । तथाच सर्वस्य स्वभावाधीनतयोभयविधं कर्म संभवति, तत्र निरनुशयत्वे, पूर्वकृतदुष्कर्मभोगस्यानुक्तत्वात् तदनुवृत्त्या कर्षयोनित्वमापद्येतेति तद्विचार उचित इत्यर्थः ।

एवं विचारावश्यकत्वं समर्थयित्वा पूर्वपक्षमाहुः तत्रेत्यादि ।

रदिमः ।

कृतात्ययेनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च ॥ ८ ॥ सोमभावेति । श्रद्धायाः सोमभावादनन्तरमिति शेषः । सोमादिति भाष्ये भावप्रधानः । भाष्ये श्रद्धारूपस्य जीवस्य सोमं प्राप्य वृष्टिभावे इत्यप्यर्थः । रूपरसादीनामपाकजानां हीनतया वृष्टेः सोमाद्हीनत्वं प्रत्यक्षसिद्धं यागस्य मुख्यं फलम् । स्वर्गोऽवान्तरं फलम् । तत्रेति वृष्टिभावे । शुद्धे । रूपरसादीनामित्यत्रादिशब्देन शब्दगन्धस्पर्शाः । प्रकृते । आहुतीति । एवकारोऽन्यस्य शब्दस्य व्यवच्छेदकः । भाष्ये । सर्वमेवेति । सामान्ये नपुंसकम् । एवकारो विशेषव्यवच्छेदकः । तत्रेति । वृष्टिभावे । प्रकृते । अन्विति । 'भवेदनुशयो द्वेपे पश्चात्तापानुबन्धयो'रिति विश्वादनुबन्धेऽनुशयशब्द इति भावः । यः प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणेषु कर्मसु यत्किञ्चित्कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीशेषः । एतद्वीति । अनुशयरूपकर्मणो विचारस्य । यथेति । अनुशयवत्त्वेनानुशयवत्त्वेन वा । अत आहुरिति । अतो द्वितीयकोटौ हेतुमाहुरित्यर्थः । स्वभावेति । गीतापञ्चमाध्याये 'न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः । न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति वाक्यात् । उभयेति । कर्षयरमणीयोभयविधम् । निरनुशयत्व इति । निष्कान्तमनुशयपदान्निरनुशयं सूत्रं तत्त्वे । तद्विचार

कृतात्यये अनुशयवान् । कृतस्य सोमभावस्यात्यये नाशे सति अनुशयवान्  
अवान्तरफलसाधकलेशसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोति । कुतः । दृष्टस्मृतिभ्याम् ।  
दृष्टं तावत् भोगसाधकमूलद्रव्यनाशेऽपि भोगसाधकतादृशदेहवस्त्रादिसहित

भाष्यप्रकाशः ।

अयमर्थः । आहुतिमिर्द्युलोके नीतानां द्युलोकाग्रौ देवकृतहोमोत्तरं सोमभावः । ततः पर्जन्याग्रौ हुतानां तेषां वृष्टिभावः । स हि न तत्कालमेव, किन्तु कृतकर्मभोगान्ते इति चन्द्रमण्डल-  
मारूढानां धूममार्गिणामवस्थाबोधिकया 'आकाशाच्चन्द्रमसमेव सोमो राजा तद्देवानामन्नं तं देवा  
भक्षयन्ति, तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वायैतमेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तन्ते यथेतमाकाशाद्वायुं'मित्यादिकया  
श्रुत्यावसीयते । सम्यक् पतत्युत्पतत्यसाल्लोकात् स्वर्गलोकमिति व्युत्पत्त्या सम्पातपदेन कर्मबोध-  
नात् । एवं सति सकामानां धूममार्गिणां सुकृतभोगोत्तरं यथा आवृत्तिः, तथैतेषां भोगोत्तरमेव  
वृष्टिभाव इति न्यायसाम्यात् सिध्यति । स च भोगः सकामानां मुख्यं फलम्, निष्कामानामवान्तर-  
फलम् । उभयथापि फलत्वस्याप्रच्यवात् सर्वस्य भोगः प्राप्नोति, न त्ववान्तरफलत्वे सशेषत्वम् ।  
यदि तस्मिन् शेषोऽङ्गीक्रियते, तदा तत्र अशुक्तेऽवान्तरफलावशेषे 'यावत्सम्पात'श्रुत्यनुरोधेनावान्तर-  
फलत्ववाधः । नचानुशयाभावे सद्वासनाशून्यतायामग्रिमजन्मनि सदाचाराभावप्रसङ्गादवशेषस्या-  
वश्यकत्वं शङ्क्यम् । उक्तरूपेण देवकृतोद्यमेन ज्ञानौपयिकशरीरभावादेव घटे छिद्रराहित्यवत्  
सदाचारसिद्धेर्न तस्य किञ्चित्प्रयोजनम् । अत उक्तहेतुद्वयाभिस्तनुशय एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति ।

सिद्धान्तं व्याकुर्वन्ति कृतेत्यादि । कृतपदेनात्र सोमभाव एवोच्यते । प्रकृतेप्रश्नप्रतिवचने  
रश्मिः ।

इति । अनुशयविचारः । आहुतिभिरिति । आहुतिभिः कर्णैः अग्निभिः कर्तृभिः नीतानां  
जीवानाम् । 'तं श्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ती'ति श्रुतेः । एवकारेणाहुतिव्यवच्छेदात् ।  
तत्कालमेवेति । तस्मिन् होमकाले । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । एवस्तु होमकालान्यकालव्यवच्छेदकः ।  
कर्ममिति । अग्रे एवः श्रुतित्वात् । यथेतमिति । यथा इतं आकाशाद्वायुं निर्वर्तन्त इत्यन्वयः ।  
'यथेतमाकाशाद्वायुं वायुर्मूलाग्रं भवत्यग्रं मूला मेधो भवति मेधो मूला प्रवर्पती'ति पाठः । अनेन  
इत्यादिकथेयत्वत्रादिपदार्थोप्युक्तः । अवान्तरेति । 'नाऽमुक्तं क्षीयते कर्म'त्ववान्तरफलम् । कर्मणः  
प्रतिबन्धकत्वात्सायुज्ये । सर्वस्येति । सकामनिष्कामरूपस्य । न त्ववान्तरेति । रूपरसादीनां  
भोगस्य । पूर्वपक्षभाष्यं व्याकुर्वन्ति स्म यदीति । तस्मिन्निति । भोगे । शेष इति । जीवे  
कर्मशेषः । अवान्तरेति । उत्तरफलेऽनुवृत्त्यांशतोऽवान्तरफलत्ववाधः । ज्ञानौपयिकेत्यादिभाष्यं विवृण्व-  
न्ति स्म नचेत्यादिना । संशयद्वितीयकोटिसत्त्वे पूर्वकोटिरूपपूर्वपक्षप्रतिबन्धात् शङ्का । भाष्ये द्वितीय-  
कोटौ सद्वासनायाः सदाचारे कारणत्वमुक्तम् । तत्र निष्कामा अनुशयवन्तः । सद्वासनायाः । अम्बरी-  
षदित्यनुमानं फलति । एवं सत्यनुशयाभाव इत्यादिः । अवशेषस्येति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मशेषस्य ।  
तथाच न पूर्वपक्षसमर्पिका पूर्वकोटिरिति भावः । अनावश्यकत्वं वदति पूर्वपक्षी उक्तरूपेणेत्यादि ।  
प्रथमसूत्र एव तत्र पूर्वजन्मनीत्यादिभाष्येण उक्तं रूपं देवाधिष्ठानसम्पादकत्वं यस्योद्यमस्य तेन ।  
एवेति । अयं सदाचारवाचकपदव्यवच्छेदकः । तस्येति । अवशेषस्य । अत इति । प्रयोजना-  
भावात् । उक्तेति । भाष्योक्तसदाचारसिद्धिप्रयोजनाभावरूपहेतुद्वयात् । एवेति । हेतुद्वयादेव ।  
एवेति । कृतकर्मव्यवच्छेदकः । प्रकृतेति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । 'वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः  
पुरुषपञ्चसो भवन्ती'ति प्रवाहणस्य जैबलेः श्वेतकेतुं प्रति प्रश्नः । जैबलेः गौतमं प्रति । प्रतिवचनम् ।

एव तस्मात् स्थानादपगच्छति । अन्यथा सद्य एव देहपातः स्यात् । अतो यथा लोके सानुशयः, तथात्रापि । स्मृतिश्च 'यद्यत्र नः स्वर्ग्यमुखावशेषितं खिष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः स्यात् वपं हरिर्य-  
द्भजतां शं तनोति' इति देवगाथा । अतो ज्ञानौपयिकजन्म सानुशयवत एव भवति । अन्यथा पूर्वजन्मस्मृत्यभावे विपयासक्तिः प्रसज्येत ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रथमं तस्यैव देवकृतत्वेनोक्तत्वात् । न तु कर्म । तस्य मुख्यफलावधिकत्वेनावान्तरफलभोगतस्तद-  
त्ययाभावादत्ययपदविरोधापत्तेः । अनुशयश्चात्रान्तरफलसाधिका या सामग्री तस्या लेशः ।  
अतः सोमभावनाशे तथेत्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति दृष्टमित्यादि । अन्यथा सद्य एव देहपातः  
स्यादिति । उक्तरूपस्य लेशस्यापि कर्मजन्यत्वेन कर्मानाश एव तन्नाशात् 'प्रारब्धकर्मनिर्वाणो न्यप-  
त्तु पाञ्चभौतिक' इतिवत् सद्य एव देहः पतेत् । तथा सति गमनं न सम्भवेत् । अतो यथा लोके  
सानुशयः, तथात्राप्येत्यर्थः । नन्वेवं सत्यावश्यकत्वाद्यापवाच कर्मशेष एवानुशयोस्तु, न तु साम-  
ग्रीशेषोपीत्यत आहुः स्मृतिरित्यादि । तथाचासां गाथायां शेषितं खिष्टं दत्तं कृतमित्यनुक्त्वा,  
यत् 'खिष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभन'मिति खिष्टादिसम्बन्धिसमीचीनमुक्तम्, तेन कर्मजन्यो भोगसा-  
धकसामग्रिलेश एव विवक्षित इति ज्ञायते, न कर्मशेषः, अतः स एवानुशय इत्यर्थः । सिद्ध-  
माहुः अत इत्यादि । ननु 'कदाचित् सुकृतं कर्म कृतस्यमिव तिष्ठति । मज्जमानस संसारे यावद्  
दुःखाद्विमुच्यते' इत्यन्या स्मृतिः कर्मरूपमप्यनुशयं दर्शयतीति नैकान्तत उक्तरूपानुशय-  
निश्चय इत्यत आहुः अन्यथेत्यादि । उक्तरूपस्यानुशयस्याभावे पूर्वजन्मसारकस्याभावेन पूर्व-  
जन्मस्मृत्यभावे सति विपयासक्तिः प्रसज्येत । अतः प्रकृते उक्तरूप एवानुशयो ग्राह्य इत्यर्थः ।

रश्मिः ।

तस्य प्रथमस्य प्रतिवचने । तस्यैवेति । सोमभावस्यैव । एवोऽन्यव्यवच्छेदकः । नत्वेति । कृतशब्देन  
ननु कर्म ग्राह्यम् । तस्येति । प्रारब्धातिरिक्तकर्मणः सञ्चितस्य क्रियमाणस्य वा । येति । कर्मरूपा ।  
तथेति । वृष्टिभावं प्राप्नोतीत्यर्थः । एवकारः सूत्रप्रामाण्यात् । एवेति । दृष्टमित्यादीति । तादृशेति ।  
अनुशयदर्शनवदेहवस्त्रादिसहितः । एवेति । प्रत्यक्षात् । अन्यथाशब्दं व्याकुर्वन्ति स्म उक्तरूपस्येति ।  
अन्यथेत्यस्य अनुशयाभाववत्त्वेनान्येन प्रकारेण देहवस्त्रादिसहित इत्यर्थं मत्वोक्तं तन्नाशादित्यन्तम् ।  
तथा चान्यथेत्यत्र प्रकारे थात् । पञ्चम्या अव्ययत्वाद्बुद्धिः । एवेति । लेशलेशिनोस्तथादर्शनादेवकारः ।  
तन्नाशात्प्रकारात् । प्रकारो देहादौ । अन्यथाशब्दं व्याख्याय सद्य एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यान्ति स्म  
प्रारब्धेति । सद्य एवेति । विलम्बव्यवच्छेदकः । अतो यथेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो यथेति ।  
अत्रेति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । लावचादिति । शरीरलाषवात् शक्यतावच्छेदकलाषवाच्च । न  
कर्मेति । यद्येवं सातदा 'कृतस्य शोभन'मित्येव वदेत् । स एवेति । खिष्टादिरूपभोगसाधकसामग्री-  
शेषः । एवकारोऽन्यभाष्यकृतसंमत्या । भाष्ये । स्मृतिमत् जन्म नारदसेव । नोऽस्माकं देवानाम् । वपं  
अजनाभे भारतवर्षे । यत् यस्मात् । अत इति । देवाभिलषितत्वात् । एवेति । 'कपूयचरणा अभ्याशो  
ह यते कपूयां योनिमापधेरन्नि'ति श्रुतेरेवेति । प्रकृते । विपयेति । विपयासक्तित्वेन । तत्कृतपूर्व-  
जन्मीनन्दुःखस्मृत्यभावत्वेन कार्यकारणभावात् । एवेति । नारदभरतादौ दृष्टविपयानासक्तिमङ्गमियै-



ननु अनुशयसहकृत एव जीवो नाद्भिः परिष्वक्तो भवेत्, अत आह यथेतम् । यथागतम् । अन्यथा प्रश्ननिरूपणयोर्बाधः स्यात् । तर्हि तावदवान्तरफलसाधक-सहितः स्यात्, अत आह अनेवं च । एवम्प्रकारयुक्तागमनं नास्ति । भोगस्य

भाष्यप्रकाशः ।

पुनः शङ्कते नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । पूर्वजन्मसारकं यद्दृष्टं वक्तव्यं संस्कृतेन्द्रियप्रभृति, तदेहमन्तरेण स्वकार्यास-मर्थं सदेहमाक्षेप्यति । तथा सति तत एव सिद्धावपां परिष्वङ्गो निःप्रयोजन इति सोमभावना-शेऽपामपि साजात्यान्नाशापत्त्या प्रक्रान्तत्याग ईदृशेनुशये स्यात् । अतोऽयमयुक्त इति पूर्वपक्ष्याशयः ।

सिद्धान्तमाहुः यथागतमित्यादि । धूममार्गे यथेतमित्युक्तम् । अत्राप्यग्रे वृष्टिभावादिरु-च्यते । अतः प्रकारान्तरीयदेहाङ्गीकारे तद्विरुध्येतेत्यतो न तथेत्यर्थः । शेषं स्फुटम् ।

तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अपां भिन्नप्रकारत्वं तु भोगमात्रसाधिकाभ्यः पूर्वाम्य इदानीन्तनानां वैराग्यसांहित्यात् संस्काराधिक्येन तत उत्कर्षाच्च बोध्यम् ।

अत्रैवं सूत्रार्थः सिध्यति । कृनात्यये देवकृतस्य सोमभावस्य नाशे सति, अनुशयवान् तच्छेषवान् । यथेतं पूर्ववदद्भिः सम्परिष्वक्तः । अनेवं च, अपां संस्कृतत्वात् भिन्नप्रकारेण रश्मिः ।

वकारः । तत् एवेत्यादि । संस्कृतेन्द्रियप्रभृतिभिः । एवकारोऽपां व्यवच्छेदकः । संस्कारसिद्धौ । संस्कारार्थोऽपां परिष्वङ्गः । साजात्यादिति । सोमभावाच्चन्द्रत्वेन साजात्यात् । नचैकपटनशेऽपरघट-नाशापत्तिरिति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्ध्यविषयसाजात्यापेक्षणात् । चन्द्रत्वेन साजात्ये वर्तत इति साजा-त्यान्नाशापत्तिः । घटत्वेन साजात्ये न वर्तत इति । प्रक्रान्तस्यापां पुरुषभावंस त्यागः । ईदृश इति । कर्मजन्ये भोगसाधकसामग्रीलेशमात्ररूपे । स्यादिति । अपां सामग्र्यन्तर्गतत्वाभावात्स्यात् । अय-मिति । उक्तानुशयः । तथाचार्यं भाष्यार्थः । अनुशयसहकृत एव, ननु भोगसाधकसामग्रीसहित इत्येव-कारो भोगसाधकसामग्रीं व्यवच्छिनत्ति । अत आह नाद्भिर्भोगसाधकसामग्रीरूपाभिः परिष्वक्तो भवेत् । अत एतादृशपूर्वपक्षान्नगवान्यास आह यथेतमितीति । प्रकृते । धूममार्ग इति । 'अय य इमे ग्राम इष्टपूर्ते दत्त इत्युपासत' इत्यादिना छान्दोग्योक्ते । यथा येन प्रकारेण इतं गतं चन्द्रलोके तथा एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतं इत्यर्थः । अग्रे तमेवाध्वानमाह 'आकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्मूर्त्वे'त्यादिना । अर्थः पूर्वमुक्तः । कर्मा आकाशं प्रतिपद्यते । अत्रापीति । आर्चिरादिमा-गेषु । वृष्टीति । अनूपत्वम् । आदिनाग्रेतआदि । अन्यथेत्यादिभाष्यार्थमाहुः अतः प्रकारेति । श्रुत्युक्तत्वादप्रकारादन्यप्रकारो निष्प्रयोजनास्यागप्रकारः तत्सम्बन्धिदेहाङ्गीकारे तत् प्रश्ननिरूपणं अनूपदेहविषयकं विरुध्येत वाच्येत । 'यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति प्रश्नः । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति निरूपणम् । अधिकमाहुः सङ्गत्यर्थम् । इत्यत इत्यादि । न तथा कर्मजन्यभोगसाधकसप्रयोजनसामग्रीमात्रलेशत्वेन लेशो नेत्यर्थः । शेषं स्फुटमिति । तर्हि यथेतमित्यङ्गीकृते तावत् अपां पुरुषवचस्त्वमवपि मोक्षावान्तरफलं शरीरं तत्साधिका निःप्रयोजनसप्रयो-जनसामग्री कर्मजन्या तत्सहितः स्यात् । तनु चन्द्रमण्डले भोगस्य जातत्वान्न सम्भवति । आगमनस्य-तादृशभोगजनकत्वरहितसामग्रीसहितत्वेन यथेतं तथागमनाभावादतो भगवान् व्यास आह अनेवं चेति । च पुनः आगमनमनेवं भिन्नो भोगरहितप्रकारत्वेन युक्तमागमनमपाम् । एवंप्रकारो भोगजन-

जातत्वात् । चकारात् वैराग्यसहितोपि । तस्मादनुशयवान् भिन्नप्रकाराङ्गिः परि-  
प्वक्तो देवकृपासहितो वृष्टिर्भवतीति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः ॥ ९ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नात्रोत्तमजन्मार्थमनुशयोऽपेक्ष्यते, चरणा-  
देव भविष्यति, 'तद् य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह्ययत् ते रमणीयां योनि-  
मापयेर'न्नित्यादिना यः पूर्वजन्मनि विहिताचारं करोति, स उत्तमं जन्म प्राप्नोति,  
यस्तु निपिद्धाचरणं करोति, स श्वादियोनिं प्राप्नोतीति 'साधुकारी साधुर्भवती'-  
त्यादिश्रुत्या च प्रतिपाद्यते, प्रकृते तु तस्य रमणीयचरणस्य चरणादेव तस्य सम्यग्  
जन्म भविष्यति, किमनुशयसहभावेनेति चेत् । न । चरणश्रुतौ या योनिरुक्ता, सा  
उपलक्षणार्था, अनेन पूर्वजन्मनि समीचीनं कृतमिति ज्ञापिका, न तु तस्मिन्

भाष्यप्रकाशः ।

नीचैर्बृष्टिभावायै रंहति । चकारो नीचैरागमनस्य द्योतकः । तत्र हेतुः दृष्टस्मृतिभ्यामिति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः ॥ ९ ॥ किञ्चिदित्यादिना सूत्रमवतार्य  
पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । श्रुतौ 'अभ्याशो हे'ति पदं क्षिप्रार्थकम् । यत्पदं तु क्रियावि-  
शेषणं हेत्वर्थकं वा । तथाच यद्यप्येताभ्यां श्रुतिभ्यां यथायथमाचारतः कर्मतश्च जन्मोक्तम्, तथापि  
प्रकृते पञ्चाग्निप्रकरणे तु चरणादेवोक्तम्, अतोत्र तदेव ग्राह्यमित्यर्थः । परिहाराशयमाहुः । नेत्यादि । चर-  
णस्य जन्मनियामकत्वोपगमेपि न तज्जन्मीनकर्मनियामकत्वम् । उक्तरूपनिपिद्धकर्मप्रत्यक्षविरोधात् ।  
रदिमः ।

कत्वं तद्युक्तागमनमर्था नास्ति । भोगस्य चन्द्रमण्डले जातत्वादागमनसमये तदभावात् । उपसंहारा-  
दाहुः चकारादिति । अपिनानेवं चेत्यस्य यथेतमित्यनेन समुच्चयः । अपिः समुच्चये । एवं शेषं स्फुट-  
मित्यर्थः । वैराग्येति । भोगानन्तरं वैराग्यप्रसिद्धेः । 'तस्माद्ब्रुगुप्सोते'त्युपसंहाराच्च । संस्कारेति ।  
संस्कृतेन्द्रियसंस्कारेण द्विगुणसंस्कारेण ततो गमनादुत्कर्षात् । बोध्यमिति । अनुशयवानिति ।  
विद्याप्रकरणेन कपूययोनिधापाय ज्ञानौपयिकदेहसाधनाय चेदम् । देवकृपासहित इति तु देव  
इत्यनुवृत्तावपि पुनर्देवाः सोमः राजानं जुह्वतीति देवपदोपादानात् । तच्छेषयवानिति । कर्मजन्य-  
भोगसाधकसामग्रीलेशवान् । भिन्नेति । गमनप्रकारे भोगसाधकत्वं आगमनप्रकारे वैराग्यसाहित्यम् ।  
भोगस्य जातत्वात् । किञ्च । गमनमुचैः ध्रुलोकस्योच्चत्वात् । तद्विचित्रप्रकारेण नीचैर्नीचैस्त्वेन । अनेन  
यथेतमनेन चेत्यनयोर्विरोधः परिहृतः । यथेतं तयागतं इत्युक्त्यानेन आगमनमित्युक्तेर्विरोधः । रंहती-  
त्यनुवर्तते पूर्वसूत्रात् । चकारार्थो भाष्ये वाच्य उक्तोऽतस्तस्य भाष्योक्तस्य घोत्यार्थमाहुः चकार इति ॥ ८ ॥

चरणादिति चेन्नोपलक्षणार्थेति कार्णार्जिनिः ॥ ९ ॥ इतिपदमिति । नच 'अव्य-  
यादाप्सु' इति विमर्कलुका लुप्तत्वेन पदत्वाभावः 'न लुमताङ्गस्ये'ति सूत्रादिति शङ्क्यम् । पदशब्दस्य  
शब्दे लक्षणाङ्गीकारात् । अमेदो लक्षणा । पदशब्दयोरमेदात् । शक्तं पदं वा । कचिद्वैयायिकमताङ्गी-  
कारात् । यथात्रेव सोमादृष्टिभावे रूपरसादीनामिति । एताभ्यामिति । रमणीयचरणकपूयचरणाभ्यां  
'साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवती'त्येतान्याम् । जन्मेति । कपूयरमणीयजन्मोक्तम् ।  
चरणादेवेति । एवकारः साधुकारीतिश्रुतिव्यवच्छेदकः । अनुशयव्यवच्छेदको वा । तदेवेति ।  
चरणम् । एवकारोऽनुशयसहभावव्यवच्छेदकः । अन्ययेत्यादि विवृण्वन्ति स्म चरणस्य जन्मे-  
त्यादि । अयमन्यथाशब्दार्थः । अपिर्गोदायाम् । उक्तेति । भाष्योक्तश्रुत्युक्तकपूयचरणरूप-

जन्मनि समीचीनकरणे नियामिका, अन्यथा ब्राह्मणानां निषिद्धकरणं न स्यात् । तस्मादनुशयेऽपेक्ष्यते ज्ञानोपयोगार्थमिति कार्णाजिनिराचार्यो मन्यते ।

कार्णाजिनिग्रहणं पञ्चाग्निविद्याया भिन्नप्रकारत्वज्ञापनार्थम् । तस्मादस्य स्वमते भिन्नत्वात् शङ्का, नचोत्तरम् । न हि पञ्चाग्निविद्यायां पुरुषादन्यभावः सम्भवति । प्रकरणपरिगृहीता श्रुतिर्नान्यत्र न्यायसम्पादिका ॥ ९ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

अतस्तदर्थमनुशयेऽवश्यं वाच्ये जन्मबोधिकापि चरणश्रुतिः 'काकवदेवदत्तस्य गृह'मिति वत् पूर्वजन्म-कृतं समीचीनं कर्मोपलक्षयिष्यति । यत् ये रमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं आसमन्तात् पधेरन् । तत्पर्यपद्यतेर्ज्ञानार्थत्वात् तत्र विशेषावधारणे कर्मजन्यां तां योनिं ज्ञापयेयुरित्यर्थात् । अतः सिद्ध-मनुशयेनेति कार्णाजिनेराशयः । नामग्रहणप्रयोजनमाहुः कार्णाजिनीत्यादि । भिन्नप्रकारत्वं तु कर्मशेषरूपानुशयशून्यत्वम् । तेन सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । कार्णाजिनिमतीयात् कर्मशेष-रूपानुशयात् अस्य भोगसाधकसामग्रीशेषरूपस्य फलशेषस्यानुशयस्य भिन्नत्वात् तस्य च दृष्टस्मृ-तिभ्यां सिद्धतया चरणेन गतार्थाया आपादयितुमशक्यत्वानाशङ्का । तदभावादेव च नोत्तरमप्य-पेक्षितमित्यर्थः । एतदेवोपपाद्य दर्शयन्ति न हीत्यादि । पञ्चाग्निविद्यायां हि उक्तप्रकारेण देवैर्ह-तस्य प्रश्ननिरूपणान्यां पुरुषभावः प्रतिपादितः, अतः साङ्गादौदिककर्मणः फलावश्यंभावानियमेन पुरु-षादन्यभावो न सम्भवत्यतोऽस्याः कर्मान्तराद्विन्नप्रकारत्वम् । पञ्चाग्निश्रुतिश्च प्रश्नादियोधितप्रकरण-परिगृहीता न कर्मान्तरस्थले न्यायसम्पादिका । अतो नात्र शङ्कोचरे, किन्त्वन्यत्रैव ते इत्यर्थः ॥९॥

रश्मिः ।

प्रत्यक्षविरोधात् । व्युत्क्रमेण व्याख्याने यदि वाक्यार्थज्ञानं भवेत्तदोपलक्षणज्ञानं तेन ज्ञापक-रूपार्थान्तरमिति वक्तुमाहुः अत इति । तदर्थमिति । निषिद्धकर्मकरणनिवृत्तये । मशकार्यो धूम इति वत् मशकनिवृत्तये इत्यर्थात् । 'अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिष्विति कोशात् । जन्मबोधि-कापि । शक्यार्थो जन्मेत्यर्थः । तथापि युगपद्वृत्तिद्वयविरोधो न, उपलक्षणस्य तात्पर्यवृत्तौ पर्यवसानात् । शब्दमात्रस्य व्यञ्जकत्वमपीष्यत इत्याहुः काकवदिति । अनुचन्तम् । गृहस्य तटस्थलक्षणम् । उपेति । तात्पर्यवृत्तिं समीचीनकर्मनिष्ठां करिष्यति । उपलक्षणं समीपपदार्थलक्षणा सा तात्पर्यानुपपत्तौ स्वबीजे पर्यवस्यति लाघवात् । शक्यसम्बन्धस्य पाश्चात्यस्य स्वीकारे गौरवात् । तथाच क युगपद्वृत्तिद्वय-विरोधः । यत् यथा भवति तथा । यत् यस्माद्वा । तत्रैत्यादि । पदने ज्ञानत्वरूपविशेषावधारणे । तामिति । रमणीयां योनिमस्य जीवस्य ज्ञापयेयुः । माष्यीयानेनपदस्यार्थोऽनेन जीवेनेति । स्पष्टमन्य-द्भाष्यम् । आपादयितुमिति । यदि स्वमतेऽस्मात् कर्मशेषरूपानुशयः स्यात्तदाशङ्केत्यापादयितुम् । कर्मशेषरूपानुशय आपादकः । आपाद्याशङ्का । अपेक्षितमिति । स्वमते । पञ्चाग्रीति । प्रकरणेति भाष्यविवरणम् । प्रश्नादीति । पञ्चाग्निविद्याप्रकरणम् । न कर्मेति । पञ्चाग्निविद्याऽप्राकरणिककर्मान्तरस्थले न । न्यायेति । वक्ष्यन्ति च 'यदेव विद्यते'ति हीति सूत्रभाष्ये । नात्रेति । भाष्ये न शङ्कोचरे । अन्यत्रैवेति । आगममते । एवकारः कार्णाजिनिपदात् । कृष्णाजिनस्यापत्यं कार्णाजिनिः । अंतं इत् । कृष्णाजिनं ब्रह्मेति संहिता । कृष्णाजिनं सर्पो भवतीति दृष्टम् । संहितायां औपधिविद्या सान्नाय्य-विधेति माधवीये । तत्र सान्नाय्यविद्या प्रसिद्धा । औपधिविद्या काष्ठपुंसा मृगपातनरूपा, दृष्टा । वयसां सृष्टिः कपोतानां दृष्टा । शब्दप्रत्यक्षं घण्टके जातम् । ॐ, सच्चिदालिङ्गनप्रसूः ततो नीचैः ॐ सच्चिदा-लिङ्गनप्रसो इति भग्नद्वयम् । वेदान्ते तु सर्वात्मभावविद्या । 'वशे कुर्वन्ति मां भक्त्ये'ति वाक्यात् ॥९॥

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥

नन्वेवं सति चरणश्रुतिरनर्थिका, ज्ञापनायां प्रयोजनाभावात्, अतो विधायकत्वं श्रुतेः, इष्टानिष्टफलबोधकश्रुतियत्, अतः कर्मतारतम्येन फलविधानान्निष्कामकर्मकर्तृज्ञानोपयोगिदेहविधानं भविष्यतीति अनुशयसहभावो व्यर्थ इति चेत् । न । तदपेक्षत्वात् । धूमादिमार्गस्य तस्याः श्रुतेरपेक्षत्वात् । काम्येष्टादिकारिणः

भाष्यप्रकाशः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणानुशयपक्षे किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेन पूर्वपक्षांशं व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि ।

अयमर्थः । चरणश्रुतेः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षकत्वं तस्या वैयर्थ्यापादकम् । न हि तस्मिन् ज्ञात इह जन्मनि कोपि पुमर्थः सिद्ध्यति । अतस्तदभावाय चरणेनैतज्जन्मनि विधायकत्वं तस्या अङ्गीकार्यम् । यथा 'प्रतितिष्ठन्तीह वै य एता रात्रीरुपयन्ती'ति 'केवलाद्यो भवति केवलादी'त्यादौ प्रतिष्ठाकेवलाद्यत्वादिवोधनेन रात्रिसत्रं कुर्यात्, केवलादनं न कुर्यादिति कल्प्यते, तथा रमणीय-योनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति । अतः कर्मतारतम्येनात्र फलस्यैव विधानान्निष्कामकर्तृज्ञानो-पयोगिदेहविधानं तादृशदेहोत्पत्तिचरणादेव भविष्यतीत्यनुशयसहभावो व्यर्थ इत्यर्थः ।

परिहारांशं व्याकुर्वन्ति धूमादीति । अपेक्षत इत्यपेक्षः । पचाद्यच् । तस्या अपेक्षस्तदपेक्षः । धूमादिमार्गस्य तथात्वादित्यर्थः । धूमादिमार्गस्य कथं चरणश्रुत्यपेक्षत्वमित्याकाङ्क्षायां तद्व्युत्पा-दयन्ति काम्येत्यादि । द्विविधा हींष्टादिकारिणो निष्कामाः सकामाश्च । तत्राद्यस्य फलसामग्री-शेषरूप एवानुशय इत्युक्तम् । द्वितीयस्य तु देवगाथोक्तबुद्धभावात् सुकृते भुक्ते तदनन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वादसमीचीनशरीरप्राप्तिरापद्यते । सा तस्य मा-रद्विषः ।

आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् ॥ १० ॥ साधारणेति । कर्मशेषोऽनुशय इति पक्षे । वैयर्थ्येति । यदि चरणश्रुतिः पूर्वजन्मीनकृत्युपलक्षिका सात्तदेह जन्मनि पुमर्थासिद्ध्या व्यर्था स्यादित्येवं वैयर्थ्यापादकम् । तस्मिन्निति । साधारणानुशये । हेत्वन्तं भाष्यं विवृतम् । अतो ग्रीत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतस्तदिति । विधायकत्वमिति । किञ्चिद्विधायकत्वम् । इष्टे-त्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म यथा प्रतीति । इत्यादाविति । प्रयोजनगौरवग्रन्थविस्तरभियादि-शब्दार्थो नोच्यते । एवमन्यत्रापि । रात्रीति । 'ये प्रतितिष्ठासन्ति त एता रात्रीरुपेयु'रित्यर्था-द्रात्रिसत्रं कुर्यात् । केवलादीति । केवलश्चासावादः केवलादः सोऽस्यास्तीति केवलादीति । श्रुतौ केवलस्यादविशेषणत्वमभिप्रेत्याहुः केवलादनमिति । केवलश्चासावादी चेति पक्ष आद इत्यत्र समी-चीनादे पक्षेभेदापादकादे च लक्षणादशब्दस्येति स नाङ्गीकृतः । अतः कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतः कर्मेति । फलस्यैवेति । रमणीयोनिरूपफलस्य । एवकारश्चरणव्यवच्छेदकः । विधानादिति । रमणीयचरणश्रुतौ स्रोतफललङ्घं तद्रमणीययोनिकामो रमणीयाचरणं कुर्यादिति विनियोजी श्रुतिं कल्पयित्वा विनियोजकमिति तथा । चरणादेवेति । आचारात् । एवकारोऽ-नुशयव्यवच्छेदकः । इत्युक्तमिति । कृतालयसूत्रभाष्यप्रकाशे । स च भोगः सकामानामित्या-दिनोक्तम् । देवगाथेति । कृतालयसूत्रभाष्य उक्ता देवगाथा । बुद्धिस्तु 'हरिर्यद् भजतां शं तनोति' इत्युक्ता । भजतां शंविस्तारकर्तृत्वेन हरिर्विपयिणी बुद्धिः । इति न्यायेनेति । 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोके विशन्ती'ति श्लोको न्यायस्तेन । पापस्यैवेति । एवकारेण सुकृतव्यव-

फलभोगानन्तरमुत्पत्तौ 'सुखानन्तरं दुःख'मिति न्यायेन पापस्यैवोपस्थितत्वा-  
दसमीचीनशरीरप्राप्तिर्मा भवत्विति रमणीयानुष्ठादृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव  
बोध्यते, न न्यायेनासमीचीनशरीरमिति । तस्मादन्यनिषेधार्थं सार्थकत्वान्नानुश-  
यप्रतिषेधिका ।

किञ्च । रमणीययोनिः किमाकस्मिकी, सकारणा वा । नाद्या वेदवादिनाम् ,

भाष्यप्रकाशः ।

भवत्वित्येतदर्थं रमणीयानुष्ठादृणां रमणीयशरीरप्राप्तिरेव बोध्यते । ये सकामा इष्टादिकारिणस्ते  
समीचीनाचरणात् समीचीनं शरीरमाप्नुवन्ति, न न्यायेनासमीचीनं शरीरमिति । तस्मात् सका-  
मानामसमीचीनशरीरनिषेधार्थं तस्या उक्तत्वान्नानुशयस्य सा प्रतिषेधिका । धूममार्गमुपक्रम्य  
तस्या उक्तत्वात्, 'तद्य इहे'त्यनेन तन्मार्गीयाणामेवोल्लेखाच्च धूममार्गस्यैव तदपेक्षत्वम् । 'इति तु  
पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'त्यादिना पञ्चाग्निविद्यायाः समापितत्वान्न तस्यां तदपे-  
क्षेति तथेत्यर्थः ।

ननु 'तद्य इहे'त्यत्रान्नादानां रेतःसिचामेवोल्लेखः, तथात्वं च निष्कामकारिण्यपि तुल्यम् ।  
अतस्तेष्वपि नानुशयापेक्षेत्यत आहुः किञ्चेत्यादि । यत्त्वं देहार्थमनुशयं नाङ्गीकरोपि, तत् किं  
रमणीययोनिराकस्मिकी तवामिप्रेता, उत सकारणा । तत्राद्या-कल्पना तु बाह्यत्वापादिका । अतो  
द्वितीयः पक्ष आदर्थव्यः । तत्र चरणमेव कारणत्वेन त्वया वाच्यम् । चरणं शीलम् । 'अक्रोधः  
सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा । अनुग्रहश्च ज्ञानं च शीलमेतद्विदुर्वुधा' इति स्मृत्युक्तं वा । 'शुचौ  
तु चरिते शील'मिति कोशाद्वर्णाद्यविरुद्धमन्यद्वा स्वकर्म चरणपदेन ग्राह्यम् । तदा 'स्वकर्मणां  
पितृलोक' इति वाक्यादग्निष्वात्तादिलोकस्तत्फलम् । तथा पैतृमेधिकेन संस्कृतानां सापिण्डीकरण-  
वाक्यानुरोधादस्वादिरूपता च वक्तव्या । तथा 'प्रजामन्य'ति वाक्यानुरोधात् पुत्रगृहे तत्पुत्ररूपेण  
जननमपि वक्तव्यम् । तथा 'त्रैविद्या मा'मिति वाक्यान्मर्त्यलोके पूर्ववदेव सोमपात्वेन भवनं

रश्मिः ।

च्छेदः क्रियते । प्राप्तिरेवेति । कपूयचरणव्यवच्छेदक एवकारः । न न्यायेनेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म  
ये सकामा इति । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । तस्या इति । चरणश्रुतेः ।  
एवेति । अर्चिरादिमार्गव्यवच्छेदकोऽयम् । तस्यामिति । पञ्चाग्निविद्यायाम् । तदपेक्षा चरणश्रुत्य-  
पेक्षेति । तथा नानुशयप्रतिषेधिकेत्यर्थं इत्यर्थः । अन्नादानामिति । 'यो ह्यन्नमसि यो रेतः सिञ्चति तद्रूप  
एव भवति तद्य इह रमणीयचरणा अस्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापधेर'न्निति श्रुतेः । बाह्यत्वेति ।  
यतो वेदवादिनां नाद्या । ईश्वरस्य कर्तृत्वात् । चरणं आचरणं शीलमिति पर्यायाः । अन्यव्यवच्छेदक  
एवकारोऽश्रुतत्वात् । स्वकर्मणेत्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदा स्वेति । अग्निष्वात्तेति । अग्निष्वात्तादयः  
पितृगणाः । वसित्तिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथेति । आहिताग्नेर्देहनादिसंस्कारः पितृमेधः । पितृमेधेन  
संस्कृतं पैतृमेधिकं कर्म, तेन 'संस्कृत'मिति सूत्रेण ठक् । तेनेत्यनुवर्तते । सापिण्ड्यं साप्तपौरुषम् । तत्रोक्त-  
वस्वादिलरूपता । प्रजामित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथेति । वक्तव्यमिति । तथाच स्मशानान्त-  
क्रियाकारयितारः स्मशानान्तक्रियाकृत इति वक्तव्यम् । त्रैविद्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथा त्रैवि-  
द्येति । पूर्ववदिति । पञ्चाग्निविद्यावत् । यद्वा । पूर्ववाक्यवत् । पुनर्भवनमिति भाष्यात् । एवकारस्तु

द्वितीये तु 'स्वकर्मणा पितृलोक' इति वस्वादित्यरूपता च वक्तव्या । 'प्रजामनु-  
प्रजायन्ते सशानान्तक्रियाकृत' इति च । 'त्रैविद्या मां सोमपा' इत्यादिना इन्द्र-  
लोकभोगानन्तरं तथैव पुनर्भवनं च वक्तव्यम् । नच सर्वेषामैक्यम् । भिन्नरूप-  
त्वात् । तस्मात् कर्मकर्तृवैचित्र्येण श्रुतिस्मृतिभेदाः समर्थयितव्याः, न त्वेकमपरत्र  
निविशते । उपरोधप्रसङ्गात् । तथाच प्रकृतेऽपि अनुशयाभावे भक्षणभवनयोर्नियमो  
न स्यात् । ब्राह्मणादीनामप्यन्ने बलिहरणे श्वचण्डालयोर्भक्षणम् । ब्राह्मणभक्षणेपि

भाष्यप्रकाशः ।

वक्तव्यम् । नच सर्वेषां फलैक्यम् । तेषां फलानां देशभेदेन प्रकारभेदेन च भिन्नरूपत्वात् ।  
तस्मात् फलभेदे कारणभेदस्यावश्यकत्वात् कर्मवैचित्र्येण भिन्नस्वभावकर्तृवैचित्र्येण च वाक्यभेदाः  
समर्थयितव्याः । इदं वाक्यमेतादृशकर्मपरमेतादृशकर्तृपरमिति । 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा  
कर्मचोदना । करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रह' इति प्रतिज्ञाय गीतायां तद्वेदानामुक्तत्वात् ।  
एवं सिद्धे असङ्कीर्णत्वे तत्र तत्र तत्तत्फलभोगोचरमाद्युक्तौ तजन्मीनकर्मनियमार्थमनुशयोऽवश्यं  
वक्तव्यः । एवं यथान्यत्र, तथाच प्रकृतेऽपि तथैव प्रकृते चरणवाक्ये, अपिशब्दात् ततः पूर्वस्मिन्  
धूममार्गवाक्ये च नानाज्ञानां तद्वक्षणस्य नानायोनीनां चोक्तत्वादनुशयस्तत्रापि नियामकत्वेना-  
वश्यमभ्युपेयः । तदभावे भक्षणभवननियमाभावापत्तेः । नच भक्षणे तस्य न नियामकत्वमिति  
शङ्कम् । ब्राह्मणादीनामित्याद्युक्तप्रकारस्य दर्शनादनुशयाभावे भक्षितादप्यन्नात् समीचीनं रेतो न  
रक्षिम् ।

सोमपात्त्वान्यव्यवच्छेदकः । तथैवेति भाष्यं विवृणुत् । नचेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म नचेति । भिन्नेति भाष्यं  
विवृण्वन्ति स्म तेषामित्यादिना । देशेति । देशः स्थानं तद्वेदेन । तस्मादिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म  
तस्मादिति । कर्मेति । संज्ञाभेदात्कर्मभेदस्तेन वैचित्र्यं पूर्वतश्चद्वितीयाध्याये । तेन । कर्त्रिति ।  
एकादशस्कन्धे 'तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्चित्रा वाचः स्रवन्ति ही'ति वाक्याद्वाक्यभेदकर्तृवैचित्र्ययोः  
कार्यकारणभावः । तद्वेदानामिति । ज्ञानज्ञेयादिभेदानाम् । ज्ञेयं कर्म । विधिपादे कर्मचोदना  
कर्मविधिरेव ज्ञानविधिः परिज्ञातृविधिश्च । अष्टादशाध्याय उक्तत्वात् । असंकीर्णत्वं इति ।  
एतेन भाष्य उपरोधस्य साङ्ख्यमर्थ इत्युक्तम् । तथाचेति भाष्यं विवरीतुं सङ्ख्यमर्थमाहुः एवं  
यथान्यत्रेति । विवृण्वन्ति स्म तथैव प्रकृते इति । चकार एवकारार्थे । उक्तरीत्या सङ्ख्य-  
मर्थमेवं यथान्यत्रेति वाक्यपूरणे । शब्दादिति । अनुशयवाचकशब्दात् । समीचीनचरणरूपात् ।  
पूर्वस्मिन्निति । 'त इह ब्रूहि यवा ओषधिवनस्पतयस्त्रिलमापा इति जायन्ते, ततो वै खलु दुर्नि-  
ष्पतरं यो यो ह्यन्नमिति यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवती'ति पूर्वस्मिन् । त्वत्त्विति खेदे । दुर्नि-  
ष्पतरमिति । अन्नाकारस्य लुप्तत्वादुष्पतरम् । ब्रीह्यादिसंश्लेषेण दुष्पतरम् । रेतःसिग्दे-  
हसम्बन्धरूपम् । अन्यैर्भुज्यन्ते काकतालीयवृत्त्या रेतःसिग्भिर्भक्षणमिति । नानेति । नानेत्यादि  
स्पष्टम् । नानायोनीनां त्वित्यम् । यो रेतः सिञ्चति तद्रूप एव भवतीति सामान्यतो, नानायोनयस्तासां  
सामान्यत उक्तत्वात् । अनुशयाभाव इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदभावे इति । अन्नभक्षणयो-  
निमवनयोर्नियमाभावापत्तेः । एवं त्वनुशयमवश्यं तयोर्नियमः । ब्राह्मणादीनामित्यादिभाष्यं विव-  
रीतुमाहुः न चेति । तस्येति । अनुशयस्य । ब्राह्मणादीनामिति । उक्तप्रकारस्तु ब्राह्मणादी-  
नामप्यन्ने बलिहरणरूपे श्वचण्डालयोः स्वमायादन्नभक्षणम् । ब्राह्मणकर्तृकभक्षणेपि मलभावेत्यादि  
स्पष्टम् । अयम् । तस्य दर्शनात् । समीचीनमिति । समीचीन्यं कपूययोऽनुत्पादकत्वम् ।

मलभावे शूकरभक्षणम् । अनुशयस्य नियामकत्वे तुयादिष्वन्नभाव एव यावत् समीचीनरेतोभावः । तस्मादुपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्ता । तस्मादनुशयसहित एव वृष्टिभावं प्राप्नोतीति सिद्धम् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्यात् । तादृशस्य रेतसः अभावे ततः समीचीनयोनैरप्यभावः । अतो रमणीययोनिं प्रति चरणस्य हेतुत्वं वदताप्यवश्यं नियामकत्वेनानुशयोद्गीकार्यः । नचान्नभावेपि तत्र तुपस्यापि दर्शनात् ततः समीचीनरेतोनुत्पत्तिः शङ्का । तस्य गोप्रवृत्तिभिर्मिक्षणे ततो दुग्धरूपेणान्नभावस्य सिद्धेः । अद्यमानसैवान्नत्वादिति । एवं सिद्धे तस्यावश्यकत्वे अनुसीव्यमानस्य तसैव चरणं प्रत्यपि नियामकत्वम् । अतः सकाम एव धूममार्गे नानाफलानामुक्तत्वात् तत्रैव चरणापेक्षा, न तु निष्कामे पञ्चाग्निविद्यासम्पादितदेहे । तस्मादत्र योन्यादिरूपणद्वाराप्यनुशयोपलक्षणतैव चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादनुशयेत्यादि । तस्मादिति । सर्वत्राप्यनुशयस्यावश्यकत्वात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ एवं चरणादेव फलं भविष्यत्यनुशयाद्गीकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य कार्णाजिनिमतोपन्यासेन तदुपष्टम्भेन च धूमादिमार्गे कर्मात्मकानुशयस्याप्यावश्यकत्वं साधितम् । अतः परं तस्य कियत्पर्यन्तमनुवृत्तिरित्याकाङ्क्षायां तद्विवेकुमिदं सूत्रं प्रवृत्तरदिमः ।

रेतसः अभाव इति । सार्तः प्रयोगः । अतो नात्र 'अतो रोरुतादि'त्यस्य प्राप्तिः । अनुशय इति । कपूययोननिवर्तकः । अनुशयस्येतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म न चान्नभाव इति । परम्परया समीचीनरेतोभाव इत्याहुः तस्येत्यादि । दुग्धेति । दुग्धस्य रेतोजनकत्वं वैधके प्रसिद्धम् । तेन 'यावत्समीचीनरेतोभाव' इति भाष्यमपि व्याख्यातम् । एवकारार्थमाहुः अथेति । एवकारो वेदान्ते योगमात्रात् योगरूढिव्यवच्छेदकः । अनुशये सिद्धमाहुरेवं सिद्ध इत्यादि । तस्यैवेति । अनुशयस्य । एवकारो भगवदिच्छाव्यवच्छेदकः । परम्परकारणमूताया एवंविधविषयत्वात् । सकाम इति । सप्तम्यन्तम् । एवकारो निष्कामव्यवच्छेदकः । निष्काम इति । धूममार्ग इत्येव । निष्कामो धूममार्गो मोक्षफलकः । पौर्वतद्गीयपट्टाध्याये आत्मकामस्यापि प्रवेशनीयत्वात् । अन्यथा कर्मभिश्चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षबोधकपुराणभागो व्यर्थः स्यात् । 'तेमत् वेदानुबचनेन ब्राह्मणा विविदिपन्ती'तिश्रुतिश्च । तस्मादितिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । योन्यादीति । आदिना 'तद्य इह रमणीयचरणा अन्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापेधेर'न्नित्यस्या अग्रे 'ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वै'त्युक्तिविशेषयोनयो ब्राह्मणः । शक्यार्थनिरूपणद्वारापि । अपिना शक्यार्थपरित्यागेन लक्षणाभावात् । शक्यार्थः सम्बन्धमात्रग्राहकः । एवेति । शक्यार्थवाचकत्वव्यवच्छेदक एवेति । तथा च लक्षणिकायाश्चरणश्रुतेर्युक्तेत्यर्थः इति काशकृत्स्नमते, स्वमतं तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेणोक्तं पूर्वं व्यासगतवर्तित्वादाचार्याणाम् । आवश्यकत्वादिति । भाष्ये एवकार उक्तोपपादनात् ॥ १० ॥

सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः ॥ ११ ॥ एवकारव्यवच्छेदकमाहुः अनुशयेति । व्यर्थ इति । व्यवच्छेदो व्यर्थः । तदुपेति । आनर्थक्यसूत्रेण तथा । कर्मात्मकेति । कर्मण आत्मा शेषः स्वार्थे कः । तस्यानुशयस्य । अपीति । पदार्थसम्भावनायां कर्मजन्यभोगलेशसामग्रीशेषस्यावश्यकत्वम् । कियदिति । कियतां पुरुषाणां पर्यन्तमनुवृत्तिरिति प्रथः । निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युत्तरं फलिष्यति ।

फलांश एवानुशय इति तु स्वमतम् । कर्म फलं च द्वयमेवेश्वरेच्छया निय-  
तम् । कर्म-पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । सोभिन्न्यक्तः फलपर्यन्तं तदादिसंयोग  
इति स्वमतम् । अन्तसंयोगपक्षमाहैकदेशित्वज्ञापनाय ।

भाष्यप्रकाशः ।

इति बोधयितुं सूत्रमवतारयन्ति फलांश इत्यादि । पञ्चमस्कन्धोक्तदेवगाथारूपस्मृतौ फलांशस्य  
एवानुशय इति सोऽन्तिमं भगवत्स्मृतिद्युक्तं जन्मोत्पाद्य निवर्तते । तदुत्तरं यन्मोक्षसाधनमपेक्षि-  
तम्, तत्तु सारणपूर्वकं भजतां भगवानेव सम्पादयति । यदि कथञ्चित् पापोत्पत्तिः, तदापि 'स्वपा-  
दमूलं भजतः प्रियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यद्योत्पत्तितं कथञ्चित् पुनोति सर्वं  
हृदि संनिविष्ट' इति, 'यत् करोषि यदश्नासी'त्यादिवाक्यात् साक्षात् परम्परया वा भगवत्तव  
निवार्यत इति न पूर्वोक्तानुशयापेक्षेति स्वमतम् ।

किञ्च । कर्मात्मकानुशयपक्षेपि, कर्म तत्फलं चेति द्वयं 'एष उ एवे'त्यादिश्रुत्या ईश्वरेच्छयैव  
नियतम् । कर्म पुनर्भगवत्स्वरूपमेव ब्रह्मवादे । 'द्रव्यं कर्म च कालश्च सभायो जीव एव च । वासु-  
देवात् परो ब्रह्मन् चान्योर्थोऽस्ति तत्त्वत' इति द्वितीयस्कन्धे ब्रह्मवाक्यात् । स द्विविधकर्मस्वरूपो  
भगवान् फलपर्यन्तमभिन्न्यक्तस्तिष्ठति । सम्पूर्णं फले जाते तिरोधत्ते । कर्मशेषात्मकोनुशयो निव-  
र्तते । अतस्तस्य अभिन्न्यक्तिभारस्य फलपर्यन्तं संयोग इति स्वस्य वादरायणाचार्यस्य मतम् । तत्  
'कृतात्यय'सूत्रव्याख्याने देवगाथास्मृत्या द्युचितम् । तत्रान्येषां न संमतिरिति बोधयन् आन्तं मोक्षा-  
रक्षिणः ।

एवेति । उपपन्नत्वादेवकारः । किञ्च, एवकारस्य साधनाव्यवच्छेदकत्वे समीचीनेरेतो जनकत्वं न स्या-  
त्साधने तुपातिरिक्तानां सङ्गात्सेवायां नष्टानां जन्मसाधकानुशयस्यांशतः समीचीनेरेतोऽनुत्पादकत्वात् ।  
भगवानेवेति । एवकारस्तदर्थसाधनव्यवच्छेदकः । परम्परयेति । भगवदर्पणद्वारा । एवेति ।  
पूर्ववत् । स्वमते कर्म विहाय ब्राह्मे बृहदारण्यकशरीरब्राह्मणोक्ते देहेऽनुशयानुवृत्तिः, कर्मशेषरूपत्वे सुकृत-  
दुष्कृतरूपत्वे चानुशयस्य ज्ञानुवृत्तिः । कर्म द्विविधं साधनं फलं चेति । तत्र साधनकर्म  
विहायेत्यत्र कर्मत्वेनोक्तं फलकर्मविषयं बोद्धुम् । कर्मेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म किञ्चेति । कर्मात्म-  
केति । कर्म चित्तशेषकत्वेन आत्मा स्वरूपं यस्य कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेशरूपस्य स कर्मात्मकः  
कर्मात्मकश्चासावनुशयश्च कर्मात्मकानुशयस्तस्य पक्षेपि । एवेति । पुष्टिमागतीतिरिक्त इच्छैव निया-  
मिकेतीश्वरव्यवच्छेदकः । कर्म पुनरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म कर्म पुनरिति । स्वरूपमेवेति ।  
'प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वा'दितिसूत्रात् । स्वरूपं तु 'ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ती सन्दिद्येते परस्थिते' इति  
भाष्योक्तम् । एवकारस्तु वेदशस्त्रार्थत्वात् । 'कर्मेके तत्र दर्शना' दितिजैमिनिसूत्रात् । फल-  
पर्यन्तमिति । तदादिसंयोग इति वक्ष्यमाणत्वात्तस्य कर्मणः आदिसंयोगो लेशरूप इत्यभिन्न्यक्त-  
स्तिष्ठति । कर्मशेषात्मक इति । समासः पूर्ववत् । निवर्तत इति । ब्राह्मेदेहस्य कर्मा-  
जन्यत्वमिति चतुर्थार्थाप्ये चतुर्थचरणे वक्ष्यन्ति । तदादीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतस्तस्येति ।  
संयोग इति । कर्मणो द्रव्येण समवायो यद्यपि, तथाप्यर्थां पुरुषवचस्त्वेन तदन्तर्गतस्य संयोगः ।  
तत्रेति । स्त्रानुशये । अन्येषां वादरिप्रभृतीनाम् । बोधयन्निति । वादरायणः । मोक्षावधीति ।  
न तु मोक्षे कर्मशेषः कार्णाजिनिमतसिद्धः, नापि कर्मजन्यभोगसाधकसामग्रीलेश इति भावः ।



सुकृतदुष्कृते एव विहितनिषिद्धकर्मणी अनुशय इति बादरिराचार्यो मन्यते । तेन मोक्षपर्यन्तमनुशयोऽनुवर्तिष्यत इति सूत्रफलम् । तुशब्देन निरनुशयपक्षशङ्कैव नास्तीत्युक्तम् । एवं द्वितीयाहुतिर्निर्धारिता ॥ ११ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

वधि कर्मसम्बन्ध इत्याकारकमन्तसंयोगपक्षं वादरेरेकदेशित्वज्ञापनायाहेत्यर्थः । एकदेशित्वं त्वनुशयमात्राङ्गीकाराज्ज्ञेयम् ।

सूत्रं व्याकुर्वन्ति सुकृतेत्यादि । अशुक्तफले ते इत्यर्थः । शेषोर्थस्तु निगदव्याख्यात एव । अन्ये तु चरणसूत्रे उपलक्षणार्थेत्यस्य चरणश्रुतिर्लक्षणया कर्मबोधिकेत्यर्थमाहुः । अग्रिमे तु, तर्हि चरणानर्थक्यमिति चेन्न, कर्मण आचारापेक्षत्वादित्यर्थमाहुः । तृतीये तु, 'धर्मं चरती'त्यादिप्रयोगाच्चरणशब्देन सुकृतदुष्कृते एवोच्येते इत्यर्थमाहुः । तत्राप्यन्ततो गत्वैक एवार्थः ।

सिद्धं निगमयेन्ति एवमित्यादि ।

अत्रेदं हृदयम् । निष्कामकर्माणि न स्वर्गादिजनकानि, किन्तु पावनान्येवेति तत्प्रकारबोधनाय पञ्चाग्निविद्याप्रवृत्तिं ज्ञापयितुमयं पादः । अन्यथा चन्द्रगतेः सर्वसाधारण्यादेतद्बोधवैयर्थ्यमेव स्यात् । अतो निष्कामकर्माणि शुलोके यजमानमांनीयं तिरोदधति । तदनन्तरकार्यं तु तंभापारंभूतो देवा एव कुर्वन्तीति न तत्र कर्मानुशयः, अपि तु फलानुशय एव । यः पुनः संकामकर्मत्मको मार्गः, तत्र तु कर्मानुशय एव । अत एवैकादशे 'आत्मा च कर्मानुशयं विधूये'ति भगवत्तुक्तम् । अतस्तन्मार्गायांनुशयं संग्रहीतुं मतान्तरोपन्यासः । अतो द्वितीया सोमाहुतिरेवमुक्तप्रकारेणानुशयवत् एव घृष्टिमात्रं ज्ञेयमिति । अनुशयश्च योग्यदेहसम्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तते इति प्रकारेण निर्धारिता, न तु मतान्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

रश्मिः ।

अन्तेति । आन्तं मोक्षावधीत्यत्र व्याख्यातं पूर्वम् । अनुशयेति । व्यासस्वीकृतानुशयेऽनुशयमात्रं कर्ममात्रं तस्याङ्गीकारात् । निगदेति । सूत्रेति । शेषरहितोऽनुशय इति कार्पाजिनिमतद्वितीयमतं सूत्रफलम् । एवेति । निरनुशयपक्षव्यवच्छेदकः । एवं निगदव्याख्यातः । एवकारस्तु एतद्विषयकदृढवासनायाः । धर्ममिति । आदिनाऽधर्मं चरतीति प्रयोगः । तस्मात् । एवेति । सौत्रत्वात्तुक्तः । अन्तत इति । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेन तात्पर्यवृत्त्यङ्गीकारेण तादृशकर्मबोधिकां । 'विशिष्टं शुद्धांनान्तिरिच्यत' इत्युक्तेरेवकारः । पावनान्येवेति । एवकारस्तु 'तमेतं वेदानुवचनेने'ति श्रुतेः । 'ययानुष्ठीयमानेने'त्येकादशस्कन्धाच्च । विविदिपायाः भक्तेश्च चितशुद्धिरूपपावनं विनासम्मवात् । एवेति । अवैयर्थ्यव्यवच्छेदकः । तद्भापारेति । कर्मणो भगवत्स्वरूपत्वेनापि सव्यापारत्वम् । देवा एवेति । निष्कामकर्मव्यवच्छेदकः । तिरोहितत्वात् । न तत्रेति । देवकृताहुती न । फलेति । सामग्रीलेशरूपः । एवेति । 'दुःसहप्रेष्ठविरहतीव्रतापशुंताशुमा' इति वाक्यात् । कर्मेति । बादरिकाकार्पाजिनिमतोक्तः । एवकारो विशेषपक्षानन्ददर्शनात् । अत एवेति । कर्मात्मकानुशयादेव । एवकारः सामग्रीलेशव्यवच्छेदकः । अत इति । समाधिभाषापोषकमतान्तरमापारूपत्वात् । एतेन सामग्रीलेशो नानुष्ठब्ध इति शङ्कापास्ता । भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अतो द्वीति । आभासोक्तं निगमनमाहुः एवंमुक्तेति । निगमनस्य हेतुपटितत्वाद्हेतुतृतीयान्तम् । तस्मात् पर्वतो बह्निमानिति निगमनमिति । एवेति । उक्तोपपादनात् । योग्येति । आहोपि देहः सकृद्हीतो योग्यशब्देन । सामग्रीलेशरूपेणानुवर्तते ॥ ११ ॥ इति द्वितीयमनुशयाधिकरणम् ॥ २ ॥

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ (३.१.३.)

तुल्यत्वेन विचारे ऐक्ये वा पञ्चाहुतिधूममार्गयोः सोमभावं गतस्य पुनरावृत्त्युपसंहारे उपलक्षणेनापि पापाचारयतामुपसंहारदर्शनात् तेषामप्याहुतिसम्बन्धो धूममार्गश्च प्राप्नोति, तद्विराकरणार्थमधिकरणारम्भः ।

ननु अनिष्टादिकारिणामपि सोमभावं श्रूयते, इष्टादिकारिव्यतिरिक्तानां 'ये वै के चास्माद्धोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति कौपीतकिनः समामनन्ति । अत्र च 'कपूयां योनिभापयन्त' इति पर्यवसानम् । तेन सर्वे चन्द्रमसं गच्छन्ति ।

अयमाशयः । 'कर्माकर्मविकर्मे'ति त्रिविधो कर्मविधायको वेदः । 'अग्निहोत्रं

भाष्यप्रकाशः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ ननु उक्ताधिकरणेन फलपर्यन्तं विचारे कृते किमन्यदवशिष्टं येनाधिकरणप्रणयनमित्याकाङ्क्षायां तत्प्रणयनप्रयोजनमाहुः तुल्यत्वेनेत्यादि । सोमभावस्य पञ्चाग्निविधायो धूममार्गे चोक्तत्वात् पञ्चाग्निप्रकारेण शरीरं प्राप्स्यतो धूममार्गिणश्चैकरीत्या विचारे, सोमभावतयादेक्ये याद्वीकृते, मार्गद्वयेन सोमभावं गतयोः पुनरावृत्त्युपसंहारे कपूयचरणानामप्युक्ततया तेषामपि मार्गद्वयसम्बन्धः प्राप्नोति । स च वाक्यान्तरविरोधान्नैष्ट इत्यस्यावशिष्टत्वात् तदर्थमधिकरणारम्भ इत्यर्थः ।

एवमारम्भं समर्थयित्वा अस्य पूर्वपक्षवृत्तत्वं ज्ञापयन्तो व्याकुर्वन्ति नन्वित्यादि । ननु सर्वेषां सोमभावेप्याहुत्यादिसंसर्गः कथमित्याकाङ्क्षायां तदाशयमाहुः अयमित्यादि । 'कर्माकर्मविकर्मे'ति प्रकारेण कर्मत्रैविध्यं बोधयन् विधायको वेदस्त्रिविधः । अग्निहोत्रमित्यादिवाक्यत्रयं तत्रोदाहरणम् । तेष्वकर्मबोधकस्य कर्माकर्तृनिन्दया अकर्मनिषेधमुखेन तत्कर्मविधायकत्वम् । विकर्मबोधकस्य तु निषिद्धप्रागभावपरिपालनद्वारा तद्विधायकत्वम् । स चैवं त्रिविधो वेदस्त्रैवर्ण्यश्चिदमः ।

अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ॥ १२ ॥ उक्तत्वादिति । 'सोमो राजा सम्भवती'ति पञ्चाग्निविधायाम् । 'एष सोमो राजा तदेवानामन्न'मिति धूममार्गे । पुनरावृत्तीति । धूममार्गे 'अथैतेमेवाधानं पुनर्निर्वर्तते' इत्यनया पुनरावृत्त्युपसंहारे इति नार्थः । कपूयाचरणानामप्युक्ततयेत्यव्यवहितभूतकप्रत्ययात् । किन्तु 'जायस्य त्रियस्त्रेतेतृतीयस्य स्थानम्, तेनासौ लोको न संप्रैयत, तस्माद्भुगुप्सेते'ति पुनरावृत्त्युपसंहारस्तस्मिन् । उपलक्षणेनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्य कपूयचरणानामित्यादिना । वाक्यान्तरेति । वाक्यं प्रकृतं तस्मादन्यत् वाक्यं शारीरब्राह्मणे 'अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्मृतिगुपासते । ततो मूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याः स्ता'-इति । तस्य विरोधादित्यर्थः । अस्येति । पूर्वपक्षसिद्धान्तस्य । कर्माकर्त्रिति । 'स वै दुर्गाक्षः प्रोक्त' इत्युत्तरार्धेन कर्माकर्तृनिन्दया । मुखमुपायः । तत्कर्मणो कर्मकर्मणो विधायकत्वम् । निषिद्धेति । निषिद्धं यद्वाहणहननं तत्रागभावो मृतजातहननं करिष्यतीति प्रतीतिविरोधः । तस्य परिपालनं तद्वारा परिपालनाभ्युपायः । 'द्वारं पुनर्निर्गमनेऽभ्युपाय' इति विश्वः । टाप् । स्त्रीत्वं लोकात् । यद्वा । 'स्त्री द्वाद्द्वारं-प्रतीहार' इति कोशाद्वारशब्दाद्टाप् । 'द्वाःस्थितायां तु योपिती'ति यदा, तदा पूर्वं एव प्रकारः । तद्विधायकत्वं विकर्मविधायकत्वम् । षष्ठे द्वितीयस्य पादस्य पञ्चमे चिन्तितम् । एतत्पूर्वान्वयीत्याहुः स चैवमित्यादि । त्रैवर्ण्येकेति ।

जुहुयात् । 'यस्य वेदश्च वेदी च विच्छिद्येते त्रिपूरुषम् ।' 'न हिंस्याद्भूतजातानि' । ब्राह्मणादीनामपि त्रिविधकरणं सम्भवति । न हि सर्वोऽप्येकान्ततो विहितं वा प्रतिषिद्धं वा करोति । ततो विहितकर्तुरपि त्रयसम्भवाज्ज्ञानाभावेन फलभोग-  
नैयत्यात् सोमभावानन्तरमेवाकर्मविकर्मभोगो वक्तव्यः । अत एवाविशेषोपसं-  
हारौ । तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषां जन्मेति प्राप्तम् ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेयामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥

तुशब्दः पक्षं व्याचर्तयति । विहितव्यतिरिक्तकर्मणां संयमने 'यमसंनिधाने  
सुखं दुःखं वा अनुभूय आरोहावरोहौ । अनुभवार्थमारोहः, अनुभूयावरोह इति ।  
कृतः । तद्गतिदर्शनात् । तेषां गतिर्विसदृशी दृश्यते । वेदे हि प्रथमं विहिता द्वेधा

भाष्यप्रकाशः ।

काधिकारिकः । तेषां च न हीत्यादिनोक्तरीत्या त्रयसम्भवात् । ज्ञानाभावेन फलभोगनैयत्यात् ।  
विहितस्य बलिष्ठत्वेन पूर्वं तद्भोगात् पूर्वं सोमभावः, ततो भुक्ते तस्मिन्नन्ययोर्मोगः । स च भूम्या-  
दिष्वेवेति ज्ञापनायैव 'तद्य इह रमणीयचरणा य इह कपूयचरणा' इत्युभयोरविशेषेणोपसंहारावुक्तौ ।  
तस्मात् सोमभावानन्तरमेव सर्वेषामकर्मविकर्मभोगार्थं जन्म, सोमभावश्च पूर्वोक्तरीत्या द्वाभ्या-  
मेवेति सर्वेषामेव आहुत्यादिसम्बन्ध इति प्राप्तम् । तथाच पूर्वोधिकरणे यः सर्वेषां सोमभावभावः  
प्रतिपादितः, यच्च पश्चाद्विषाधितदेहानां फलानुशय एवेति निर्णीतम्, तदयुक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेयामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ पक्षमिति । इष्टा-  
दिभ्यतिरिक्तकारिणां सोमभावप्राप्तिपक्षम् । अनुभवार्थमिति । पुण्यफलानुभवार्थम् । अनुभूयेति ।  
तच्छ्लोके पुण्यफलमनुभूय । तस्मात् स्थानादवरोहः, न तु चन्द्रगतिरित्यर्थः । हेतुं व्याकुर्वन्ति  
तेषामित्यादि । तेषां विहितव्यतिरिक्तकर्मणां गतिः फलप्राप्तिर्वेदे विसदृशी सोमभावविलक्षणा  
रश्मिः ।

षष्ठस्य सप्तमेऽधिकरणे चिन्तितम् । तत् इत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म तेषां चेति । सर्वेषां च । उक्तेति ।  
भाष्योक्तरीत्या । सोमभावेत्यज्ञानान्तरशब्दार्थमाहुः ततो भुक्त इति । अन्ययोर्न्योर्मोगयोर्वा भोगो  
वक्तव्य इति भाष्यार्थः । अत एवेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म स चेति । भोगश्च । अत इति सार्वविभक्तिकस्त-  
सिरित्याशयेनाहुः भूम्यादिष्वेति । आदिना ब्रुलोकः । एवकारः इहेति शब्दात् । ज्ञापनायैवेति ।  
श्रुतेरिहशब्दघटितत्वादेवकारः । तामेवाहुः तच्च इहेत्यादिना । उभयोरिति । योन्योः । मार्गयोर्वा ।  
भाष्ये । अविशेषेणोपसंहारावविशेषोपसंहारौ इत्याशयेनाहुः अविशेषेणेति । तस्मादिति भाष्यं  
विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । विहितस्येत्यादिनोपपादनादेवकारः । पूर्वोक्तेति । पश्चादिधूम-  
मार्गोक्तरीत्या । द्वारं पश्चादिधूममार्गाभ्याम् । श्रुतत्वादेवकारः । एवेति । पूर्वपक्षोपपादनादेवेति ।  
आहुत्यादीति । आदिना सोमभावः । फलानुशय एवेति । द्वितीयाधिकरणसमाप्तौ फलानुशय  
एवेत्यस्य प्रकाशस्य रश्मौ व्याख्यातः ॥ १२ ॥

संयमने त्वनुभूयेतरेयामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ॥ १३ ॥ भाष्ये । संयमने  
इति । 'वासः कुटी द्वयोः शाला सभा संयमनं त्विद'मिति सङ्गमनं साधारणं वासः, 'वैवस्वतं सङ्गमनं  
जनाना'मिति विशेषवासेत आहुः यमेति । विवस्वतंमस्य संनिधानं भगवतो भवेति । पातकशक्ति-

गतिः, सकामा निष्कामा चेति । सकामा यथाकाममनन्तविधा । निष्कामा ज्ञानर-  
हिता द्विविधा, वैदिकगृह्यस्मार्तभेदेन । तत्र गृह्यस्मार्ते यमः । श्रौते सोमभावः ।  
तत्र त्रेताग्रिविधानेन 'निष्कामानामदम्भानां पुण्यः स्या'दित्यधिकारिविशेषणात्  
विशेषतः सामान्यतश्च प्रायश्चित्तविधानात् । 'यदर्वाचीनमेनो भ्रूणहत्यायास्तस्मा-  
न्मुच्यत' इति । 'तरति ब्रह्महत्या'मिति च सर्वप्रायश्चित्तविधानात् । ब्रह्मानुभवाभावे  
सोमगतिरेव ।

### भाष्यप्रकाशः ।

दृश्यत इत्यर्थः । तत् व्युत्पादयन्ति वेदे हीत्यादि । अर्थस्तु स्पष्टः । श्रौते सोमभाव एवेत्यत्र  
किं नियामकमित्याकाङ्क्षायां विभजन्ते तत्रेत्यादि । 'निष्कामाना'मिति वाक्यं तु स्मार्तम् । श्रुत्योस्तु  
तैत्तिरीयस्याप्यायब्राह्मणस्या प्रथमा । संहितापञ्चमाष्टकस्या द्वितीया । पुण्यः स्यादिति । पुण्यो  
लोको भवेत् । विशेषतः प्रायश्चित्तविधानं पूर्वस्यां 'यदर्वाचीनमेन' इति श्रुतावुक्तम् । सामान्य-  
तस्तद्विधानं द्वितीयस्यां 'तरती'ति श्रुतौ । तथाच निष्कामानामदम्भानां पापस्योक्तप्रकारेण निवृत्त-  
त्वात् ब्रह्मानुभवाभावे मोक्षस्याभावात् सोमभावेऽधिकारिविशेषणं पापनिवृत्तिश्च नियामिकेत्यर्थः ।

नन्वर्द्धाधानिनां गृह्यस्मार्तधर्मस्यापि सत्त्वात् तेषां यमगतिरपि वक्तव्येति कथं सोमगति-  
रदिमः ।

त्वात् । तदाहुः यमसंनिधानं इति । प्रकृते । नन्त्विति । छान्दोग्ये पञ्चमिविधायांमुक्तेः । स्पष्ट इति ।  
तत्र गृह्यस्मार्ते यम इति । यमवचनसरूपां श्रुतिः प्रयत्नानिष्टादिकारिणां यमवश्यतां दर्शयति ।  
'न सांपरायः प्रतिभाति घालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्व-  
शमापद्यते मे' इति । 'वैवस्वतं संयमेन जनानांमिति चेति शङ्करभाष्ये । गृह्यसूत्राणि प्रसिद्धकर्मणि  
पात्रासादनादावुपयुज्यन्ते । तादृशगृह्यस्मार्ते यमः । 'अथ चेत्तात्रविद्युक्तो वैष्णवो ज्ञानवान् हि सः ।  
हव्यकव्ये नियोक्तव्य इति प्राह स्वयं यमः । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन श्राद्धे यज्ञे च कर्मणि । अदुष्यं चैवं  
विप्रेन्द्र योजनीयं प्रयत्नतः । तथैव मन्त्रविद्युक्तो शरीरैः पङ्क्तिदण्डैः । वर्जितं च यमः प्राह पङ्क्तिपावन्  
एव सः । निर्मत्सरः सदाचारः श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा । विद्याविनयसंयुक्तो पात्रगृतो द्विजोत्तमाः । वेदा-  
न्तविष्येष्टसाम अलुब्धो वेदतत्परः । योजनीयः प्रयत्नेन दैवे पित्र्ये च कर्मणि । यदत्तं च हेतुं तस्मै  
ह्यनन्तं नात्र संशय' इति यमस्मृतौ । सोमभावोऽग्रे स्वयमेव विवेच्यः । उक्तमिति । ननु प्रायश्चित्तं  
पापस्य शोधनम्, तद्वाचकं पदं पूर्वस्यां किमिति चेत् । न । अधिकारिविशेषणस्य निष्कामस्य हेतुगर्भत्वेन  
तदेव तद्वाचकमिति । निष्कामत्वात्तस्मादेनसौ मुख्यत इति । अतो निष्कामेन भवितव्यमिति निष्काम-  
त्वविधानम् । तस्यस्य विधौ विधानात् । तद्विधानं प्रायश्चित्तविधानम् । इति श्रुताविति । अत्रा-  
प्यदम्भविशेषणस्य हेतुगर्भत्वेन तदेव प्रायश्चित्तवाचकम् । अदम्भत्वाद्ब्रह्महत्यां तरतीति । अतोऽद-  
म्भेन भवितव्यमित्यदम्भत्वविधानम् । न दम्भो यस्येति । 'दम्भास्तु कैतवे कल्के' इति विश्वः । अग्रे  
भाष्ये । सर्वप्रायश्चित्तेति । भ्रूणस्य स्त्रीगर्भस्य शुक्रत्वेन ब्रह्मणश्च नित्यत्वे तद्विसाभावात्तत्त्वसर्वस्य  
हस्येति तथा । प्रकृते । उक्तप्रकारेणेति । शक्तितात्पर्याभ्यां उक्तो यो हेतुगर्भविशेषणप्रकारस्तेन ।  
विशेषणमिति । अदम्भविशेषणम् । भाष्ये । एवेति । मोक्षव्यवच्छेदकः । अर्द्धेति । श्रौतस्मा-  
त्तापनिनामित्यर्थो भाति । अपिना श्रौतधर्मसं । यमगतिरपीति । अपिना सोमगतिः । एवेति ।

पूर्वजन्मधर्मस्य चित्तशुद्धाद्युपयोगः । तदानीन्तनस्य गङ्गास्नानादेः श्रौताङ्गत्वम् । अतः पापस्याभावात् पुण्यस्योपक्षीणत्वात् तस्य पञ्चाग्निप्रकार एव । ज्ञानोपयोगिजन्मनि पापसंश्लेषाभावोपायमग्रे वक्ष्यति । पितृमेधप्रथमाहुतिमग्नस्तु मग्नत्वाद्यमसवन्न गतिनियामकः ।

त्रेताग्निविद्यारहितानां पुण्यपापोपभोगो यम एव । 'वैवस्वते विविच्यन्ते यमे राजनि ते जनाः । ये चेह सत्येनेच्छन्ते य उ चानृतवादिन' इति । यमगतेः

भाष्यप्रकाशः ।

रेवेत्युच्यत इत्याशङ्कयामाहुः पूर्वत्यादि । पूर्वजन्मधर्मस्येति । पूर्वजन्मीनस्मार्तधर्मस्य । तथाच श्रौतस्य बलिष्ठत्वेन गृह्यस्मार्तस्यैवमुपयोगात् सा नेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः अत इत्यादि । ननु भवत्वेवं पूर्वनिवृत्तिः, तथाप्युत्तरपापसंसर्गस्त्वनिवार्य इति पञ्चाग्निप्रकारेण्यपायः संभाव्यत इति ज्ञानोत्पत्तिस्तु दुर्घटैवेत्यत आहुः ज्ञानेत्यादि । अग्र इति । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरश्लेषविनाशः' वित्यत्र । ननु ब्रह्मतत्त्वज्ञस्याहिताग्नेर्देहनादिसंस्कारो ब्रह्ममेधः, तद्रहितस्याहिताग्नेर्देहनादिसंस्कारः पितृमेधः, तस्य प्रथमाहुतौ 'वैवस्वतं संगमनं जनानां यमं राजान'मिति मन्त्रे यमसंबन्ध उक्त इति कथं वैदिकानां सोमगतिरेवेत्युच्यत इत्यत आहुः पितृमेधेत्यादि । अयं मग्नस्तु 'अर्वाग्विलथमस ऊर्ध्वबुध्न' इतिमन्त्रवत् सिद्धार्थबोधकत्वान्नाहिताग्निमात्रस्य यमगतिनियामकः । त्रेताग्निबोधकपदाभावात् । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्स्यप्याहिताग्निवत्स्य तुल्यतया तैरेव चारिताभ्यांच । तस्मान्निष्कामस्यार्द्धाधानिनोपि सोमगतिरेवेति निश्चयः ।

अतः परं गृह्यस्मार्तानां गतिं विचारयन्ति त्रेतेत्यादि । पापान्तराभावेपि त्रेताग्निरहित्येन विहिताननुष्ठानस्य जातत्वात् तथेत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः यमगतेरित्यादि । तथाच यमगतेः पञ्चाग्निविद्यायाश्च एषा गृह्यस्मार्तश्रौतभेदेन भिन्ना व्यवस्येत्यर्थः । ननु 'वैवस्वते विविच्यन्ते' इति रश्मिः ।

यमगतिव्यवच्छेदकः । एवमिति । स्मार्ताधानं पूर्वजन्मीनम् । श्रौताधानमस्मिन्नन्मीनेवम् । सेति । यमगतिः । तेन तदानीन्तनस्येत्यादिभाष्यस्य तन्त्रमकालिकस्य । आदिना विष्णुस्मरणम् । श्रौताङ्गत्वमिति । श्रौतगृह्येऽवान्तरपापनाशकत्वेन तथेत्यर्थो ज्ञापितः । गङ्गास्नानान्माजरीहत्याविमोक्तः । विष्णुस्मरणेन पिपीलिकादिहत्याया विमोक्तः । निष्पापिश्रौताधानस्य पञ्चाग्निविधया ज्ञानभक्तयङ्गत्वमिति । अत इत्यादीति । एवेति । मोक्षव्यवच्छेदकः । ननु पुण्यपापक्षये मोक्ष इति कुत एवकार इति चेत् । न । अत्र संदिग्धे विषये पञ्चाग्निप्रकार एवेत्यर्थात् । अपाय इति । निष्पापदेहनाशः । पापसंसर्गस्य सत्त्वात् । विशेषणभावप्रयुक्तो विशिष्टाभावः । रक्तसरोजस्थले नीलं सरोजं नास्तीतिवत् । दुर्घटैवेति । 'निरवधं निरञ्जन'मिति श्रुत्यैवकारः । कामक्रोधान्यां पापकरणात्तमिस्वरूपाविद्यापर्वणश्च । भक्त्युत्पत्तिश्चेत् 'नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायत' इति वाक्यादेवकारः । आध्यात्मिकशुद्धौ ज्ञानोत्पत्तिः । आधिदैविकशुद्धौ भक्तिरिति । एवेति । यमगतिव्यवच्छेदकः । सिद्धार्थेति । यमसेऽर्वाग्विल-त्तोर्ध्वबुध्नत्वयोः सिद्धयोर्बोधकत्वं मन्त्रे, न तु साध्ययोः । तद्वत्सङ्गमने यमे राजत्ववैवस्वतत्वयोः सिद्धयोः, न तु साध्ययोरर्थयोर्बोधकत्वात् । केवलेति । केवलगृह्यस्मार्ताग्निवत्सु अपि आहिताग्निव-स्येति छेदः । तैरित्यादि । केवलगृह्यस्मार्ताग्निमग्निः । एवकारः श्रौताग्निमध्यवच्छेदकः । तथाच केवलगृह्यस्मार्ताग्निमग्निपया यमगतिरिति भावः । सोमगतिरेवेति । यमगतिव्यवच्छेदक एवेति । तथेत्यर्थ इति । पुण्यपापोपभोगो यम एवेत्यर्थ इत्यर्थः । एवकारव्यावर्त्यवाक्याभावः । तदाहुः वैवस्वत

पञ्चाग्निविद्यायाश्चैषा व्यवस्था । चित्तशुद्धिभावाभावाभ्यां वा अवश्यं काण्डद्वय-  
व्यवस्था । एकस्यैतद्वक्तव्यम् । सकामनिष्कामभेदो वा । वेदान्तिनामपि पापार्थं  
यमापेक्षणात् सा गतिर्वक्तव्यैव । तस्मान्न सर्वेषां सोमगतिः ॥ १३ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

हि तैत्तिरीयाणां श्रुतिः, सा च वैदिकानपि सङ्गृहीष्यति, तस्या गृह्यसार्तकपरत्वे नियामकाभावात्,  
अतो न पूर्वोक्ता व्यवस्थाऽयुक्तेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः चित्तेत्यादि । यस्य चित्तशुद्धिस्तस्योत्तर-  
काण्डोक्तः पञ्चाग्निसंबन्धः । यस्य न सा, तस्य 'न साम्परायः प्रतिमाति बालं प्रमाद्यन्तं चित्तमोहेन  
मूढम्, अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनःपुनर्वशमापद्यते म' इति यमवचनश्रुतेः पूर्वकाण्डोक्ता  
वैवस्वतगतिरित्येवं श्रौतपरत्वेनैव तदुभयव्यवस्था मन्तव्या । तत्र हेतुः अवश्यमित्यादि ।  
गतिर्हि पञ्चाग्नियमभेदेन काण्डद्वयेष्युक्ता । यदि तत्र व्यवस्था काचिनोच्येत, तदा गतिद्वयं  
सङ्कीर्षेत । अतस्तदभावार्यमवश्यं काण्डद्वयस्य व्यवस्था । तत्र एकस्य घेन केनापि प्रकारेण जघन्य-  
स्योत्तमस्य च यथायथमेतद्वृत्तिद्वयमसङ्कीर्णं वक्तव्यम् । सङ्गफलयोस्त्याग एव यज्ञादीनां पावन-  
त्वस्य गीतायामुक्तत्वात् । पूर्वोपपादितः सकामनिष्कामभेदो वा तदर्थं वक्तव्यः । अन्यथा एकतर-  
श्रुतिव्याकोपस्य दुष्परिहरत्वादिति । ननु पूर्वकाण्ड एवेयं व्यवस्था भवतु, उत्तरकाण्डे तु ज्ञानस्य  
प्राधान्यात् तस्य च सर्वकर्मदाहकत्वाच्चैतद्व्यवस्थोपयोग इत्याशङ्क्यामाहुः वेदान्तिनामित्यादि ।  
तथाच 'सदृशं घेते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि' 'न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति  
वाक्यात् कर्म तु नियतम्, ज्ञानं तूपायसाध्यत्वाच्च श्रवणमात्रात् सर्वस्योत्पद्यते । अतस्तेषामपि  
सा वक्तव्यैवेति 'ये चे'ति श्रुतिः पूर्वोक्त एव विषये सङ्कोच्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

रक्षितः ।

इति । व्यवस्थेति । यमवैवस्वतयमयोश्च श्रौतस्मार्तभेदेन । व्यवस्थेति । व्यवस्था अयुक्तेति  
पदच्छेदः । चित्तेति । चित्तस्य शुद्धिस्तस्या भावाभावाभ्याम् । एवेति । गृह्यसार्तव्यच्छेदकोऽ-  
यम् । सकामेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म सद्भेति । एवेति । सङ्गाद्धरिणस्य जडभरतस्य, कामफलात्  
अजामिलस्य चित्तकालुष्येणापावनरूपेण जन्म यमदूताभ्यां हेण्डो दृष्ट इत्येवकारः । गीताया-  
मिति । अष्टादशाध्याये । 'एतान्मपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च । कर्तव्यानीति मे पार्थ  
निश्चितं मतमुत्तमम्' । 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणा'मिति । पूर्वति । वेदे हीत्याद्युक्तपूर्व-  
भाष्येणोपपादितः । तदर्थमिति । पञ्चाग्निविद्यायाः यमगतेषु व्यवस्थार्थम् । एकतरेति । पञ्चाग्निय-  
गगतिप्रतिपादिकयोः श्रुत्योक्तयोरेत्यादिः । एवेति । उत्तरकाण्डव्यवच्छेदकः । वेदान्तिनामित्यादीति ।  
पापार्थमिति । पापनिवृत्त्यर्थम् । 'अयंऽभिधेये'ति कोशात् । रेति । यमगतिः । एवेति । विकर्मपाते  
हृदि सतिषिटस्य धूननकर्तृत्वेनाभावदेवकारः । तस्मादिति । 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुस्तोऽ-  
हं'ति वाक्यापिपापानामपि सत्त्वात्तेषां यमगतेः सत्त्वान्न सर्वेषां सोमगतिरित्यर्थः । पूर्वोक्त इति ।  
'वेदे ही'त्यायुक्ते । अल्पपक्षत्वादेवकारः । विषय इति । निष्कामे ॥ १३ ॥

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥

स्मरन्ति च व्यासादयः । 'यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष उताहो नृपते शुभमि'त्यादि । चकाराल्लोकप्रसिद्धिः ॥ १४ ॥

अपि सप्त ॥ १५ ॥

चेत्यनुवर्तते । पापोपभोगार्थं यमालयगमनमङ्गीकर्तव्यम् । यतस्तत्र नरकाः सप्त सन्ति रौरवादयः । सप्तसंख्या संख्याभेदेऽप्यवरकक्षा । सर्वथा निराकरणाभावाय सप्तग्रहणम् । तस्मात् यमगतिरस्ति ॥ १५ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ एतत्सूत्रद्वयभाष्यं प्रकटार्थम् ।

तत्रापि पूर्वसूत्रभाष्ये लोकप्रसिद्धिर्नामभ्रान्त्या यमदूतनीतानां प्रत्यागतानामनुभवस्य पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या ।

द्वितीयसूत्रभाष्ये च यमगतिरस्तीत्यस्य सोमगतेरतिरिक्तास्तीत्यर्थो बोध्यः ॥ १४ ॥ १५ ॥  
रश्मिः ।

स्मरन्ति च ॥ १४ ॥ अपि सप्त ॥ १५ ॥ प्रकटेति । वाक्यं नृगप्रसङ्ग उत्तरार्धे । इति प्रथमसूत्रे भाष्यं प्रकटार्थम् । द्वितीयसूत्रभाष्यं चेतीति । अर्थः पूर्वोक्तः लोकप्रसिद्धिरूपः । सप्तसंख्या संख्याभेदेऽपि च । संख्याभेदेषु सप्तसंख्या अवरकक्षेत्यर्थः । संख्याभेदाः श्रीभागवतादौ । तथाहि । एकविंशतिनरकास्तामिस्रादयः । सप्तान्ये क्षारकर्दमादयः । मिलिता नरका अष्टाविंशतिसंख्याकाः । मनुस्मृतौ चैकविंशतिसंख्याकाः तामिस्रादयः अन्यनिवेशेन व्युत्क्रमेण च । तथैव याज्ञवल्क्यस्मृतौ एकविंशतिनरकास्तामिस्रादयः । तत्रैको भाग उपात्तश्चेत्सप्त भवन्ति । तत्रापि नियामकाकाङ्क्षायां तामिस्रान्धतामिस्ररौरवमहारौरवकालसूत्रासिपत्रवनशाल्मलीनामकानां सप्तानामेव त्रिषु सत्त्वेन प्रसिद्धत्वात्सप्तग्रहणम् । यद्वा । भारते सप्त रौरवादयो गणिताः । तेऽत्र भाष्यभाष्ये प्रसिद्धाः । वाराहे चातुर्मास्यमाहात्म्ये तृतीयाध्याये च 'रौरवः प्रथमः प्रोक्तो महारौरव एव च । कुम्भीपाकोऽसिपत्रालयः पूयशोणितमद्भौ । तप्तवालुक इत्येते सप्तैव नरकाः स्मृताः' इति । तदेतदाहुः सर्वथेत्यादि । एवं प्रकटार्थम् । अजामिलप्रसङ्गे लौकिकी मापेत्याशयेनाहुः भ्रान्त्येति । 'अथैनं मापनयत कृताशेषाघनिष्कृतम् । यदसौ भगवन्नाम त्रियमाणः समग्रही'दिति विष्णुदूतवाक्येन पापाभाववत्यजामिले । 'तत एनं दण्डपाणेः सकशं कृतकित्त्वपम् । नेप्यामोऽकृतनिर्वेशं यत्र दण्डेन शुष्यती'ति यमदूतवाक्ये तेषां कृतकित्त्वपत्वेन ज्ञानं भ्रान्तिस्तथा । यमदूतनीतानां यथाजामिलस्य । 'सपाशहस्तांस्त्रीन् दृष्ट्वा पुरुषान् भृशदारुणान् । वक्तुण्डानूर्ध्वरोष्ण आत्मानं नेतुमागता'निति । 'विकर्षन्तोऽन्तर्हृदयादासीपतिमजामिल'मिति भयाव्रीतस्य । प्रत्यागतानामिति । यथाजामिलस्य । 'द्विजः पाशाद्विनिर्मुक्तो गतमीः प्रकृतिं गत' इति प्रत्यागतस्य । अनुभवस्येति । यथा 'वन्दे शिरसा विष्णोः किङ्करान् दर्शनोत्सव' इत्यनुभवस्य पौराणिकानि वाक्यानुक्तानि । तत्संवादरूपा बोध्येत्यर्थः । भाष्योक्तनृगप्रसङ्गे च 'एतस्मिन्नन्तरे याम्यैर्दूतैर्नतीति यमालयम् । यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते । पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ष उताहो नृपते शुभम् । नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः । पूर्वं देवाशुभं भुङ्क्ष इति प्राह पतेति सः । तावद्द्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो' इति पौराणिकवाक्यसंवादरूपा बोध्या । बहुवचनादन्यत्रिकाणि वाक्यानि संग्राह्याणि ॥ १४ ॥ १५ ॥

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु नरकेषु चित्रगुप्तादयो भिन्ना एवाधिकारिणः सन्ति, तथा सति तृतीयः पक्षः स्यात्, अत आह । तत्र नरकादिषु येऽधिकारिणः, ते यमायत्तास्तत्सेवकाः । अतो यमस्यैव तत्रापि व्यापारान्न तृतीयपक्षप्राप्तिः । चकारात् सुखदुःखभोगेपि तृतीयपक्ष एव विरोधः ।

अथवा । यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेः पापस्य च पौराणिकत्वे चन्द्रगतिरेकैव

भाष्यप्रकाशः ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ सूत्रमयतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । आशङ्क्य व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादि । यदि विलक्षणगतिदर्शनानुरोधेन 'ये के चे'ति श्रुतिं सङ्कोच्य फलाधिकारिभ्यां यमगतिर्द्वितीयाङ्गीकृता, तदा नरकाणां चित्रगुप्तादीनां च ततोपि विलक्षण्ये सति युक्तेस्तौल्यात् सोपि तृतीयः पक्षः स्यात्, अन्यथा तु यमस्य नरकेष्वधिकारित्वाभावाच्चियामकाभावेन तद्गतेर्ग्राह्या तद्बोधकस्मृतिविरोधापत्तेरित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति तत्रेत्यादि । तत्रापितीति । नरकादिषु । तथाचैवं नरकगतिप्राप्तिसिद्धौ तद्गतयोधकस्मृतिविरोधाभावेनातिरेकाङ्गीकारस्य वैयर्थ्याच्च तृतीयपक्षप्राप्तिरित्यर्थः । चकाराद्व्यतिरिक्तं दूषणान्तरमाहुः चकारादित्यादि । तथाच सोमयमगती श्रौते अङ्गीकृत्य अस्य तथा तृतीयत्वमङ्गीक्रियते, तदास्मात्तस्य तृतीयत्वादेव विरोधः । अथवा । इयं यमगतिश्च चन्द्रगत्यवान्तरगतिरित्येनाङ्गीक्रियते, तदा मन्त्रलिङ्गविरोधाद्विरोध इत्यर्थः । यद्वा । तद्भोगे चित्रगुप्तादधिकारवत् तेषां यमायत्तताया अपि स्मार्तत्वात् तस्या अनङ्गीकारे तृतीयपक्ष एव विरोध इत्यर्थः ।

ननु स्मृतिविरोधः शिथिलः, श्रुतिस्तु यथा न वक्ति, तथा न निषेधति, अतः 'अप्रतिषिद्धमनुमतं भवती'ति न्यायेनातिरेकाङ्गीकारेपि को दोष इत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाहुः अथचेत्यादि ।

रक्षितः ।

तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ॥ १६ ॥ चित्रगुप्तेति । आदिना पञ्चमस्कन्धसमाप्त्युक्तास्तत्पुरुषाः अग्निष्वात्तादयस्तु निवसन्ति । युक्तेरिति । फलाधिकारिभ्यां गतिविभेदः स्यात्, तदा सोपि तृतीयः पक्षः स्यादित्यन्यथाज्ञानरूपायाः । अधिकारित्वेति । 'द्वादशैते विजानीमो धर्म भागवतं भया' इति वाक्यात् । एतेन भिन्ना एवेति भाष्यं समर्थितम् । नहि धर्मज्ञोऽधिकारी भवतीत्येवकारः । तद्बोधकेति । 'यमेन शृष्टस्तत्राह'मिति नृगवाक्यविरोधापत्तेः । नरकेति । नरक आदिर्येषां कर्मिणां चित्रगुप्तादीनां तेषु यमस्य भगवतोऽबोधक्षजस्य व्यापारसंभवात् । एवकारस्तु ब्रह्मव्यापाराभावाय । यमस्य द्वारत्वात् । तदपि 'कृष्णायाः कृष्टिकारिण' इति श्रुतेः विष्णोरपि न । स्थितिदशमावृत्त्युत्पत्तिसंहारयोरननुगमात् । नरकगतीति । तद्गतीत्यपि पाठः । सोमयमेति । माषीयसुखदुःखपदार्थः । एवेति । पौराणत्वान्यव्यवच्छेदकः । बाध्यत्वेन विकल्पास्पदत्वाभावाच्च श्रौतमते सहानवस्थानां अविरोधस्तु सुखयोः कर्मवदत्राप्यश्रौतेपि श्रौतयमगतिकर्मव्यापारात्सौत्रः । अथवेति । चकारस्य द्वितीयार्थ इत आरम्भः । मन्त्रलिङ्गेति । पितृमेधे 'वैवस्वतं सङ्गमनं जनानां यमं राजान'मिति मन्त्रलिङ्गविरोधात् शास्त्रभेदाद्विरोधः । अविरोधस्तु वेदान्तशास्त्रत्वात्तत्रापि यमगतावपि तद्व्यापाराच्चन्द्रगतिरूपव्यापारात्सौत्रः । तेषामिति । चित्रगुप्तादीनाम् । तृतीयेति । तत्रासितिक्षणो विरोधः । श्रौतेन बाधात् । तत्रापि तादृशविषयेषु तद्व्यापाराद्यमव्यापारादविरोधः सौत्रः । पूर्वन्त-



स्यादिति विरोधः । तेषां यमसेवकत्वे तु मन्त्रलिङ्गपोषकत्वान्मार्गद्वयसिद्धेर्वि-  
रोधः । तस्मात् यमगतिरस्तीति सिद्धम् ॥ १६ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ (३.१.४.)

साधारणत्वाभावाय पूर्वोक्तार्थसाधकमधिकरणमारभते । ननु 'ये के चास्मा-  
ल्लोकात् प्रयान्ति, चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'त्यस्याः श्रुतेः का गतिः, पञ्चा-  
ग्निविद्याप्रस्तावे वा यमगतिः कुतो नोक्ता, तस्मात् वेदविरोधान्न तृतीयपक्षसिद्धि-  
रित्याशङ्कं परिहरति तुशब्दः । अत्र वेदान्ते गौणमुख्यफलभेदार्थं विद्याकर्मणो-

भाष्यप्रकाशः ।

तथाच निषेधाभावेनानुमतावपि श्रौतत्वं त्वयचनान्न शक्यवचनम् । अतः पापतन्त्रियामकयोः  
पौराणिकत्वमेव वाच्यम् । तथा सति कौशीतकिश्रुतावसङ्कोचाचन्द्रगतिरेकैव त्वन्मते श्रौती स्यात्,  
तदा यमगतेर्मन्त्रलिङ्गसिद्धेर्विरोधः श्रौत एवापतित इत्यर्थः । मार्गद्वयसिद्धेरिति । चन्द्रगति-  
यमगत्योः सिद्धेः । तथाच तदा अस्यापि श्रौतमध्यपातादविरोध इत्यर्थः ॥ १६ ॥ इति  
तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः साधारणेत्यादि ।  
सोमगतेः सर्वजीवसाधारणत्वाभावाय यमगतिसाधकं तदारभत इत्यर्थः । कथं साधकमित्यपेक्षायां  
तुशब्दव्याख्यानमुखेन शङ्कामुत्थाप्य तत्परिहारेण साधकमित्याशयेन सूत्रं व्याकुर्वन्ति नन्वि-  
त्यादि । तथाच यदि यमगतिरत्राभिप्रेता स्यात्, तदा कौशीतकिश्रुतौ सर्वेषां चन्द्रगतिर्नोच्येत ।  
पञ्चाग्निविद्याप्रस्तावेपि सोच्येत । अतो गतिबोधके स्थलद्वयेऽप्यनुक्तत्वात् तदङ्गीकार एतदुभयवि-  
रोधान्न तस्मास्तृतीयस्या गतेः सिद्धिरिति शङ्कामित्यर्थः । परिहारं व्याकुर्वन्ति अत्रेत्यादि ।

रश्मिः ।

भीवेनाप्राप्तेस्तृतीयपक्षस्य । द्वितीयपक्षव्यवच्छेदक एवकारः । पापेति । नियामकाः चित्रगुप्तादयः ।  
एवेति । श्रौतताव्यवच्छेदकः । कौशीतकीति । अग्निमाधिकरणे वक्ष्यमाणायाः सर्वसाश्चन्द्रगतेरसङ्को-  
चात् । एकैवेति । यमगतिव्यवच्छेदक एवकारः । मन्त्रलिङ्गेति । मन्त्रलिङ्गेन सिद्धिर्यस्या यमगतेः ।  
एवेति । स्मार्तव्यवच्छेदकः । इत्यर्थ इति । भाष्ये । तेषामित्यादि । चित्रगुप्तादीनाम् । मन्त्रेति ।  
मन्त्रे लिङ्गं यमगतेस्तस्याः पोषकत्वात् राजत्वपोषकत्वात् मन्त्रगतं राजत्वम् । चन्द्रगतीति ।  
मार्गद्वयपोषकयोः सिद्धेः ॥ १६ ॥ इति तृतीयमनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणम् ॥ ३ ॥

विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ॥ १७ ॥ यमगतीति । द्वितीयायाः चन्द्रमार्गा-  
यमगतेः बाधकम् । तुशब्देति । मुखमुपायः । तत्परीति । पञ्चाग्नीतिमायं विवृण्वन्ति स्म  
पञ्चाग्नीति । तदङ्गीकार एतदुभयेति । यमगत्याङ्गीकारे । तस्मादित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म  
एतदुभयेति । पञ्चाग्निविद्याकौपीतकीश्रुत्युभयविरोधात् । तृतीयस्या इति । तृतीयत्वं चि-  
त्रगुप्पक्षस्य सोममार्गयमगतिपक्षेतरत्वात् । अत्रेत्यादीति । एवेति । चित्रगुप्पक्षव्यवच्छेदकः ।

रेव हेतुत्वेन निरूपणम् । विद्याया देवयानम्, कर्मणा सोमभाव इति । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वात् । तेन कौपीतकित्रात्मणेऽपि प्रकृतत्वात् कर्मिण एव सर्वशब्देनोक्ताः । अत्रापि न यममार्ग उक्तः । तस्मात् विद्याकर्मणोर्मुख्यत्वान्मार्गद्वयमेवोक्तम् । नैतावता तृतीयवाधः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽस्तथोपलब्धेः ॥ १८ ॥

ननु द्वयोः स्तुत्यर्थं यस्तृतीयो मार्ग उक्तः, 'अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्तीत्यादिना 'जुगुप्सेते'त्यन्तेन तृतीयमिन्द्रया द्वयोः स्तुतिरिति स एव तृतीयोऽस्तु, किं यममार्गणेत्यत आह । न तृतीये मार्गं तथा पुण्यपापयोरुपभोग उपलभ्यते । यतः समानब्राह्मणे

भाष्यप्रकाशः ।

सोमभाव इति । प्रथमाहुतिफलात्मकः पितृयाणात्मकधूममार्गोक्तश्च सोमभावः । तयोरेव प्रकृतत्वात् कारणत्वादिति । मुख्यफलार्थं 'तय इत्यं विदु'रिति विद्यायाः, गौणफलार्थं 'य इमे ग्राम' इत्यादिना कर्मणश्च कारणत्वेन प्रकृतत्वात् । तथाच प्रकृतत्वाभावात् तदनुक्तिः, न तु यमगत्यभावादित्यर्थः । एतदेव स्फुटीकुर्वन्तो द्वितीयामपि शङ्कां परिहरन्ति तेनेत्यादि । मार्गद्वयमेवोक्तमिति । इदं सौत्रस्येतिशब्दस्य व्याख्यानं हेयम् ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽन्यथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ किञ्चिदाशङ्क्य परिहरतीत्याशयेनाहुः ननु द्वयोरित्यादि । इत्यत आहति । यतः पूर्वसूत्रोक्तेऽर्थे एवमाशङ्कोत्पद्यते, अतस्तान्निरर्तकं हेतुमाहेत्यर्थः । यद्वा । अत्र 'न तृतीये मार्ग' इत्यादिकं सूत्रसिद्धार्यक्यनम् । सूत्रयोजना त्वेयम् । न, यममार्गवाधो न । कुतः । तृतीयेऽन्यथोपलब्धेः । 'तानीमानि'त्यादिनोक्ते मार्गे यमगतिविलक्षणपापभोगेऽप्युपलम्भादिति हेया । यतः समानब्राह्मण इत्यादिना तदुपपादनम् । समानब्राह्मणं च बृहदारण्यकस्यम् । तत्र 'कीटा' इत्यादिना क्षुद्राणि भूतानि निष्कृष्यन्ते । तादृश्यां योनौ निर्वृत्तिस्तु महाभारते खदिमः ।

विद्याया इति । पञ्चाशिविद्यायाः । प्रकृतत्वादिति । प्रकृतत्वादित्यस्य सौत्रपदस्य कारणत्वादित्यर्थः । तदनुक्तिरिति । तृतीयचित्रगुप्तपक्षानुक्तिः । स्फुटीति । तेनेत्यारम्भ उक्त इत्यन्तेन । अत्रापि । पञ्चाशिविद्यायाम् । एवोक्तमिति । तुरेवकारार्थ इति भावः । भाष्ये । एतावतेति । पञ्चाशिविद्यायामार्गोक्त्या । तृतीयवाध इति । सोममार्गो यमगतिश्चेति पक्षद्वयम् । चित्रगुप्तपक्षस्तृतीयः । तथा चात्र मार्गत्रयं पक्षत्रयं च । तथाच तृतीयपक्षवाध इत्यर्थः ॥ १७ ॥

न तृतीयेऽन्यथोपलब्धेः ॥ १८ ॥ भाष्ये । उक्त इति । छान्दोग्ये मार्गद्वयोक्त्यनन्तरमुक्तः । अथैतयोरिति । पञ्चाश्यादिचतुष्टयानन्तरम् । तृतीयोऽस्त्विति । पक्षोऽस्तु । यममार्गणेति । चित्रगुप्तपक्षेण । प्रकृते । यद्यपि पुण्यपापभोगस्योपलब्धेरिति कर्मणिक्तिबुपलभ्यते, तथापि भावेक्तिवन्तस्य प्रयोगे न सम्भवतीत्याशयेनाहुः यद्वेति । यममार्गेति । मार्गपक्षयोरभेदेन पक्षस्थले मार्गशब्दः । यमगतीति । उपलम्भशब्दे भावे घञोपलब्धेरित्यत्र भावेक्तिनोऽविरोध इति भावः ।

‘कीटाः पतङ्गा यदि दन्दशूक’मिति योनौ निर्वृतेर्विद्यमानत्वात् महत्पापोपभोगः । नापि कीटादिषु महामुखोपभोगः । एकवाक्यता चोभयोर्युक्ता । यद्यपि महाराजादिराजदण्डादिषु तथोपभोगः सम्भवति, तथापि रम्भादिसम्भोगे नरके च यथा,

भाष्यप्रकाशः ।

कीटोपाख्यानात् बोध्या । तथाच यममार्गे यादृशः सुखदुःखभोगः, तादृशो न छान्दोग्योक्ते तृतीयमार्गे इति न तेन तस्य गतार्थतेत्यर्थः । ननु योनिनिर्वृत्या पापभोगवैलक्षण्यसाधनमयुक्तम्, ‘नरकस्थोपि वै जन्तुर्न देहं मोक्तुमिच्छति । नारक्यां निर्वृतौ सत्यां देवमायाविमोहित’ इति तृतीयस्कन्धे नरकेपि निर्वृतिरुक्त्या, अतो न तृतीयस्य यममार्गाद्वैलक्षण्यमित्यत आहुः एकवाक्यतेत्यादि । ‘तानीमानी’त्यादिनोक्तस्य उभयोर्देवयानपितृयाणयोरेकवाक्यतैव प्रकरणाद्युक्ता । पूरणप्रत्ययान्तस्य तृतीयशब्दस्य संख्यापूरणार्थं मार्गद्वयसाक्षात्त्वत्वात् । मार्गद्वयवाक्यस्य च तत्स्तुत्यर्थं तृतीयसाक्षात्त्वत्वात् । यममार्गस्य तु भिन्नप्रक्रमपठितत्वेन मार्गद्वयापेक्षाराहित्यात् छान्दोग्योक्तमार्गद्वयैकवाक्यत्वमित्युपपादितम् । यद्ययं यमगत्यवैलक्षण्येन तदात्मकः स्यात्, अस्याप्युभयैकवाक्यता भज्येत, अतो न तद्वैलक्षण्यमित्यर्थः । एतदुपपद्यमानं युक्त्यन्तरमाहुः यद्यपीत्यादि । तथोपभोगः सम्भवतीति । ‘जायसे’ति मार्गेपि महोपभोगः संभवति । तथाचैवमपि वैलक्षण्यानपायाद्यमार्ग एतस्माद्विच इत्यर्थः । ननु तर्हि पञ्चाग्निमार्ग एव यममार्गः प्रविशतु, पञ्चाग्निसंज्ञेयं यममार्ग इव देहान्तरप्राप्तेर्जडभरते दर्शनात् । अत एव पञ्चाग्निसंज्ञेयं ज्ञानोपयोगिदेहजनकत्वमप्यसङ्गतम्, तथा सति ज्ञानोदयेनाग्रे जन्मद्वयाभावापत्तेः, अथ जडशरीरेव पञ्चम्याहुतिकफलमित्युच्यते, तदा तु रेतोभावस्य वारत्रयं भवनात् पुरुषभावस्य च विच्छेदेन वारद्वयं भवनादाहुतिकमवाध इति सर्वसामञ्जसाय ‘जायसे’ति मार्गस्यैव रश्मिः ।

बोध्येति । तथाच भाष्ये महदित्यत्र महतां पापानि तेषामुपभोगः इति विग्रहाच्च कर्मधारयः । अतो न ‘आन्मह’दिति सूत्रस्य प्राप्तिः । महेति । महच्च तत्सुखमिति न समासः । कीटादिषु तदभावेनानन्वयप्रसङ्गात् । तेन महान्वासो मुखोपभोग इति कर्मधारयः । ‘आन्मह’दित्यात्मन् । यममार्ग इति । यमगतौ । तेन तस्येति । छान्दोग्योक्तेन मार्गेण तृतीयेन । तस्य यममार्गस्य । यमेति । यमगतिरूपात् । एवेति । पृथग्वाक्यताव्यवच्छेदकः । आर्यक्रमे पञ्चाग्निसंज्ञाप्रकरणान्तर्गतार्चिरादिप्रकरणेषु युक्ता । पूरणेति । व्याकरणप्रसिद्धः पूरणप्रत्ययः । तत्स्तुत्यर्थमिति । सा चासौ स्तुतिस्तत्स्तुतिस्तदर्थम् । यममार्गस्येति । यमगतेः । भिन्नेति । ‘वैवस्वतं संगमन’मिति मन्त्रबोधितस्य यममार्गस्य मन्त्रप्रक्रमपठितत्वेन । उपपादितमिति । उपपादितप्राप्यम् । अयमिति । यममार्गः, यममार्गत्वेन यममार्गः, न तु यमगतित्वेन वैलक्षण्येन । तदात्मकस्तृतीयमार्गात्मकः । अस्यापीति । यममार्गस्यापि । अपिना यमगतेः । यथोक्तं ‘तानीमानी’स्य यमगतिविलक्षणस्य सद्यदण्डस्यैकवाक्यतायामसद्यदण्डस्यैकवाक्यताभावादेकवाक्यता भज्येत । अतो मद्भवयात् ‘तानीमानी’त्यादिनोक्तस्य छान्दोग्योक्तस्य तृतीयमार्गस्य न यमगत्यवैलक्षण्यमित्यर्थः । एतदिति । यममार्गयमगत्योरुपपद्यमानम् । एवेति । दृष्टान्तभावादेवकारः । यममार्ग इति । यमगतिः । यममार्ग इति । भिन्नप्रक्रमपठितोपि । जडभरत इति । भिन्नप्रक्रमपठिते दार्ष्टान्तिकत्वस्य दर्शनात् । जन्मद्वयेति । भरतस्य हरिणवाद्यणजन्मद्वयाभावापत्तेः । एवेति । ज्ञानोदयव्यवच्छेदकः । विच्छेदेनेति । मृगशरीरव्यवधानेन । आहुतीति । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति पञ्चम्याहुतिकमवापः । मृगशरीरेण विच्छेदात् । मार्गस्यैवेति । चित्रगुप्तव्यवच्छेदक एवेति, न तु

तथा न सम्भवति । जडे तु पञ्चम्याहुतिर्भरत एव हीश्वरेच्छया जन्मद्वयमधिकम् ।  
‘त्रिभि’रिति वचनात् । भरतोऽहमिति प्रतीतेश्च । ततः पूर्वमस्मरणात् बाल्या-  
दिवदेव जन्मत्रयम् । तस्मात् ‘जायस्वे’त्यादिवैलक्षण्यादतिरिक्तो यममार्गः । पञ्चाहु-

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयत्वं भवतु, वैलक्षण्यास्य मार्गभेदकताया अप्रयोजकत्वादित्याशङ्क्यामाहुः जडे त्वित्यादि ।  
वचनं त्वेकादशस्कन्धे नारदेनार्पमान् प्रस्तुत्योक्तम् । ‘स भुक्तभोगां त्यक्त्वेमां निर्गतस्तपसा  
हरिम् । उपासीनस्तत्पदवीं लेभे वै जन्मभिस्त्रिभि’रिति । अत्र या वैराग्यादिसंपदुक्ता, सैव तस्य  
पञ्चमाहुतिफलत्वस्येश्वरेच्छयाश्चापिका । पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येषु तथा निर्धारत् ।  
प्रारब्धपक्षेपि तस्य द्वारत्वान्न शङ्कालेशः । प्रतीतेरिति । पञ्चमस्कन्ध एव ‘अहं पुरा भरतो नाम  
राजे’ति जडोक्तायाः प्रतीतेः । एतेन स्मृतिमज्जन्मज्ञापनात् तादृशानुशयवत्त्वमुक्तम् उक्तहेतुद्वयात्  
सिद्धम् । जन्मत्रयस्य स्वरूपमाहुः तत इत्यादि । ततः पूर्वमिति । भरतदेहात् पूर्वम् । तथाच  
भरतदेहस्यैव पञ्चमाहुतिफलत्वादग्रिमयोर्जन्मनोरवस्थातुल्यत्वेन तदभेदान्नाहुतिक्रममङ्गः, न वा  
रक्षिः ।

चित्रगुप्तयेति । मार्गेति । गतेर्नार्गाद्वेदकतायाः । जडे त्वित्यादीति । महाभागवतत्वात् ज्ञानोपयोगिदेहो  
ज्ञायते । जीवहोमं विहायान्मोम उक्तस्तस्य स्वारस्यम् जडशब्देन । डलयोरभेदात् । तेन तृतीया जन्मतिथि-  
जडभरतसेति ज्ञायते । एवकारस्तु अन्यत्र चेतने जडशब्दाप्रयोगात् । हीति । तृतीयाजो निर्जीवदेह  
इति ज्योतिषे निश्चयात् । त्रिभिरिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म वचनमिति । वैराग्यादीति । ‘गां  
त्यक्त्वेमां’मिति वैराग्यम् । आदिना तत्पदवीलभः । ज्ञापिकेति । जडभरतः पञ्चमाहुतिफलं वैराग्या-  
दिसम्पदः ब्रह्मवत् । पूर्वोक्तः जन्मद्वयवान् । ईश्वरेच्छयाः जयविजयवत् इत्येवंज्ञापिका । ब्रह्म-  
वाक्येष्विति । ‘भवाय नाशाय च कर्म कर्तुं शोकाय मोहाय सदाभयाय । सुखाय दुःखाय च देह-  
योगमव्यक्तदिष्टं जनताङ्गं धत्ते । ईशमिमं ह्यवरुन्महेऽङ्गं दुःखं सुखं वा गुणकर्मसङ्गात् । आस्थाय  
तत्तद्यदयुक्तं नाथश्चक्षुष्मतान्धा इव नीयमानाः । मुक्तोपि तावद्विभृयात्सदेहमारब्धमध्वन्नमिमानश्च्युतः ।  
यवानुभूतं प्रतियातनिद्रः किन्त्वन्यदेहाय गुणान्न वृक्तं’ इत्येतेषु तथा निर्धारः । तस्मात् । नाथ इत्युक्तेः  
ब्रह्मा पञ्चमाहुतिफलं वैराग्यादिसम्पदः जडभरतवत् । ब्रह्मा जन्मवान्, ईश्वरेच्छयाः जयविजयवत् ।  
ईश्वरे पञ्चाग्निविद्यास्ति । अन्यथान्यत्रकार्ये पञ्चाग्निविद्या न स्यात् । प्रारब्धेति । जडभरतप्रसङ्ग उक्तोयं  
पक्षः । तस्मिन् । ‘स्वप्रारब्धकर्मणा योगारम्भणतो विप्रशित’ इति जडभरतप्रसङ्गे । द्वारेति ।  
भगवदिच्छाद्वारत्वात् । एवेति । स्कन्धान्तरव्यवच्छेदकः । तादृशेति । फलशेषरूपानुशयवत्त्वम् ।  
तादृशानुशयवत्त्वेन योग्यदेहेन कार्यकारणभावः । उक्तेति । त्रिभिरित्यादिभाष्योक्ताद्देतुद्वयात् ।  
‘भरतेति । त्यक्त्येपे पश्मी । भरतदेहं प्राप्य पूर्वत्वेनावच्छिन्नं पूर्वम् । जन्मत्रयस्येति । भरतस्य  
जन्मत्रयस्य । एवेति । अग्रिमदेहद्वयव्यवच्छेदकः । अवस्येति । देहसावस्थां देहस्यात्र जन्मेति  
तनुल्यत्वम् । पूर्वदेहेनैवात्मतया देहद्वयस्वीकारात् । ‘जन्म त्वात्मतया पुंसः शरीरस्वीकृतिं प्राहु’रिति ।  
तदभेदादिति । पूर्वदेहभेदात् । ‘अहं मनुगर्भं सूर्यधे’ति वामदेववत् । इयान् विशेषः । वामदेवस्य  
जीवेश्वरः । अत्र तु जीवाभावः । जीवसहितवृष्टेः पुरुषवत्त्वे ब्रह्मा उदाहरणम् । न च हरिणदेहः  
पार्थिव इति वाच्यम् । ‘मृगशरीरं तीयोदकद्विजगुप्तसर्ज’ति वाक्यात् । न हि पार्थिवदेहस्तीर्थोदक-

तिनियमाभावस्तु ज्ञानोपयोगिदेहेऽप्यंशावतरणे पुष्टिमार्गत्वान्न तत्र दोषः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥

साधकान्तरमाह । अपि च लोकेपि मूर्च्छादिषु यमलोकगमनसम्भाषण-  
पुनरागमनानि स्मर्यन्ते ॥ १९ ॥

दर्शनाच्च ॥ २० ॥

यमपुरुषा दृश्यन्तेपि कैश्चिदजामिलप्रभृतिभिः । चकारात् तेषां वाक्यादि-  
श्रवणम् । तस्मात् वैवस्वतमार्गे न किमपि बाधकमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्यधिकरणम् ॥ ४ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तदेहस्य ज्ञानानुपयोगित्वमिति नात्र यममार्गप्रवेशः शक्यवचन इत्यर्थः । तस्मादित्यादि । ननु  
मास्त्वेषामाहुतिक्रमभङ्गः, तथापि विदुरार्जुनादौ सोमादिभावाभावात् संख्यानियमस्तु भग्न एवेत्यत  
आहुः पञ्चेत्यादि । तत्रेति । मर्यादामार्गे ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ एतत्त्वत्रयभाष्यं त्वतिरोहितार्थम् ।  
एवञ्च सिद्धे यममार्गे 'जायसे'ति तृतीयस्यापि विवेचकसापेक्षत्वात् तस्मिन्निवेशः, न तु तस्य  
'जायसे'ति मार्गे इति सिद्धमिति भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्य-  
धिकरणम् ॥ ४ ॥

रश्मिः ।

क्लिप्तो भवति । जले स्थातुमप्यशक्तः, अयं तु मीनवत्स्थातुं शक्तः क्लिप्तो भवत्येवेति । न  
चात्मसहचर इति भृगुशरीरभरतस्य तस्मिन्नाद्ये विशेषणाजीवसहितवृष्टिः पुरुषवचा इति वाच्यम् ।  
एकाकीत्यर्थेन जीवप्रापकत्वाभावात् । नेति । 'इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति  
क्रममङ्गो न । क्रमस्य भरतदेहपर्यन्तत्वात् । ग्रहभावं गतस्य जातदेहाभेदो देहद्वयेन योगिनामिव समवाय्य-  
भेदो मृद्वत्यदित्येवकारो भाष्ये चाल्यादिवदेवेत्यत्र । एवमिति । अभेदेन पूर्वदेहस्य । सोमादीति ।  
दासीपुत्रो विदुरः, इन्द्रादिपुत्रा अर्जुनादयः, तत्र ज्ञानोपयोगिदेहमात्रम्, न सोमादिभावः, अस्मरणात् ।  
संख्येति । पञ्चाहुतिपञ्चसंख्यानियमः पञ्चेत्यादीति । अंशावतरण इति । विदुरादयंशावतारा  
इति भावः । मर्यादेति । 'पार्यास्तु देवो भगवा'निति वाक्यात् पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारादिति भावः ॥ १८ ॥

स्मर्यतेपि च लोके ॥ १९ ॥ दर्शनाच्च ॥ २० ॥ अतिरोहितेति । साधकान्तरेति ।  
वैवस्वतमार्गे तथा । अजामिलेति । प्रभृतिशब्देन नृगादिः । वाक्यादीति । आदिना तदभाव-  
स्तजातिश्च । येनेन्द्रियेण यद्रूपते, तेनेन्द्रियेण तद्रूपा जातिस्तदभावश्च गृह्यत इति । एवमतिरोहितार्थ-  
मित्यर्थः । यममार्ग इति । यमगतिरूपे । विवेचकेति । मार्गत्वविवेचकगतिसापेक्षत्वात्तस्मिन् यमग-  
तिरूपे । तस्येति । यममार्गस्य यमगतिस्वरूपेण ॥ १९ ॥ २० ॥ इति चतुर्थं विद्याकर्मणोरित्य-  
धिकरणम् ॥ ४ ॥

## तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ ( ३.१.५ )

तृतीयामाहुतिं विचारयति । तत्र 'वृष्टेरन्नं भवती'ति तृतीयाहुतिः सफला । पूर्वद्वयं शब्दैकसमधिगम्यम् । 'वृष्टेरन्न'मिति साधनफलयोः प्रत्यक्षत्वान्न वृष्टिमात्रेणान्नं भवति धीजव्यतिरेकेण । धीजस्य हि फलम् । न निमित्तमात्रेण तद्भावो वक्तुं शक्यते । तस्मादसङ्गतं वृष्टेरन्नमित्याशङ्क्याह । तृतीयशब्दावरोधः । तृतीयाहुतौ शब्देन शब्दसाम्येन कारणभूतस्य जलस्य अवरोधो ग्रहणम् । 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दित्यत्र 'तत् तेज ऐक्षत, बहु स्यां प्रजायेयेति, तदपोऽसृजत, तस्माद्यत्र क्वच शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस एव तदध्यापो जायन्त' इत्यत्र कारणरूपापां निरूपणे शोकजत्वमपामुक्तम् । अग्रे च 'तस्मात् यत्र क्वच वर्षति, तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति । अतः पञ्चाग्निविद्यायामपि देवहोमात् कारणभूतैव वृष्टिर्जातेति नात्र धीजान्तरापेक्षा । शोकपदेन 'यदश्वशीयत तद्रजत'हिरण्यम-

भाष्यप्रकाशः ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ अधिकरणप्रयोजनं वदन्तोवतारयन्ति तृतीयामित्यादि । तथाच तृतीयाहुतावेतादृशशङ्कोत्यानात्तां विचारयतीत्यर्थः । यत्र व्याकुर्वन्ति तृतीयाहुतावित्यादि । शब्दसाम्येनेति । अन्नफलजनकहोम्यवाचकस्य वर्षशब्दस्य जलसंग्राहकतया कारणभूते कार्यभूते च जले तुल्यत्वेन । हेतुं व्याकुर्वन्ति सदेवेत्यादि । उक्तमित्यन्तेन । आसीदित्यत्रेति । अस्मिन् सन्दर्भे । जायन्त इत्यत्रेति । अस्मिन् वाक्ये । तथाचात्र कारणभूतानामपां शोकजत्वकथनादित्यर्थः । ननु तासां शोकजत्वकथने कथं प्रकृते कारणरूपजलसिद्धिरित्यत आहुः अग्रे चेत्यादि । तथाच कारणरूपापां प्रक्रमात् पश्चादन्नकारणत्वेन तत्कथनात्तत्सन्दष्टत्वेन शोकजानामपि कारणरूपत्वमेवाभिप्रेतमित्यर्थः । अत इति । उक्तरीत्या कारणरूपापां वर्षेणात्मात्मकफलकथनात् । अत्र च होतारो देवा अप्याधिदैविका भगवदवयवभूता एव बोध्याः । वैदिकमृष्टेरतिरिक्तत्वस्य ग्रथमाध्याये एव व्यवस्थापनादिति । नन्वेवं सति शोकपदकथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः शोकेत्यादि । इयं श्रुतिस्तु तैत्तिरीयसंहिताप्रथमाष्टकीयपञ्चमप्रपाठकारचिन्तः ।

तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥ २१ ॥ हेतुमिति । संशोकजसेति हेतोरिति सम्बन्धसामान्यविवक्षायां पृष्ठीत्याशयेनोक्तं हेतुपदम् । संशोकजशब्दो भावप्रधानः संशोकजत्वसेत्यर्थः । तथा च संशोकजत्वादिति हेतुस्तम् । शोकजत्वमेति । संशोकजसेति भावप्रधानमित्युक्तम् । हेतुता-सम्बन्धविवक्षायां पृष्ठी सम्बन्धसामान्ये इति भावः । यद्यपि दर्शनाच्चेत्यनुवर्त्य संशोकजस्य जलस्य तृतीया-यामाहुतौ ह्यस्रच्छान्दसः । कार्यकारणसाधारणशब्देन कारणभूतस्य जलसावरोधो ग्रहणम् । 'सदेव सोम्येद'मित्यत्र दर्शनादित्यर्थं संशोकजसेत्यत्र न कल्पना । तथाप्येकवचनेनापां शब्दान्तरेण ग्रहणालाभवाच्च संशोकजपदे कल्पनेति बोध्यम् । तत्सन्दष्टत्वेनेति । कारणसन्दर्शविषयत्वेन । शोकजानां कार्यरूपाणाम् । एवेति । कार्यरूपत्वव्यवच्छेदक एवकारः । वर्षणेति । वृष्ट्या । भाष्ये । एव वृष्टिरिति । 'देवा वर्षं स्रजती'ति श्रुतेरेवकारः । धीजेति । किन्तु जलसैवान्नसमवायिकारणत्वम् । शोकेत्याद्रीति । यत् अधु व्यशीयत । शोकप्रसङ्गादधु शोकसम्यग्नि । व्यशीयतेत्यत्र 'शीद् सन्ने' अ. भा. अ. लङ-

भव'दिति सहायः सूचितः । यद्यपि तत्राज्ञशब्देन पृथिवी, तथाप्यत्र पृथिव्या-  
अग्निसमिद्रूपत्वादज्ञमेव । तस्मात् कारणशक्तियुक्ताया वृष्टेरन्नं भवतीति न  
काप्यनुपपत्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु कारणजलरूपवृष्टिरत्र वक्तुं न शक्यते, यतः  
समानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे ऐक्ये वा 'तस्मिन् यावत्सम्पातमुपित्वा अथैत-  
मेवाध्वानं पुनर्निर्वर्तते, यथेतमाकाश'मित्यादिना 'तिलमापा इति जायन्त' इत्य-  
न्तेन । तत्र 'यथेत'मित्याकाश एव । 'आकाशाचन्द्रमस'मिति पूर्वमुक्तत्वादाकाशस्य

भाष्यप्रकाशः ।

म्भसा । तथाच भौतिकानामप्यपां कारणत्वस्य श्रुत्यन्तरेणोपष्टम्भार्थं तथा कथनमित्यर्थः । अग्नि-  
समिद्रूपत्वादिति । छान्दोग्येऽग्निरूपत्वात् बृहदारण्यके समिद्रूपत्वात् । शेषं स्फुटम् ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ सूत्रमवतारयन्ति किञ्चिदित्यादि । ऐक्य इति । पञ्चाग्नि-  
मार्गधूममार्गयोरभेदे । समाने धूममार्गे ऐक्ये वा वृष्टेरन्नभाव इत्यन्वयः । इत्यन्तेनेति । विरोधा-  
दिति शेषः । विरोधं व्युत्पादयन्ति तत्र यथेत्यादि । तत्र श्रुतौ 'यथेत'मित्यनेनोक्तं पुनर्निर्वर्तनमा-  
रश्मिः ।

धिकरणव्यत्ययः । शपः स्थाने श्यन् अलोपश्च । अद् । यद्यपीति । अत्रापां द्रव्यजनकत्वेन सहायः  
सूचितः, सः 'अद्भ्यः पृथिवी'ति श्रुत्युक्तः, न विलक्षणः, अतो नात्रोपयुज्यत इति यद्यपीत्यादिग्रन्थेनो-  
क्तम् । तत्रेति । संहितायां यत्र कुत्रचित् अन्नशब्देन पृथिवी । 'पृथिवी वा अन्न'मिति तैत्तिरीयो-  
पनिषच्छ्रुतेः । अत्रेति । उत्तरमीमांसायाम् । प्रकृते । उपष्टम्भेति । भाष्येयसहायपदार्थः ।  
सहाय उपष्टम्भस्तदर्थम् । अग्नीति । 'पृथिवी वा गौतमाग्नि'रिति श्रुतेः । समिदिति । 'अयं वै  
लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्येव समि'दिति श्रुतेः । अन्नमेवेति भाष्ये । 'देवा अन्नं लुहन्ती'ति श्रुतौ ।  
ननु 'अद्भ्यः पृथिवी'ति श्रुतेरन्त्यन्तं पृथिवीति चेत् । न । एवेत्यवधारणात् । तथाच श्रुतिः 'तस्माद्यत्र  
क्ष च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवती'ति । न हि वर्षेण पृथिवी भवति । दृष्टविरोधात् । अतः पृथिव्या  
व्यवच्छेदक एवकारः । कारणेति । आविर्भावकशक्तियुक्तायाः । आविर्भावकशक्त्याधारस्य कारणत्वात् ।  
घटोत्पत्त्यनन्तरमाविर्भावकशक्त्याधारत्वमिति चेदस्तु तथा व्यवहारात् प्रागभावाभावाच्च घटोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

साभा व्यापत्तिरूपपत्तेः ॥ २२ ॥ सा आभा व्यापत्तिः उपपत्तेरिति चतुष्पद-  
मिदं सूत्रम् । भाष्ये । समानेति । अविर्वादिसांगेण समाने । उभयत्र चन्द्रगतिदर्शनात् 'आदि-  
त्याचन्द्रमस'मिति 'आकाशाचन्द्रमस'मिति क्रमेण । 'यदेव विद्यया करोति' इति श्रुत्युक्तं स्मारितम् ।  
वेदान्ते जैमिनिमतवत् । अन्यथा वेदान्ते धूममार्गः कस्यै प्रयोजनाय स्यात् । तस्माच्छान्दोग्यीयव-  
क्ष्यमाण'जायस्य म्रियस्वे'ति मार्गे विलक्षणयमगतिसहितचन्द्रगतिसमानधूममार्गश्रुतौ वृष्टेरन्नभावे 'मेवो  
भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियवा' इत्यादिश्रुत्युक्ते । तेन जीवमात्रहोमोऽत्र ज्ञेयः । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय  
एव हरन्ती'ति सावधारणश्रुतेः पश्चाद्विधिविधिव्यत्ययेन धूममार्गे 'अयं य इम' इत्ययशब्देन मित्रो-  
(पक्व)माद्य न धूममार्गे, श्रद्धाहोमाभावात् । प्रवर्षतीति प्रवर्षणं तु विद्यात्वा'त्तदपोऽयुजते'ति श्रुत्या  
भविष्यति । जीवकृतवृष्टेरर्ज्येन सहायभाव इत्यर्थः । जैमिनिमते त्वाहुः ऐक्ये वेति । पूर्वत्र जीवस्य  
नेक्यं वृष्टेरैक्यमत्र तूमयोरिति विशेषः । तथाच श्रुतिः 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽस्याहन्त्यात्  
जीवन्तये'दिति । स्पष्टार्था । समानत्वप्रपञ्चार्थं विरोधं व्युत्पादयन्ति स्म तत्र यथेति । इतं गतं

मार्गतैव । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवती'त्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च विकृताः । तदनन्तरभावित्वात् वृष्टिरपि विकृतैव । तस्मात् कारणत्वमित्याशङ्क्य परिहरति ।

सा वाय्वादिरूपापत्तिराभा व्यापत्तिरेव । वायुवदाभा आभानम् । मध्ये वायुमण्डलेनागच्छन्ती आहुतिर्वायुभवनशब्देनोच्यते । आकृतेरेव पदार्थत्वात् ।

भाष्यप्रकाशः ।

काश एव । 'आकाशाच्चन्द्रमस'मिति पूर्वमारोहे उक्तत्वात् । नाग्रे । आरोहावरोहाभ्यनोर्भेददर्शनात् । अत आकाशस्य मार्गतैव, न तु जीवस्याकाशरूपेण भवनमपि । तत्राकाशो भूत्वेत्यश्रवणात् । अग्रे तु 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु तत्तद्भावः श्रूयते । ते च वाय्वादयो विकृता जन्याः । तदनन्तरभावित्वात् । अतस्तथेत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्तो भावशब्दे परे समानशब्दस्य सादेशः पाणिनीयविरुद्ध इत्यत एकदेशिकृतव्याख्यानं प्राञ्जलमपि परित्यज्य प्रकारान्तरेण व्याकुर्वन्ति सेत्यादि । ननु वाय्वादि-वदाभाने वाय्वादिभवनोक्तिविरोधस्य कथं परिहार इत्यत आहुः आकृतेरेव पदार्थत्वादिति ।

रश्मिः ।

तदाकाश एव । शरीरिणोऽधोक्षजत्वात् । तथाच श्रुतिः 'यथेतमाकाश'मिति । यथा इतं आरोहे, तथा धूममार्गायावरोहे इतं गतम् । कर्मी आकाशं प्रतिपद्यते । शरीरिणो ब्रह्मणोऽधोक्षजत्वात् । तेनाकाश एवेति भाष्ये एवकारः शरीरिब्रह्मव्यवच्छेदकः । 'यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतिः । पूर्वमिति । आरोहे । मार्गतेति । पथित्वम् । एवकारेणाकाशत्वापत्तिर्व्यवच्छिद्यते । 'अधिंरादिमार्गेण 'आदित्याच्चन्द्रमस'मित्यनेन समानत्वार्थं विरोधो व्युत्पादितः । विरोधे समानत्वम्, अविरोधे ऐक्यमिति । यथा चन्द्रवन्मुखमित्यत्र चन्द्रत्वमुखत्वयोः सहानवस्थानलक्षणे विरोधे आह्लादादिमत्वेन साजात्यम् । घटत्वेनाविरोधे त्वैक्यमिति । तर्हि केषामपत्तिरित्यतो वायुत्वाधापत्तिराहुः वायुर्भूत्वेत्यादिना । तदेतदाहुः प्रकाशो पश्चाग्निमार्गैर्यारम्य श्रूयन्त इत्यन्तेन । पश्चाग्नीति । पश्चाग्निमार्गधूममार्गयोर्धूममार्गोऽभेदे । स च पश्चाग्निमार्गस्य धूममार्गो अभेदस्तदन्तर्गतत्वेन धूममार्गस्य तु धूममार्गत्वेन समाने ऐक्ये वेत्यन्वयः । ऐक्येऽभेदो नियामक इत्युक्तम् । विरोधादिति । जीवहोमपक्षेऽपि रादिमार्गधूममार्गयोस्तृतीया विरोधात्समानत्वमिति शेष इत्यर्थः । विरोधः समानत्वे नियामक इत्युक्तम् । विरोधमिति । समानत्वनियामकं विरोधम् । निवर्तनमिति । अवरोहः । नावरोह इति नाग्रे इत्यस्यार्थः । तत्तद्भाव इति । वाय्वादित्वम् । उत्पत्त्यर्थकमुबः प्रयोगात् । ते चेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म ते चेत्यादिना । तदनन्तरेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तदनन्तरेति । आकाशमार्गानन्तरं भावित्वादुत्पन्नत्वात् । तथेत्यर्थ इति । वृष्टिरपि ना वाय्वादयो विकृता विकृताश्च कार्यं कार्याणि चेत्यर्थः । एवकारेण कारणत्वव्यवच्छेदः । भाग्यशब्द इत्यादि । इदमग्राधिकरणीसमाप्त्यनन्तरं वक्तव्यम् । एकदेदीति । वाचस्पतिमिश्रकृतव्याख्यानम् । प्राञ्जलं 'वायुर्भूत्वे'त्यादिषु भवनोक्ति-सारत्वात् । भाष्ये । आहुतिरिति । होम्यजीवजले अनुक्त्वा, होमरूपाहुतिरुक्ता, सा तिस्रु पद्ममण्डले जलस्य शोषाजीवसावरोहे कर्तृत्वाजीवो वायुर्भूत्वा वायुभवनं कृत्वा गौण्या आहुतिं कृत्वेत्यर्थावरोधेन । नन्वत्रायशब्देन धूममार्गस्य भिन्नोपक्रमसत्वेनाहुतिप्राप्तिः केनेति चेत् । न । 'अथ



व्यापत्तिशब्देन च तेजोभावापन्नस्य जलभावापत्तौ कान्तिनाशान्नाश इवेति द्यो-  
तयति । कुतः । उपपत्तेः । तथैवोपपद्यते, चित्रतुरगादिषु । विकारस्य विकारा-  
न्तरापत्तावियमेव व्यवस्था । उपासनायां न तदपि । नच 'भूत्वा'श्रुतेर्बाधः ।

भाष्यप्रकाशः ।

'सर्वाणि रूपाणि विचित्ये'त्यादिश्रुत्या तानि तानि पदानि तस्यां तस्यामाकृतावेव व्यवहारार्थं  
भगवता नियमितानि । अतस्तद्वाधानेन्याकृतिसद्भावान्न भवनोक्तिविरोध इत्यर्थः । नन्वयं  
गौण्येव इत्यत्र किं गमकमित्याकाङ्क्षायां हेतुं व्याकुर्वन्ति तथेत्यादि । तथाच यद्येवं न स्यात्,  
तदा चित्रतुरगादावपि तुरगादिपदप्रयोगो मुख्यवृत्तः स्यात्, तदा तुरगादिसाध्या अर्थक्रियापि  
तेन स्यात्, सा च न दृश्यत इति गौण्येव तत्र निश्चीयत इत्युपपत्तिरेव तद्गमिकेत्यर्थः । एतं  
न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्ति विकारस्येत्यादि । इयमिति । तत्तुल्याकृतित्वरूपा । यथा 'विप्रो  
भूत्वाथ वृत्रहे'त्यादौ । उपासनायामिति । 'वाचं धेनुमुपासीते'त्याद्युपासनायाम् । तथाच  
तादृशस्थले किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि चेत् तादृक्प्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये किं वाच्यमित्यर्थः ।  
ननु तथापि तद्भावाभावे 'भूत्वा'श्रुतिर्बाध्येत, अतो नात्र गौणी युज्यत इत्यत आहुः नचेत्यादि ।

रश्मिः ।

य इमे ग्राम इष्टापूर्तं दत्त इत्युपासते' इति श्रुतेः । इष्टमग्निहोत्रखातादिकर्मणी । दत्तं वहिरर्थिभ्यो  
द्रव्यदानम् । ननु गुणः को येन गौणीति चेत् । न । अन्तरिक्षस्थत्वं गुणस्तद्योगात् । 'वायुर्वा अन्त-  
रिक्षस्याप्यक्ष' इति पूर्वकाण्डश्रुतेः । वाजसनेयके आहुत्यन्तरिक्षस्थत्वम् । 'ते वा एते आहुती हुते  
उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशतस्ते तत् आवर्तते'इति श्रुतेः । प्रकृते । आकृतावेवेति । व्यक्तौ एवकारो  
जातिव्यवच्छेदकः । आकृतिर्जातिरिति मीमांसकाः, तद्वाग्नेत्याहुः अतस्तद्वादिति । गौण्येवेत्येवकारेण  
मुख्याव्यवच्छेदः । गौणीति । आहुतिः । वायुभवनमित्यत्र वायुभवनशब्दस्यान्तरिक्षस्थत्वस्वधर्मलक्ष-  
कत्वं तात्पर्यमात्रेण लक्षकत्वं लक्षणाधीनतात्पर्यानुपपत्तिप्रतीकेन । तादृशगुणयोगः आहुतौ 'माणवकं  
पश्यन् सिंह इति प्रयुक्ते' तत्र सिंहपदलक्षिततदीयक्रौर्यगुणयोगो माणवके यथा, तेन सिंहत्वेन माणव-  
कबोधः, तथा वायुभवनत्वेनाहुतिबोधः । घटः पृथिवीत्वमेव । अत्र पृथिवीत्वेन बोधः, न घटत्वेनेति ।  
हेतुमिति । उपपत्तिरूपम् । अर्थक्रियेति । अर्थो मुख्योऽश्वस्तस्य क्रिया चलनादिः । आभाव्या-  
पत्तिविशिष्टेन चित्रतुरगादिना । गौण्येवेति । मुख्या व्यवच्छिद्यते एवकारेण । तत्रेति । 'वायुर्भूत्वे'-  
त्यत्र । वायुभवनं कृत्वेत्यर्थः । सर्वेषां धातूनां प्रत्ययान्तानां भवतीत्यादिषु करोतिना विवरणात् ।  
'करोतिशब्दा'दिति जैमिनिसूत्रात् । एवेति । हेत्वन्तराकथनादेवेति । तद्गमिकेति । विप्र इति । विप्र-  
भवनं कृत्वा तदनन्तरं वृत्रहा । विप्रभवनं तदीयतमोगुणलक्षकम् । तादृशगुणयोगो वृत्रघ्नीति विप्रो  
वृत्रहेति । वृत्रहा इन्द्रः । देवेषु ब्राह्मणादिवर्णाः सन्ति । आदिना चित्रतुरगस्य विकारस्य मुख्याश्वस्य  
विकारान्तरस्यापत्तिस्तत्राभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । इत्यादावित्यत्रेतिशब्दात्प्रकारवाचकात् पष्ठवालुक् इति  
प्रकारस्यादावित्यर्थः कर्तव्यः । इयमित्यस्य - भाष्यीयेयं व्यवस्थेत्यर्थात् । आदिशब्दार्थोऽन्यो वा । इदं  
व्यवस्थामात्रम् । भाष्ये । एवकारः सौत्रत्वेनाप्रामाणिकत्वव्यवच्छेदकः । वाचमिति । शब्दात् ।  
वृष्टिपक्षे वाचं शब्दं धेनुवपुषम् । 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने'ति श्रुतेः । अनेकरूपस्य  
शब्दब्रह्मणो यत्किञ्चिदप्ये तत् अव्ययम् । सा आभाव्यापत्तिरपि न । उपासकस्याभादर्शनात् । आदिना  
'सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति शान्त उपासीते'ति । जगदन्तर्गतभगवत्प्रतिकृत्यादिषु । किञ्चिदिति । बह्वीषु  
शब्दब्रह्माकृतितु यत्किञ्चिदाकृतिसादृश्येपि तादृक्धेनुपदप्रयोगः, तदा भूयःसादृश्ये भक्तिमार्गये सेव्य-  
स्वरूपे साक्षाद्भगवानयमिति प्रयोगे किं वाच्यमित्यर्थः । तद्भावेति । वाय्वादिभावाभावे । नात्रेति ।

प्रतिनियतपदार्था हि ते । भवनावरोहाम्यामेव तथा वचनात् । अन्यस्यान्यभावं वदन्ती श्रुतिरेव गौणत्वं वदति । कारणांशभावव्यतिरिक्तस्थले तथैव प्रतीतेः । तस्मात् तदाकृतिमात्रेण न स्वरूपान्यथाभावः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥

उपपत्त्यन्तरमाह । तद्रूपता च नातिचिरेण । न बहुकालं तद्रूपता । कुतः । विशेषात् । अन्नभावापन्नस्यैव बहुकालश्रवणात् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति । प्रापतरं प्रपतरं वा । वर्णलोपश्छान्दसः । अतस्तृतीयाहुतौ न चिरेणेत्यायति ।

भाष्यप्रकाशः ।

प्रतिस्वरूपं नियतेषु वाग्यादिष्वहिते निविष्टे जीवे ताद्रूप्यभवनावरोहाम्यामेव 'भूत्वे'त्यस्य वचनात् । तदेव स्फुटीकुर्वन्ति अन्यस्येत्यादि । वदने हेतुमाहुः कारणेत्यादि । तथैवेति । आकृतिमात्रेणैव । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अतः कारणभूता एवापो वर्पन्तीति पूर्वोक्तं निर्वाधम् ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः उपेत्यादि । अत्र सूत्रे पूर्वसूत्रात् साभेत्यनुवर्तते । तथाच तद्रूपतायामुपपत्त्यन्तरमाहेत्यर्थः । अतिचिरेणेति । तृतीयाप्रतिरूपकम्, न तु तदर्थकम् । 'अतो वै खलु दुर्निष्प्रपतर'मित्येतस्य, अतः अन्नभावात् पुरुषभवनं दुष्प्रापतरं दुर्गमतरं वेत्यर्थात् यत् सिद्धं तदाहुः अतस्तृतीयेत्यादि । नन्वेवमवरोहहेतुस्तथा सिद्धौ पञ्चाग्निप्रकारे रश्मिः ।

'वायुर्भूत्वे'त्यादिश्रुतौ । प्रेतीति । जीवस्य वाग्यादिप्रतिस्वरूपं स्वरूपं लक्ष्यकृत्येत्यर्थः । वाग्यादिष्विति । 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति धूमो भूत्वाग्निं भवत्यग्निं भूत्वा मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षती'ति श्रुतिः । आदिशब्दार्थोप्युक्तः । भवनेत्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म ताद्रूप्येति । एवेति । अनेकभवनविरोधादेवकारः । कर्मणां त्रिक्षणावस्थायित्वेन तदुत्तरक्षणे भूत्वेत्यस्यानुपपत्तेः । तदेवेत्येवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । अन्यस्येत्यादीति । एवकारो व्याख्यानव्यवच्छेदकः । कारणेति । 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्निराप्' इत्युक्तकारणांशभावस्तद्व्यतिरिक्तस्थले । कारणांशोऽभावस्तद्व्यतिरिक्तत्वं कापि स्थले नास्त्यतो भावशब्दः । आकृतीति । आकृतिर्व्यक्तिरित्युक्तम् । एवकारेण वायुत्वादिति व्यवच्छेदः । तस्मादित्यादीति । स्वरूपान्यथाभावो जीवस्य वायुत्वादिना । स नेत्यर्थः ॥ २२ ॥

नातिचिरेण विशेषात् ॥ २३ ॥ तथाच सामेल्यस्य क्लान्त्यस्य इत्यतस्तद्रूपतेति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तथाचेति । तद्रूपतायामिति । अनुवृत्तपदार्थाभायाम् । तद्रूपता चेति भाष्यार्थोप्युक्तः । तद्रूपता वाग्यादिरूपता । भाष्ये । बहुकालमिति । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीये'ति सूत्रेण । विशेषादिति । अन्नभावापन्नाजीवाद्वाग्यादिरूपतायां जीवे विशेषात् । तत्र हेतुः अन्नभावेत्यादि । 'मेघो भूत्वा प्रवर्षति'त इह ब्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलभापा जायन्तेऽतो खलु दुर्निष्प्रपतर'मिति श्रुतौ श्रवणात् । एवकारस्तु 'यो यो घ्नन्नमति यो रेतः सिञ्चति तदन्न एव भवति, तय इह रमणीयचरणा भग्याशो ह य'दिति श्रुतौ क्षिप्रार्थकाव्ययप्रयोगात् । प्रकृते । अतस्तृतीयेत्यादीति । अतः दुष्प्रापतरत्वात् । तृतीयाहुतौ वर्पाहुतावन्नसम्भविकायां गृष्टेन्नभवनं न चिरेण

बहुकालस्थितौ हि तद्रूपता । कारणवशादेवानां मनुष्यभाववत् । भिन्नपक्षे न कोपि दोषः । ऐक्यपक्षेपि ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादेवं वचनम् । तस्मात् वृष्टेरन्नं भवतीति सिद्धम् ॥ २३ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ (३.१.६)

चतुर्थी आहुतिर्विचार्यते । ननु 'संसर्गजैः कर्मदोषैर्याति स्यावरतां नर' इति कथमस्यान्नत्वम्, अपूर्वान्नत्वेपि कण्डनपाकादिषु क्लेशेन जीवस्यापगमात् कथं

भाष्यप्रकाशः ।

को विशेषो धूममार्गादित्याशङ्क्यामाहुः । भिन्नपक्ष इत्यादि । धूममार्गाद्विन्नः पञ्चाधिमार्ग इति पक्षे, न कोपि धूममार्गोक्तक्लेशसंसर्गदोषः । क्लेशस्य धूममार्ग एवोक्तत्वात् । तयोरैक्यपक्षे ज्ञानवतो गृहस्थस्य दुर्लभत्वादर्शानिर्गच्छ्योक्तत्वात् क्लेशवचनम्, न तु साधारण्येनेति न पञ्चाधिमार्गे दोष इत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः चतुर्थीत्यादि । 'अन्नाद्रेतो भवती'ति चतुर्थ्याः सफलाया आहुतेरत्र विचारः प्रयोजनमित्यर्थः । 'पुरुषाप्तावन्नं जुह्वती'ति श्रुतावन्नस्य होम्यत्वमुक्तम् । स्मृतौ तु पापजन्यत्वमन्नस्योच्यते इति तदुपपद्यते, न वेति, अन्नस्य च रेतोभाव उपपद्यते, न वेति, जीवस्यान्नभावे क्लेशो भवति, न वेति च सन्देहाद्विचारं बोधयितुं अन्नमवतारयन्ति नन्वित्यादि । इति कथमस्यान्नत्वमिति । असाद्वाक्यादन्नभावस्य पापजन्यत्वे निश्चिते अस्य उक्ताहुतिप्रकारेण शुद्धस्य जीवस्य कथमन्नत्वम् । अपूर्वान्नत्व इति । प्रोक्षणादिनेव रश्मिः ।

बहुकालं न । तद्रूपता तु नातिचिरेणेत्युक्तम् । भाष्ये । तद्रूपतेति । दृष्टान्तमाहुः कारणेति । 'यद्यत्र नः स्वर्गसुखावशेषितं स्विष्टस्य दत्तस्य कृतस्य शोभनम् । तेनाजनाभे स्मृतिमज्जन्म नः साद्वर्षे हरिर्यद्भजतां शं तनोती'ति वाक्योक्तकारणवशात् । बहुकालस्थितिः कारणे । किञ्च, कारणवशात् स्पृहावशात् । 'एतदेव हि देवा गायन्ति' 'अहो अमीषां किमकारि शोभनं प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः । यैर्जन्म लब्धं नृपु भारताजिरे मुकुन्दसेवौपयिकं स्पृहा हि न' इति वाक्यात् । बहुकालस्थितिभावे । प्रकृते । धूममार्गोक्तिरिति । पञ्चाधिविध्यानां बोध्यः । एवेति । अवरोहस्यातथात्वादेवकारः । ऐक्येति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म तयोरैक्येति । गृहस्थस्येति । ननु गृहस्थस्येति कुतो लब्धमिति चेत् । न । 'तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्र्य एव हरन्ती'त्यग्निहोत्रलिङ्गात् गृहस्थलाभः । छान्दोग्यसमाप्तावपि गृहिणोपसंहाराद्गृहस्थलाभः । अज्ञानिनमिति । दुर्निष्प्रापत्तरत्वात्पञ्चाधिविध्यासाधितदेहस्यापि । एतदिति । 'वायुर्मुत्वा धूमो भवती'ति वचनम् । दोष इति । क्लेशदोषः ॥ २३ ॥ इति पञ्चमं तृतीयशब्दावरोधाधिकरणम् ॥ ५ ॥

अन्याधिष्ठितेऽपूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥ अत्रेति । अधिकरणे । स्मृताविति ।

भाष्योक्तायां स्मृतौ । तेन कर्मदोषाः पापानि । स्यावरतामन्नताम् । मुख्ये कार्यसंप्रत्ययात् । तदुपपद्यत इति । ज्ञानिदेहार्थं पापजन्यान्नमक्षणं भन्नं जुह्वती'त्यत्रोपपद्यते । जीवस्येति । वृष्टिसहितजीवस्य । कथमस्यान्नत्वमिति । ज्ञानोपयोगिदेहार्थं कथमिति प्रश्नः । अपूर्वान्नत्व इति । अदृष्टजनकत्वेन पूर्वान्नत्वाभावः । भाष्ये । एवेति । दृष्टत्वादेवकारः । मर्यादेति । घटस्य पटत्वापत्त्या

रेतोभावः, चर्वणौर्द्वयपाकस्त्वावश्यक एव, नच जीवस्य जडभावः, मर्यादाभङ्ग-  
प्रसङ्गात्, तस्मात् कथमन्नस्य रेतोभाव इत्यादाङ्ग्य परिहरति ।

अन्याधिष्ठिते वृष्टेरन्नभावसमय एव अन्यैर्जीवैरधिष्ठितो व्रीह्यादिस्तस्मिन्  
न पूर्ववत् तद्भावापत्तिः । अतिथिवत् । पूर्ववैलक्षण्येन वा । कुतः । अभिलापात् ।  
'व्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा' इति पूर्ववत् तत्तद्भावमात्रं न वदति,  
किन्तु जगति स्थितव्रीह्यादिभाव एवाभिलप्यते । तथा सति यथान्येषु व्रीह्यादिषु  
तदधिष्ठातृदेवतया नियुक्ता जीवास्तानात्मत्वेनाभिमन्यन्ते, एवमत्रापीति न

भाष्यप्रकाशः ।

आहुतिभिः संस्कारस्य जातत्वादपूर्वाभवे ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति अन्याधिष्ठित इत्यादि । उभे बीजे यदा वृष्टिर्जायते, तदा जलभा-  
वापन्ना जीवास्तेन सहान्नादिवीजे प्रविशन्तीति तस्मिन् समयेऽन्यैर्जीवैरधिष्ठितो यो व्रीह्यादिस्तस्मिन्  
पूर्ववत् 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवत् तद्भावापत्तिस्तत्साम्यम्, किन्त्वतिथिवत् कार्यमात्रार्थं स्थितिः,  
पूर्ववैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थवद्वा स्थितिरित्यर्थः । तत्र हेतुः अभिलापादिति । तं व्याकु-  
र्वन्ति व्रीहीत्यादि । अत्रापीत्यादि । हौम्येऽन्नेपीति । अन्याधिष्ठानाद्देवतोर्न कोऽपि दोषः,  
रदिमः ।

पटत्वं पट एवेति मर्यादाभङ्गप्रसङ्गात् । परिहरतीति । सूत्रकारः । प्रकृते । अन्यैर्जीवैरधिष्ठिते  
व्रीह्यादौ अपूर्ववत् व्रीह्यादिभावः, तस्मापत्तिः, न तु व्यापत्तिः 'व्रीहियवा' इति श्रुतेरिति सूत्रार्थस्तं  
विशदयन्ति स्म आचार्या इत्याशयेनाहुः उभ इति । वृष्टेरन्नभावसमय इति भाष्यं विवृतं समग्र इत्य-  
न्तेन । वृष्टेः सर्जीवायाः अन्नादिरूपबीजभाव उत्पत्तीजप्रवेशः तस्य सर्वस्मिन् प्रसिद्धे समय इति भाष्यार्थः ।  
क्षेत्र उभे । जलेति । चतुर्थोपदेशे 'अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽस्याहन्त्याजीवन्स्त्वै'दिति श्रुत्या  
जलभावापन्ना जीवाः तेन वर्षेण सह अन्नादि च तद्बीजमिति कर्मधारयसमस्तान्नादिवीजे प्रविशन्तीतिहेतोः  
तस्मिन् समय इत्यर्थः । भाष्यीयैवकारः । 'देवा वर्षं जुहति तस्या आहुतेरन्नं सम्भवती'ति श्रुतेः ।  
अन्यैरित्यादिभाष्यार्थः अन्यैर्जीवैरित्यादिना क्रियते । 'न्यग्रोधफलमत आहरेतीदं भगव इति,  
मिन्धीति, मिन्नं भगव इति, किमत्र पश्यसीत्यप्य इमा घाना भगव इत्यासामङ्गैकैकं मिन्धीति, मिन्ना  
भगव इति, किमत्र पश्यसीति, न किञ्चन भगव इति, त' होवाच यं वै सोम्यैतमग्निमानं न निभालयसे  
एतस्य वै सोम्य योऽग्निम एव महाश्वग्रोधोपस्तिष्ठति श्रद्धत्स्य सोम्येती'त्युक्तवद्वांशदुतजीवान्यैरष्टभिर्जीवैः ।  
यद्वा । तपोव्रीष्णाकृतोऽंशजीवान्यैरुक्तादिजीवैर्नवांशैः अधिष्ठितो यो व्रीह्यादिः तस्मिन् । इतः परमपूर्वव-  
दितिभाष्यार्थः । न पूर्ववदित्यस्यार्थः 'वायुर्भूत्वे'त्यादिवदिति । तद्भावापत्तिरित्यस्यार्थः  
तत्साम्यमिति । अतिथिवदित्यादिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म किन्त्विति । कार्यमात्रार्थं स्थितिर्गृह-  
स्थितिः । पूर्वैतिभाष्यं विवृण्वन्ति स्म पूर्वैति । अतिथिवैलक्षण्येन निरभिमानगृहस्थः । गृह एवोपैति  
शान्तिं यस्तद्वत् । व्रीहीत्यादीति । एवेति । तत्तद्भावमात्रं व्यवच्छिन्नति । अभिलप्यत इति ।  
अभिलप्यत इत्यभिलापस्तस्मादिति सूत्राभिलापपदार्थः । अन्येऽपिचिति । पद्माग्निविधाऽविषयेषु ।  
तद्वधीति । 'अन्तर्याम्यपदैवादिषु तद्वर्गव्यपदेशा'दिति सिद्ध्या । तान् व्रीह्यादीन् । आत्मत्वेनेति ।  
व्रीह्यादिरुदिति । असत्त्वदार्ध आत्मा तत्त्वेनाभिमन्यन्त इत्यर्थः । हौम्येऽन्नेपीति । 'अहमन्नमह-  
मन्नमहमन्न'मिति तैत्तिरीयश्रुतेः हौम्येऽन्नेप्यात्मत्वेनाभिमानो जीवस्य । अन्याधीति । अन्यैर्जीवैरधिष्ठा-

कोपि दोषः । अधिष्ठाने हि वेदना । मरणानन्तरं कृमिभावस्य दृष्टत्वात् । तस्मादन्नस्य रेतोभावो युक्तः ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरति । ननु अन्याधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यातनाजीवानामशुद्धत्वादशुद्धमन्नं स्यात्, तथाच कथं योग्यदेह इति चेत् । न । शब्दात् । 'देवा अन्नं जुहति, तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति देवैराहुतिरूपेण होमवचनाच्छुद्धत्वम् । अन्यस्य हि संस्कारेणैव शुद्धिः । अन्यथा यावज्जीवं का गतिः स्यात् । तस्मात् संस्कारशब्दाच्छुद्धमेवाद्यम् ॥ २५ ॥

इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे पष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

पापान्संसर्गजन्यो वा, कण्डनादिजन्यक्लेशात्मको वा दोषो होम्ये जीवे न । तथाच क्लेशाभावादेव कण्डनचर्वणादिदशायामपि नापगमः । अभिमानाभावादेव च नास्य जडभाव इत्यदोष इत्यर्थः । तदेतद्विशदयन्ति अधिष्ठाने हीत्यादि । हि यतो हेतोः । अधिष्ठाने अधिष्ठीयतेऽनेनेत्यधिष्ठानमभिमानस्तस्मिन् सत्येव वेदना, न तु तदभाव इति लोके दर्शनादित्यर्थः । ननु मा भवतु क्लेशोऽस्य, तथापि कण्डनादिना जीवान्तरे गतेऽस्याप्यपगमात् कथं रेतोभाव इत्याशङ्कायां तादृशक्लेशोचरमपि जीवसत्तायां मानमाहुः मरणेत्यादि । तस्मादिति । जीवसत्त्वस्योपपादितत्वात् ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ सूत्रप्रयोजनमाहुः किञ्चिदित्यादि । अन्यस्येति । अशुद्धस्य । शेषं स्फुटम् ॥ २५ ॥ इति पष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रदिमः ।

नात् । न कोपि दोष इति । व्याख्येयं भाष्यम् । व्याख्यान्ति स्म पापान्नेत्यादिना । वाकारद्वयं पूर्वतन्नात् । अस्येति । जीवस्य । अदोष इति । क्लेशजडभावरूपो दोषो नेत्यर्थः । एवकारव्यवच्छेदमाहुः नत्विति । अस्येति । वृष्टियुक्तजीवस्य । जीवान्तर इति । हुतजीवादन्यस्मिन् जीवे गतेऽस्यापि हुतजीवस्यापि । कथमिति । केन प्रकारेण कस्य रेतोभावः उभयाभावात् । मरणेत्यादीति । क्लिष्टं मरणं ग्राह्यम् । कृमिः देहसमवायिकः । ननु क्लेशेन जीवो देही गतः कृमिजीवापगमे क्लेशान्तराभावात्कथं क्लेशोत्तरमपि जीवसत्तेति चेत् । सत्यम् । मरणोत्तरक्षणे कृम्युत्पत्त्यङ्गीकारेण पूर्वक्लेशसत्त्वात् । तदेहावच्छेदेन तस्य तत्कर्मफलभोगे तु मरणानन्तरमशुद्धदेहे वृष्टिजीवो जलात्मा ग्राह्यः । तथा च मृतदेहैकदेशः कृमिः स जीवस्तदेहावच्छेदेन कर्मफलभोगेनादोषात् । अधिष्ठान इत्यस्य पुरःस्फूर्तिकार्ये देहो भासते, तदा देहोऽधिष्ठितोऽधिष्ठानम् । आग्रहेयम् । जीवसत्त्वस्येति । अव्रूपजीवसत्त्वस्य । अन्नशुद्धिर्ग्रे वाच्याधिकरणरचना च ॥ २४ ॥

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥ स्फुटमिति । अन्याधीति । अन्येषां हुतव्यतिरिक्तानां अधिष्ठानेङ्गीक्रियमाणे यमगतावनेकदेहसाध्यैकनरके अशुद्धत्वाच्छुद्धस्य देहान्तरेऽशुद्धत्वादशुद्धमन्नं वृष्टिजीवरूपमन्नं स्यादिति । 'प्रेतं दिष्टमितोऽग्रय एव हरन्ती'त्यत्र तदपायकल्पनात् । आहुतिरूपेणेति । 'प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यान'मिति वार्तिकेनाभेदतृतीया, प्रकृत्या चारुरितिवत् । होमेति । अन्नस्य होमवचनात् । अन्यस्येति । भाष्यप्रकाशे व्याख्यातम् । पञ्चाग्निविधासाधितदेहिभिन्नस्य । अशुद्धस्येति । भाष्यप्रकाशविशेषणम् । एवेति । संस्कारेतरव्यवच्छेदकः । शुद्धिरिति ।

## रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ (३.१.७.)

पञ्चमाहुतिं विचारयति । ननु कथं पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतोभावः, बाल्यकी-  
मारचार्धकेषु व्यभिचारात्, तारुण्येपि न हि सर्वमन्नं रेतो भवति, जातमपि न  
नियमेन योनौ सिच्यते, नापि देवापेक्षा, पुरुषप्रयत्नस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य,  
परिहरति । रेतःसिग्योगः । पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यते । पौरुषं च देशका-  
लसंविधानेन मन्त्रवद्रेतःसेकसामर्थ्यम् । न ह्येतत् सर्वजनीनं सार्वत्रिकं वा ।

भाष्यप्रकाशः ।

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ अधिकरणप्रयोजनमाहुः पञ्चमेत्यादि । विचारयतीति ।  
फलं पृथक्कृत्य केवलां विचारयति । कोत्र विचारांश इत्याकाङ्क्षायामाहुः नन्वित्यादि । चतुर्थ्या-  
मन्त्राहुतौ पुरुषस्य यदि पुरुषत्वेनाश्रित्यम्, तदा बाल्यादौ तद्धोमस्य नैष्फल्यम्, यदि तारुण्य-  
विशिष्टत्वेनाश्रित्यम्, तदापि न सर्वस्य होमस्य साफल्यम्, अथ यज्ञात् रेतस्तेनैव पञ्चम्याहुतिः,  
तदापि होमानियमः, अथ नियमः, तदापि न देवापेक्षेत्यतो विचार इत्यर्थः ।

परिहारं व्याकुर्वन्ति पुरुषेत्यादि । सूत्रे रेतःसिक्पदोक्त्या पुरुषपदव्याख्यानात् 'पुरुषो  
वा व गौतमाग्नि'रित्येतेन पुरुषशब्देन पौरुषधर्मवानुच्यत इत्यर्थः । तावता कथं पूर्वोक्तदोष-

रदिमः ।

सा मर्यादायाम्, न तु ब्रह्मभावे 'सर्वं ब्रह्मात्मकं तस्य विद्ययात्ममनीषये'ति । मर्यादायां तु वर्तत एव,  
संस्कारवैयर्थ्येन तद्धोषकवेदानर्थक्यप्रसङ्गात् । यावज्जीवमिति । संस्कारानङ्गीकोरे एकदिनेनाग्नि-  
होत्रफलसिद्धेः 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दित्यत्र मध्ये पापे तच्छोषकसंस्कारस्य यावज्जीवं पापशोधना-  
तिरिक्ता का गतिः स्यादिति प्रश्नः । सौत्रं हेतुं विवृण्वन्ति स्म तस्मादिति । एवेति । प्रसिद्धेरेवकारः ।  
एवमन्नशुद्धिरुक्ता । अधिकरणरचना त्वेवम् । चतुर्थ्याहुतिर्विषयः । पापजन्यत्वमन्नस्योपपद्यते न वेति संदेहः,  
ज्ञानोप(योग)योगिदेहानुपयोगान्नोपपद्यत इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तस्तु संस्कारशब्दात्संस्कारार्थं पापजन्य-  
त्वमन्नस्योपपद्यत इति शुद्धमन्नमिति ॥ २५ ॥ इति षष्ठमन्याधिष्ठित इत्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

रेतःसिग्योगोऽथ ॥ २६ ॥ फलमिति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति गर्भः फलम् ।  
तत्पृथक्कृत्याग्निमे विचारयितुं केवलां विचारयन्तीत्यर्थः । सूत्रान्तरे फलविचारस्तु षष्ठाहुतिग्रहणाय । तेन  
गर्भानुक्तौ कथं पञ्चमाहुतिविचार इति कुचोद्यं निरस्तं वेदितव्यम् । नच गर्भानुक्तौ न्यूनतानिग्रहस्था-  
नमिति वाच्यम् । बृहदारण्यकषष्ठाग्निसंग्रहार्थमेतावदुक्तौ न निग्रहस्थानमिति । तत्र गर्भशब्दाभावात् ।  
'देवाः पुरुषं जुहति तस्या आहुतेः पुरुषो मास्वरवर्णः सम्भवती'ति श्रुतेः । पुरुषेऽन्नहोमाद्रेतस्तु कारण-  
त्वादुभयमेति षष्ठ्या आहुतेरविचारेपि न निग्रहस्थानमिति । दृष्टानुसारेण व्याख्यान्ति स्म चतुर्थ्याग्नि-  
त्यादिना । तद्धोमस्येति । रेतोहोमस्येत्यर्थः । तारुण्य इति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म यदीति । पुरीषा-  
दिभावात् न सर्वमन्नं रेतो भवति । जातमिति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । होमेति । धौतवाससि  
सेकाद्धोमानियमः । नापीति भाष्यं विवृण्वन्ति स्म अथेति । पूर्वोक्तेति । रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्य-  
कारणभाव उक्तः श्रुतौ । तत्र 'योपाप्मो देवा रेतो जुहती'ति रेतोहोमनियमश्च उभयत्र 'पुरीषत्वेनान्नत्वे-  
नापि कार्यकारणभावात्स्वैत्र पूर्वोक्त आशङ्कोको दोषः । कार्यकारणभावग्राहकान्वयव्यतिरेकव्यभिचार-  
रूपः । द्वितीये तु धौतवाससि सेकात्तत्तदिन्द्रियदेवहोमकृतानियमे पूर्वदोष इति । तन्निरास इत्यर्थः ।

तदर्थं देवापेक्षा । तथा सति न कोपि व्यभिचारः । कथं पुरुषशब्दमात्रेण च ज्ञायते, तत्राह । अथ आनन्तर्यात् । शरीरार्थमेव देवैस्तत्र तत्र होमः कृतः ।

भाष्यप्रकाशः ।

निरास इत्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्ति पौरुषमित्यादि । तथाच पुरुषपदेनैतादृशो रेतःसिगभिप्रेयते, तादृशो योऽन्नहोमः, स प्राणाभिहोत्रोपनिषदाद्युक्तप्रकारेणेति तत्र देवापेक्षा । न हीन्द्रियाधिष्ठातृ-देवप्रसादं विना तथा भोक्तुं शक्यते । ईश्वरेच्छया भवनेपि तेषामेव द्वारत्वात् । अत एव रश्मिः ।

पौरुषमित्यादीति । अत्र 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति श्रुत्या भार्या देशः ऋतुः कालः संश्रौतं विधानं तेन संविधानेन मन्ववत् । पुत्रमन्यब्राह्मणोक्तं 'बहु वा इदं सुसस्य वा जाग्रतो वा रेतः स्कन्दति । तदंभिष्टेदनु वा मन्त्रयेत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्फ्रान्तीयदोषधीरप्यसरद्यदपः । इदमहं तत्रेत आददे पुनर्मामेत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्मगः पुनरस्यो विष्या यथास्थानं कल्पन्तामित्यनामिकाङ्गुष्ठाम्यामादा-यान्तरेण सत्तौ वा भुवौ वा निमृश्या'दित्यत्रोक्तमन्त्रयुक्तं रेतः तस्य सेकसामर्थ्यम् । विहितत्वार्थं तृती-यान्तं कारणत्वार्थम् । मन्ववदिति रेतोविशेषणम् । न ह्येतदित्येतच्छब्देन पूर्वभाष्यसङ्गतिः । एतत्पौरुष-मित्यर्थात् । तदर्थं होमार्थम् । देवापेक्षा इन्द्रियदेवापेक्षा । तथा सतीति । इन्द्रियदेवापेक्षया शरीरकारणत्वे सति । न कोपि । ज्ञानोपयोगिशरीरत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभावः । अत्र 'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञा चे'ति श्रुत्युक्तविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञारूपकारणव्यभिचारो न । साधारण-देहत्वेन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञात्वेन कार्यकारणभावात् । तृणारणिमणिन्यायोऽत्र । भाष्यसिद्ध्यर्थमाहुः तथा चेति । एतादृश इति । देशकालसन्निधानेन मन्ववद्रेतःसेकसामर्थ्यवान् रेतःसिगभिप्रेयते । सूत्रेण 'पुरुषो वावे'ति श्रुतौ पुरुषो रेतःसिगिति प्रयोगाद्रेतःसिक्त्वेन रूपेण पुरुषोऽस्थितिः । घटः पृथिवीत्यत्र पृथिवीत्वेन घटोपक्षितिवत् । एतेन मन्ववद्रेतःसेकसामर्थ्यमित्यन्तं भाष्यसिद्ध्यर्थं उक्तम् । तत्सङ्गत्वार्थं तादृश इत्यादिग्रन्थः भाष्यार्थैतत्तदार्थः इत्यन्तः । सुगमान्वयस्तूक्तः एतच्छब्दार्थः पौरुषमिति पूर्वम् । प्राणाग्नीति । 'यदन्नममि बहुधाति राजन् रुद्रैः प्रजगं यदि वा पिशाचैः । सर्वत ईशानो अभयं नः कृणोतु शिवमीशानाय स्वाहे'ति । अग्रे 'प्राणाय (प्रदानाय) स्वाहा अपानाय स्वाहा व्यानाय स्वाहा समानाय स्वाहोदानाय स्वाहे'ति कनिष्ठिकायाहुल्याहुष्टेन च प्राणे जुहोती, अनामिकयाऽपाने, मध्यमया व्याने, प्रदेशिन्या समाने, सर्वाभिरुदाने, तूष्णीमेका एक ऋषौ जुहोति । अत्र पुष्टिमार्गे शिवः प्रथमः 'मद्भक्तपूजाम्यधिके'ति वाक्यात् । तदग्रे पञ्च प्राणाः । तदग्रे प्रकारः । तत्र अत्यधीत्यतिशब्दान्वयः । राजन् वरुण । 'यन्मे भुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः । तन्नो वरुणो राजा पाणिना हवमशीत्वि'ति श्रुतेः । प्रजगं प्रमक्षितम् । नोऽस्माकम् । कृणोतु विकरणव्यत्ययः । उं वायित्वा शुः । स्वाहा देवतोद्देशेन त्यक्तमन्नम् । कनिष्ठिकाया इत्यत्र ककारोऽज्विकारः कनिष्ठकया । जुहोतीति दीर्घपाठे ई । एका इत्यत्रामो ङः । एक इति सप्तम्यन्तम् । सर्वनामसंज्ञाया वेदे विकल्पात्त-स्मिन् । ऋषौ ब्रह्मणि । प्राणाभिहोत्रोपनिषदादीत्यत्रादिना तैत्तिरीये 'अन्नं न निन्यात्तद्वतम् । प्राणो वा अन्नम् । शरीरमन्नादम् । प्राणे शरीरं प्रतिष्ठितम् । शरीरे प्राणः प्रतिष्ठित' इत्यादि । पुत्रमन्य-ब्राह्मणं च अग्रे स्फुटम् । तत्र देवापेक्षेति । तदर्थं देवापेक्षेति भाष्यार्थः । तत्रैतस्य होम इत्यर्थः । देवापेक्षायां युक्तिमाहुः नहीति । इन्द्रियं मनस्त्रयाद्यधिष्ठातृदेव ईशानादिस्तस्य प्रसादस्तं विना । तथेति । प्राणाभिहोत्राद्युक्तप्रकारेण । तेषामिति । देवानाम् । एवकारस्तु श्रुत्यादौ दर्शनात् अन्यव्यवच्छेदकः । अत एवेति । तथा सतीति भाष्यसिद्ध्यर्थः । इन्द्रियदेवापेक्षया ज्ञानोपयोगिदेहकारणत्वादेव ।

तत् कथं पञ्चमाहुतावेवान्यथा भवेत् । तस्मादानन्तर्यात् पुरुषाहुतिर्नान्म, रेतःसि-  
ग्योगः । योगशब्देनात्रापि अन्याधिष्ठानेन रेतःसिग्योगाभावः ॥ २६ ॥  
इति तृतीयाध्याये प्रथमपादे सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

भाष्यप्रकाशः ।

तस्यान्नस्य रेतोभावो योनौ नियमेन सेकश्च पुत्रमन्यत्राहणोक्तरीत्या भवतीति सुखेन पूर्वोक्तदो-  
षनिरास इत्यर्थः । कथमित्यादि । भवत्वन्त्यत् सर्वम्, तथापि पुरुषशब्दमात्रेण सर्वस्यान्नस्य  
रेतस्त्वं कथं प्राप्यत इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । सिद्धमाहुः तस्मादित्यादि । अन्नपदोत्तरं  
किन्त्विति शेषोऽप्याहार्यः । तथाच पुरुषाद्यौ आहुतिर्नान्म, किन्तु रेतःसिचि योऽन्नयोगः  
सेत्यर्थः । ननु भवत्वेवमाहुतिसिद्धिः, तथापि पूर्वाधिकरणेनान्नेऽन्याधिष्ठानस्य साधितत्वात्  
तज्जन्वे रेतसपि तत्सम्भव इत्याशङ्क्य तत्र तदभावमाहेत्याहुः योगशब्देनेत्यादि । तथाच तत्रैक  
रश्मिः ।

तेन ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवत्वेन कार्यकारणभाव उक्तः । तत्र देवापेक्षेत्युक्तत्वात्तत्रेत्यस्य होम  
इत्यर्थात् ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन इन्द्रियदेवकृतहोमत्वेन कार्यकारणभावो वा । एतेन तथासतीत्यस्यार्थो  
जातः । अतः परं न कोपि व्यभिचार इति भाष्यसिद्धार्थः । तस्य देवैर्हुतस्यान्नस्यार्थात् देवकृतहोमस्य  
रेतोभावः, न पुरीषभावः । पुरीषस्य ज्ञानोपयोगिदेहत्वाभावात् । योनाविति । धौतवाससो ज्ञानो-  
पयोगिदेहानुपयोगात् । योनौ नियमेन सेकश्चेत्यर्थः । पुत्रमन्येति । बृहदारण्यके 'एषां वै भूतानां  
पृथिवी रस' इत्यारम्भकं पुत्रमन्यत्राहणम् । तदुक्तरीतिः । 'एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽ-  
पामोपधयः ओषधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः पुरुषस्य रेत' इति श्रुत्युक्ता तयात्रस्य  
रेतोभावः पुरुषेऽन्नाहुतिद्वारा । तथा 'स ह प्रजापतिरीक्षांचके । हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति ।  
स द्वियः ससृजे, ताः ससृष्टाव उपास्ते' इति श्रुत्युक्ता तया । योनौ नियमेन सेकश्च भवतीति सुखेन,  
रेतस्त्वेन अन्नत्वेन कार्यकारणभावः, न पुरीषत्वेन अन्नत्वेन, अश्रुतत्वात् । अतएव विहितकर्तृणां सा-  
त्त्विकानां नियमेन योनौ सेकः, न (धौतवा)ससि । यथा 'पुत्रे कृष्णप्रिये रति' रित्याचार्याः । पूर्वोक्तेति ।  
भाष्ये । न कोपि पूर्वोक्तो व्यभिचारः । स व्याख्यातस्तथा सतीत्यादिभाष्यविभागे पूर्वम् । किन्तु  
रेतःसिचीति । तेन रेतःसिचि योग इति विशुद्ध सप्तमीति योगविभागात् 'सह सुपे'ति वा समासः ।  
तथा च रेतःसिचि योगः रेतः सिञ्चतीति रेतःसिच् कर्तरि क्प् । किञ्च, रेतःसिच्यन्नयोगः रेतःसिक्पु-  
रुषेऽन्नहोमात् अन्नयोगः । किञ्च, अन्नस्य विकारोऽन्नमय इति योगः । 'द्व्यचश्छन्दसी'ति सूत्रादिकारो  
मयश्च । अन्नमयत्वं 'स एषोऽन्नरसमय' इत्यत्र पुरुषे प्रसिद्धम् । सेत्यर्थ इत्यर्थः । किञ्च, भाष्यप्रकाशे  
पूर्वोक्तः शङ्काग्रन्योक्तो दोषे तस्य निरास इत्यर्थः । पुरुषशब्देति । भाष्यीयचकारादन्नशब्देन  
च । इत्यर्थ इति । अग्रे भाष्ये । अथेतानन्तर्य इत्याहुः अथेति । पुरुषशब्दमात्रेणात्रश-  
ब्देन च तदानन्तर्यात्सर्वस्यान्नस्य रेतस्त्वं ज्ञायते, ज्ञाप्यते यो यदनन्तरं जायते, स तस्य कार्यमिति ।  
एवेति । 'आपः पुरुषवचसो भवन्ती'ति श्रुतेरेवकारः । तत्कथमिति । तच्छरीरपञ्चमाहुतौ । अन्यथा  
छान्दोग्ये गर्भत्वेन बृहदारण्यके पुरुषत्वेन च कथं भवेदिति प्रश्नः । पञ्चमाहुतौ 'देवा रेतो ब्रूवति तस्या  
आहुतेर्गर्भः सम्भवती'ति छान्दोग्ये । बृहदारण्यके तु 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति । एवकारोऽ-  
न्याहुतिव्यवच्छेदकः । सिद्धमिति । सूत्रार्थवदन्तः सिद्धमाहुः अन्नेऽन्येति । अन्नेऽन्येषां जीवानां अधि-  
ष्ठानं स्थितिः तस्य । तत्सम्भव इति । अन्येषां जीवानां स्थितिसम्भवः । तत्र रेतसि । तदभावं  
अन्यजीवस्थित्यभावम् । तत्रेति । रेतसि । योगशब्देनेत्यादीति । रेतःसिक्शब्देन चारितार्थ्यं सूत्रे



## योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ ( ३.१.८. )

ह्यमानं निरूप्य फलं निरूपयति । 'तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवती'त्युच्यते । तत्र सन्देहः । योनावन्तःस्थितमेव फलम्, बहिर्निर्गतं वेति । तत्र गर्भशब्देनान्तःस्थित एव । शरीरपरत्वे श्रुतिबाधः स्यात् । उपसंहारोप्यग्रे कर्तव्याभावादुपपद्यते । ततश्च पण्मासानन्तरं गर्भे ज्ञानसम्भवाज्जननानन्तरं न शुरुपसस्यादि कर्तव्यमित्याशङ्क्य, परिहरति । योनेर्निर्गतं शरीरं गर्भशब्देनोच्यते । अग्रेरुत्थि-

भाष्यप्रकाशः ।

एव जीवः शुद्धस्तिष्ठति, न त्वन्योपि । अन्यथा बहव एव श्वादिवदुत्पद्येरन्, नत्वेक इत्यर्थः ॥ २६ ॥ इति सप्तमं रेतःसिग्योगाधिकरणम् ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ स्रग्प्रयोजनमाहुः ह्यमानमित्यादि । उपसंहार इति । 'इति रदिमः ।

योगशब्दस्य किं प्रयोजनमित्यत उक्तं योगशब्देनेति । रेतःसिचि योग इति योगशब्देन । अत्रापीति । रेतस्यपि । अन्याधिष्ठाने अन्येषां जीवानामधिष्ठाने रेतःसिग्योगाभावो न । अयमर्थः । रेतःसिक्शब्दो रूढः । 'रूढिर्योगमपहरती'ति प्रसिद्धिर्नैयायिकानाम् । तेन रेतःसिक्शब्दः एकजीवयुक्त-रेतसि रूढः, सोऽन्याधिष्ठाने रेतसि सति पुरुषे न प्रवर्तते । अतोऽनेकजीवयुक्तोऽतः सिचि प्रवृत्त्यर्थं योग आदत्तव्यः । अवयवशक्तिरूपः । तथाच रेतःसिग्योगाभावो न अनेकजीवयुक्तेतःसिचि । अतो यमले ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वान्नाहुत्यनुपपत्तिः । ननु 'रूढिर्योगमपहरती'त्युक्तमिति चेत् । न । वेदान्ते योगः, वेदे योगरूढिरिति भीमांसाकारिकायामुक्तत्वेन नात्र तत्प्रवृत्तिरिति । तथा च सूत्रार्थः । रेतःसिग्योगः अयेति द्विपदमिदं सूत्रम् । रेतःसिक्शब्दो यौगिकः, न रूढः, यमले ज्ञानोपयोगिदेहवति पुरुषाभ्याहुत्यप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । अतो रेतःसिचि योगः रेतःसिग्योगः । अयेत्यानन्तर्ये प्रसिद्धः । रेतःसिग्योगः पुरुषे । आनन्तर्यं रेतसि । पुरुषद्वुतात्रस्य रेतोमावश्रुतेः । 'पुरुषो वाव गौतमानि'रित्युपक्रम्य 'देवा अन्नं जुहति तस्या आहुते रेतः सम्भवती'ति श्रुतिः । 'तर्काप्रतिष्ठान'सूत्रेणानुमानस्याभावात् शब्दार्थयोर्वैयधिकरण्यम् । 'केचिदत्र जन्मादिसूत्रमनुमानमिति वर्णयन्ती'ति भाष्ये केचित्सदात् । तथा च अयं पुरुषाज्ञानान्तर्यात् रेतसि पुरुषे रेतःसिचि योगः, न रूढिरित्यर्थः । अत्र पञ्माहुतिर्विषयः । तत्र गर्भः फलं पुरुषो वेति श्रुतिद्वयबीजे संशये । यद्वा । पुरुषेऽज्ञहोमो रेतःसिचि वेति श्रुतिसूत्रबीजे संशये । पूर्वसंशये तु गर्भे एव कारणत्वात्पुरुषोऽपीति पूर्वपक्षे, उभये फले श्रुतत्वादिति सिद्धान्तः । पुरुषेऽज्ञहोमः श्रुतत्वान्न तु रेतःसिचि सौत्रत्वादिति पूर्वपक्षे, रेतःसिगिति सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ इति सप्तमं रेतःसिग्योग इत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

योनेः शरीरम् ॥ २७ ॥ ह्यमानमित्यादीति । अन्नरूपं रेतोरूपं च । एवेति । दर्शनादित्वेवकारः । श्रुतीति । 'गर्भः सम्भवती'ति श्रुतिबाधः । पूर्वपक्षसत्त्वाद्वाधशब्दः । पूर्वपक्षिणो हि श्रुत्योर्विरोधे विकल्पस्य मानवसास्फूर्तेः । अर्गवादत्वात् । पण्मासेति । तदनन्तरं नवमे मासि । 'अयं नवमे मासि स सर्वलक्षणज्ञानसंपूर्णो भवती'ति श्रुतेः । कुत उच्यत इत्यतो बृहदारण्यकसंग्रहादित्याहुः अग्रेरिति । योषारूपात् । एवकारो बृहदारण्यके 'तस्या आहुतेः पुरुषः सम्भवती'ति श्रुतेः गर्भपुरुषपदवाच्यशरीरेतव्यवच्छेदकः । गर्भपुरुषरूपस्य फलरूपत्वात् । अग्रेरुत्थितत्वस्यैव फलतावच्छे-

तस्यैव फलरूपत्वात् । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वात् । मातृपरिपाल्यत्वाय गर्भ-  
वचनम् । कललादिभावे पुरुषवचनत्वाभावादुपसंहारानुपपत्तिश्च । शरीरशब्देन  
वैराग्यादियुक्तः सूचितः । न तु स्वयं तदभिमानेन जात इति । तस्मात्

भाष्यप्रकाशः ।

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीत्युपसंहारः । मध्यभावस्याप्रयोजकत्वादित्यनेन  
गार्भिकज्ञानित्वस्याप्यप्रयोजकत्वं संगृहीतम् । उत्पत्तिसमये वैष्णव्या मायया तस्य ज्ञानस्य तिरो-  
धानात् । शरीरपरत्वे गर्भश्रुतिवाधं परिहरन्ति मात्रित्यादि । उपसंहारानुपपत्तिं पूर्वपक्षिमते  
बोधयन्ति कलिलेत्यादि । शरीरशब्देनेति । शीर्यत इति शरीरमिति निरुक्तेन तेनेत्यर्थः ।  
अधिकरणार्थनिगमनेनेतत्पादार्थमपि निगमयन्ति तस्मादित्यादि ॥

अत्रैतद्बोध्यम् । रंहतिस्त्रे 'प्रश्ननिरूपणाम्ना'मित्यनेन पञ्चाग्निविधैव विषयत्वेनाहता ।  
पादान्ते च 'योनेः शरीर'मिति स्त्रेण 'पुरुषवचसो भवन्ती'ति पञ्चमाहुतिफलमेव विचारितमिति  
स्पष्टं प्रतीयते । श्रुतौ च मध्ये यन्मार्गादिकं प्रश्नान्तरोत्तरत्वेनोक्तम्, तत्सर्वं पञ्चाग्निविद्याशेष-  
त्वेनैव, मुख्यं तु पञ्चाग्निविधैवेति 'य एतान् पञ्चाग्नीन् वेदे'त्युपसंहारात् तस्य फलसंबन्धाच्चाव-  
गम्यते । एतस्य पादस्य मुख्यतया ज्ञानोपयोगिदेहप्राप्तिप्रकारविचारार्थता, न तु वैराग्योत्पादन-  
रदिमः ।

दकत्वात् । गार्भिकज्ञानित्वस्यापीति । अपिना गर्भपुरुषयोर्मध्यभावस्य । गार्भिकज्ञानं तृतीयस्कन्धे  
प्रसिद्धम् । अप्रयोजकत्वं पञ्चाग्निविद्यायामपि । किञ्च, गार्भिकज्ञानित्वम् । 'ऋतुकाले प्रयोगादेकत्रात्रोपितं  
कललं भवती'त्युपक्रम्य 'जातश्चाहं मृतश्चैव जन्म जन्म पुनः पुनः । यन्मे परिजनस्यार्थं कृतं कर्म  
शुभाशुभम् । एकाकी तेन दह्येहं गतास्ते फलभागिनः । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये महेश्वरम् ।  
अशुमक्षयकारकं परमुक्तिप्रदायकम् । यदि योन्याः प्रमुच्येऽहं तत्प्रपद्ये नारायण'मिति गर्भोपनिषद्भु-  
त्योक्तम् । वैष्णव्येति । 'अयं योनिदारणं संप्राप्तो यन्नेपापीत्यमानो महता दुःखेन जातमात्रस्तु  
वैष्णवेन वायुना संसृष्टः तदा न स्मरति जन्ममरणानि न कर्म शुभाशुभं विन्दती'ति गर्भोपनिषद्भुतेः ।  
तस्येति । गार्भिकस्य । शरीरेति । बृहदारण्यकोक्तपुरुषरूपफलपरत्वे । गर्भेति । गर्भश्रुतिविकल्पं  
परिहरन्ति । बाधवाधोऽयं बाधशब्दार्थः । कललेत्यादीति । 'एकत्रात्रोपितं कललं भवति ससरात्रोपितं  
शुद्धं अर्धमासात्म्यन्तरे पिण्डं मासात्म्यन्तरे कठिनं मासद्वयेन शिर' इत्यादिश्रुतेः । कललं शुक्रशोणित-  
मिश्रितम् । शुद्धं वर्तुलाकारम् । पिण्डं पेशीमांसपिण्डाकारम् । तेनेति । संत्रेण । भाष्ये । नत्विचति ।  
देहशब्दाभावात्तुत्रे । तदभीति । शरीराभिमानोपचयेन । 'दिह उपचये' । पचायच् । प्रकृते ।  
निगमनेनेति । पञ्चम्यन्तपटितत्वेन तया । तस्मात्सर्वतो बह्मिन्निति निगमनवत् । तस्मादित्यादीति ।  
साधनेति । 'अप्रयो हरन्ती'ति श्रुतेरभिद्वेष्टादिसाधनं होमश्च साधनं तत्सहित इत्यर्थः । अधिकरणा-  
योग्यम् । प्रसज्ज्ञानमिति पादार्थः । 'तव प्रथमे पादे प्रसज्ज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यत' इति भाष्यात् ।

पञ्चाग्निविधैवेति । तत्तिद्वादेवकारोऽन्यव्यवच्छेदकः । एवेति । पुरुषशरीरयोः पर्याय-  
त्वादेवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । 'यद्य इत्थं विदु'तित्याद्युक्तार्चिरादिमार्गत्रयं यमगतिश्चेत्येतेषां योज-  
नामाहुः श्रुतौ चेति । प्रश्नेति । पञ्चाग्निविद्याप्रश्नेतत्प्रश्नाः चेत्य यदितोऽपि प्रजाः प्रयन्तीत्याद-  
यभत्तारः । तदुत्तरत्वेन । एवेति । तन्मात्रपानिनां तच्छेषत्वमिति नियमादेवकारः । एवेतीत्युक्तैवका-  
रमापेक्षयापाहुः य एतानिति । फलेति । 'य एतान्यग्नीन्वेद न सद्यैतस्याचरन् पाप्मानं क्षिप्यते

भाष्यप्रकाशः ।

मात्रार्थेतेति प्रथमसूत्रव्याख्यान एव व्युत्पादितम् । श्रुतावपि 'य इत्थं विदु'रित्यत्र 'य एताने' पञ्चाग्नीन् वेदे'त्यत्र च 'शुद्धः पृतः पुण्यलोको भवती'त्यनेन ब्रह्मप्राप्तिरेव फलत्वेन प्रतिपादिता । वैराग्यं तु मध्ये धूममार्गव्युत्पादने 'अतो वै खलु दुर्निष्पतर'मित्यादिना तृतीयस्थानव्युत्पादने च 'तस्माज्जुगुप्सेते'त्यनेनोक्तम् । तथा सति तत्त्वयोः पयोर्ज्ञानस्यैव फलम् । तदत्र ब्रह्मज्ञानोपकार-कत्वेनोक्तम् । आहुतीनां यथाज्ञानोपयोगः, तदपि प्रागेवोक्तम् । इयं च मर्यादामार्गीया व्यवस्था । पुष्टिमार्गे तु पञ्चाहुतिनियमाभाव इत्यपि 'न तृतीय' इति सूत्रे साधितम्, अतो वैराग्यमात्रार्थत्वं पादस्य यदुच्यते परैः, तदप्रयोजकम् ।

एवमनुशयाधिकरणे फलानुशयो यन्नाङ्गीक्रियते, तदपि तथेत्यपि तत्रैव व्युत्पादितम् ।

अनिष्टादिकारिणामित्यधिकरणं तु सर्वेदंशद्वयमङ्गीक्रियते । तत्र सर्वेषां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समानः । न तृतीय इत्यादिसूत्रचतुष्टयं तु तृतीयस्थानेऽन्यत्र च पञ्चाहुतिनियमाभाव-बोधकम् । तत्र न तृतीये स्थाने आहुतिसंख्यानियम आदर्तव्यः । कुतः । तथोपलब्धेः । आहुति-संख्यानियमं विनैव 'जायस्य त्रियस्वे'त्युक्तप्रकारेण तृतीयस्थानोपलब्धेः । किञ्च । 'पञ्चम्यामाहु-तावापः पुरुषवचसो भवन्ती'ति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिनियमः सङ्गीर्त्यते, न कीटपतङ्गादिशरीर-हेतुत्वेन । पुरुषशब्दस्य मनुष्यजातिपरत्वात् । अपि च । पञ्चम्यामाहुतावापं पुरुषवचस्त्वमुपदिश्यते, न त्वपञ्चम्यां तन्निषिध्यते । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अतो वेपामारोहावरोहौ संभवतः, तेषां पञ्चम्यां रश्मिः ।

शुद्धः पृतः पुण्यलोको भवति य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तफलसम्बन्धात् । एवेति । अन्यसूत्रव्याख्यान-व्यवच्छेदकः एवेति । पुण्यलोक इति । पुण्यः पुण्यसाध्यो लोकोऽवस्थेति व्याख्यायाम् । ब्रह्म-प्राप्तिरेवेति । लोको ब्रह्मलोकः । 'मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययात्' । अत उक्तं ब्रह्मप्राप्तिरिति । एवकारस्तु 'ब्रह्मज्ञानौपयिकं जन्म विचार्यते' इति भाष्यात् । तृतीयेति । 'जायस्य त्रियस्वे'ति श्रुत्युक्तम् । तथा सतीति । वैराग्यब्रह्मज्ञानयोर्निरूपणीयत्वे सति । तदिति । वैराग्यम् । तयोः धूमतृतीयमार्गयोः । ज्ञानस्यैवेति । 'य एवं वेदे'ति श्रुत्युक्तज्ञानस्य । एवकारेण ब्रह्मज्ञानं न स्वसाधकवैराग्येणाफलं भव-तीत्यर्चिरादिमार्गज्ञानं व्यवच्छिद्यते । तदत्रेति । वैराग्यमत्र पञ्चाग्निविद्यायां साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वा-द्ब्रह्मज्ञानेत्यादिः । प्रागेवेति । प्रथमसूत्रे एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकः । परैरिति । शङ्कररामानुजप्र-भृतिभिः । तथाच भाष्यम् । 'प्रथमे तावत्पादे पञ्चादिमाश्रित्य संसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वैराग्यहेतोः । 'तस्माज्जुगुप्सेते'ति चान्ते श्रवणात् । 'उपासनारम्भाम्यर्हितोपायश्च प्राप्यवस्तुव्यतिरिक्तवैतृष्यं प्राप्य-तृष्णा चेति तत्सिद्ध्यर्थं जीवस्य लोकान्तरेषु संचरतो जायतः स्वपतः सुषुप्तस्य मूर्च्छेतश्च दोषाः परस्य च ब्रह्मणस्तद्वहितता कल्याणगुणाकरता च प्रथमद्वितीयपादयोः प्रतिपाद्यत' इति च भाष्यान्तरम् । तथेति । अप्रयोजकम् । तत्रैवेति । एवकारेणेतत्तयोर्गो व्यवच्छिद्यते । न चन्द्रगतिरिति । 'ये वै के चास्मालोकाव्ययन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ती'ति श्रुतेः सुकृतिविषयत्वात् पाणिनां न चन्द्रगतिरिति सिद्धान्तस्तु समान इति । परन्तु सूत्रचतुष्टयार्थासङ्गतिरिति भावः । तामेवाहुः न तृतीयेति । तृतीयं स्थानमुक्तम् । अन्यत्रेति । अर्चिरादिमार्गे धूममार्गे च । इत्युक्तेति । इति छान्दोग्योक्तप्र-कारेण । वाक्यभेदेति । वाक्यस्य द्वय्यर्थाप्रसङ्गात् । इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ति, न त्वपञ्चम्यां भवन्तीति वाक्यस्य द्वय्यर्था वाक्यभेदरूपा । आरोहेति । 'ते धूममसि सम्भवन्ति धूमाद्राग्नि'मित्याहारोहः । 'तस्मिन्यावत्सम्पातमुपित्वायैतमेवाध्यानं पुनर्निवर्तन्त' इत्यवरोहः । 'अपि

## भाष्यप्रकाशः ।

देहोद्भवः । अन्येषां तु विनैव संख्यां च । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतीनां चायोनित्वं च । द्रोणधृष्टद्युम्नादीनां तु योऽपि पुरुषविषये द्वे न स्तः । तत्र यथा संख्यानादरः, तथान्यत्रापि द्वेयः । बलाकापि रेतःसिचं विनैव गर्भं धत्त इति लोकरूढिः । अपि च । चतुर्विधे भूतग्रामे स्वेदजोद्भिज्जयोरुत्पत्तिर्ग्राम्यधर्मं विनैव दृश्यत इत्येवं सूत्रत्रयं व्याख्याय, छान्दोग्ये 'तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्त्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जं' मिति भूतग्रामत्रैविध्यश्रावणात्, कथं चातुर्विध्यमित्याकाङ्क्षायाम्, 'तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्ये'ति सूत्रं लिखित्वा, 'आण्डजं जीवजमुद्भिज्जं'मित्यत्र तृतीयेनोद्भिज्जशब्देनैव स्वेदजोपसंग्रहो द्वेयः । स्वेदजोद्भिज्जयोर्भूम्बुदकोष्मप्रभवत्वेन तुल्यत्वादिति व्याकुर्वन्ति ।

तदपि तथा । पञ्चाग्निविद्यायाः पुरुषशरीरभवनं प्रकृत्यैव प्रवृत्ततया तृतीयस्थाने आहुतिशङ्काया एवानुदयेन तत्र समाधेरपेक्षैव नेति सूत्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । किञ्च, आहुतिनियमस्य बहुषु व्यभिचारेण तासामाहुतीनां कैमर्थ्याकाङ्क्षायां तद्विषयविचारे भूममार्गीयाः सर्वे तु न संभवन्तीति तदाकाङ्क्षापूरणामावादपि ग्रन्थशैथिल्यम् । संशोकशब्देन स्वेदजग्रहणमपि न रोचिष्णु । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति ।

## रश्मिः ।

स्मर्यत' इति सूत्रार्थमाहुः अपि चेत्त्यादिना । स्मर्यते इति । यथा 'सीता सीताग्रतो जाते'ति सीताविषयिणी स्मृतिः । प्रभृतिशब्देन 'उत्सङ्गाद्भारदो जज्ञ' इति नारदः । लोकेति । मदनसारिका । दर्शनाच्चेति सूत्रार्थमाहुः अपि चेत्त्यादिना । चतुर्विध इति । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपा विधा यस्य । विनैवेति । एवकारो दर्शनात् । क्रमशो दूषणानि । पञ्चाग्निविद्याया इत्यादिना । प्रकृत्यैवेति । प्रसिद्धचैवकारः । पुरुषशरीरभवनेतरस्वेदजोद्भिज्जयोगव्यवच्छेदकः । पुरि शयनेपि स्वेदजोद्भिज्जयोः पुरुषशब्दाप्रवृत्तिप्रसिद्धेः । एवेति । ननु स्मर्यत इति सूत्रोक्तस्मृतिविरोधात्कुत एवकार इति चेत् । न । तस्याः स्मर्तविषयत्वेन श्रौतेऽप्रवृत्तेः । मायावत् । उपष्टम्भिका स्मृतिरिति चेत्, पश्चान्तरं भविष्यति । 'तत्त्वमसी'त्यत्र तत् त्वमसीत्युक्त्वा 'मित्रा जीवाः, परो मित्रः, तथापि ज्ञानरूपतः । प्रोच्यन्ते ब्रह्मरूपेण वेदवादेषु सर्वश' इति स्मृत्युपपत्त्यो विग्रहः तस्य त्वमिति तद्वत् । अपेक्षैव नेति । अपेक्षावधारणं न । प्रसङ्गसङ्कल्पा सङ्गतं सर्वमिति चेत्, तत्राहुः किञ्चेति । चहुष्विति । द्रोणधृष्टद्युम्नसीताद्रौपदीप्रभृतिषु । ज्ञानोपयोगिदेहत्वेन पञ्चाग्निहोमत्वेन कार्यकारणभावस्यान्वयव्यतिरेकव्यभिचारस्तेन । पञ्चाग्निविद्याविषये यमले कुमार्या ज्ञानोपयोगिदेहमावेनान्वयव्यभिचारः । द्रोणादिषु पञ्चाग्निविद्याभावेपि ज्ञानोपयोगिदेहसत्त्वात् व्यतिरेकव्यभिचारः । पुष्टिमार्गिषु नन्दप्रभृतिषु च । तेनाप्रयोजकत्वात्कैमर्थ्याकाङ्क्षा 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोपि प्रवर्तत' इति । तस्मात् । न सम्भवन्तीति । 'अथ य इह कपूयचरणा' इत्यादिना श्वादिन्यादिनिरूपणान्न सम्भवन्ति । उदाहरणेन 'अहं मयुरमवं सयं धे'त्यनेनैकनाहुतिव्यभिचारशङ्कानिवृत्त्याकाङ्क्षापूरणामावात् शैथिल्यमिति । ईदृशेति । अयमर्थः । संशोकजपदस्य स्वेदजे रूढेप्रसिद्धत्वात्त एव योगरूढेरमावाद्यौगिकत्वं वक्तव्यम् । योगश्च सम्यक् शोको यत्र स्वेदे सम्बन्धविशेषेणेति संशोकः स्वेदस्तद्वन्त्य इति । एवं चैतादृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावः । यदि च लक्षणा, तदाप्यप्रयोजनवती सेति । ईदृशशब्दप्रयोगे प्रयोजनाभावादिति । सिद्धान्ते तु अप्सु संशोकजपदस्य श्रौतो योगः । शोकाश्रुपु लक्षणाग्रहेपि 'यदश्वशीयते'ति श्रुत्याश्रुपु समवायिकारणत्वबोधनाश्र-

भाष्यप्रकाशः ।

तथा, सामाव्यापत्तिद्वये, समानो भावो रूपं येषां ते सभावाः । तेषां भावः सामाव्यं सारूप्यमिति वाचस्पतिव्याख्यानमप्युक्तम् । भावशब्दे परे समानपदस्य सादेश इत्यत्र पाणिनीयानुशासनादर्शनात् ।

रामानुजाचार्यभास्कराचार्याभ्यां तु स्वाभाव्यापत्तिरित्येवं सूत्रपाठो भेद्यते ।

मध्वाचार्यैस्तु तद्भावापत्तिरित्येवं भेद्यते ।

तन्मतं तु न मन्यन्ते । अप्रसिद्धश्रुत्युदाहरणेन भिन्नविधत्वादिति ।

भिक्षुस्तु, कृतात्ययसूत्रादारभ्य संशोकजस्येत्यन्तं चतुर्दशसूत्रमेकमधिकरणं जीवावरोह-प्रतिपादकमङ्गीकृत्य, कृतात्ययादिसूत्रचतुष्टये कर्मशेषरूपमनुशयम्, अनिष्टादिकारिणामित्यादिसूत्रचतुष्टये प्रयतां सर्वेषां चन्द्रमण्डलगमनं सूर्यमण्डलस्यदेवैस्तोषां भक्षणम्, न तृतीय इति सूत्रे च, यथोक्तारोहावरोहौ स्वर्गिनारकपपेक्षया तृतीये यूकादिजीवे न स्तः । कुतः । तथोपलब्धेः । 'अथैतयोः पथोर्न कतरेणचन तानीमान्यसकृदावर्तीनि क्षुद्राणि भूतानि भवन्ति जायस्य त्रियस्वे'त्येतत् तृतीयं स्थानम् । तेनासौ लोको न संर्धते । 'तस्माज्जगुप्सते'ति छान्दोग्यश्रुतौ आरोहावरोहाभावोपलब्धेरित्येवं व्याख्याय, अग्रिमसूत्रद्वयव्याख्यानेऽन्येषामप्यारोहाद्यभावं साधयित्वा, श्रुतौ या यच्चाधिक्रमेण भूतानामुत्पत्तिः, साप्युत्सर्गाभिप्रायेत्युक्तवान् । संशोकजपदं च सर्वव्याख्यातवान् ।

रश्मिः ।

योजनवती सेति । पाणिनीयेति । अयमाशयः । समानस्य सादेशे प्रकारद्वयं संभावितम् । 'समानस्य छन्दस्यधूप्रभृत्युदकेषु' इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सादेशः । यथा सपक्षः साधर्म्यमित्यादि । अथवा । 'ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयोवचनचन्द्रजुष्वि'ति सूत्रे रूपशब्दस्यार्थपरत्वमङ्गीकृत्य सादेश इति । तदसङ्गतम् । योगविभागस्य भाष्यानुक्तत्वादिति स्थितं शेखरे । अतएव सपक्षः साधर्म्यमित्यत्र सदृशवचनस्य सदृशशब्दस्य सादेश इति दीक्षिताः । एवं द्वितीयसूत्रेऽपि रूपपदस्यार्थपरत्वमप्यन्यैर्न स्वीकृतमिति । अत उक्तं पाणिनीयानुशासनादर्शनादिति । तत्त्वं स्वेतत् । समानो भावो येषामित्यस्यपदविग्रहं स्वीकृत्य सदृशवाचकस्य सदृशशब्दस्य 'घोषसर्जनस्ये'ति सूत्रेण सादेशे सत्त्वे ण्यति च कृते सामाव्यमिति सिध्यतीति व्याख्यानान्तरमेतदिति । को विशेष इति चेदुच्यते । सामाव्यापत्तिरित्यस्य तन्मते आहुतावाकाशसाम्यापादनमित्यर्थो भवति । आपत्तिशब्देन तस्यैवार्थस्य प्रतीतिः । स चासङ्गतः । सादृश्यापादनस्याविवक्षितत्वात् । यद्यप्यापत्तेः प्रापणमप्यर्थः, तथाप्यवक्तव्यः । असमर्थत्वादिरुद्धमतिकृत्वाच । तीर्थान्तरेषु स्थानेन समुपार्जितसत्कृतिः । सुरस्रोतस्त्रिनीमेष हन्ति संप्रति सादर'-मित्यत्र गमनार्थहन्तीतिवत् । 'सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितैः । अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्ण-याम्यह'मित्यत्राकार्यमित्रमितिवच्च । अत्र कार्यं विना मित्रं मित्रमिति विवक्षितम् । अकार्येषु मित्रमिति प्रतीतिः । तस्मादसदुक्तमेव साधीयः । किञ्च, अस्वपदविग्रहस्वीकारेऽपि समस्यमानयावत्पदापठितत्वस्य विग्रहेऽभावेन मुख्यलक्षणानाक्रान्तत्वात् यथाकथञ्चित् अस्वपदविग्रहोऽत्र वक्तव्यः । तदपेक्षयाऽसमस्तत्वेन व्याख्यानमेव ज्याय इति । अत एव न षड्भूमीहेस्तादृशमित्यत्वमिति शब्दरत्नकारः । सूत्रपाठ इति । भिद्यते स ताम्यां भेद्यते । ण्यन्तायक । तद्भावेति । पुस्तकान्तरे तु तत्स्वाभावापत्तिरिति पठ्यते । व्याख्यानं तु तद्वतौ गतिः, तस्थितौ स्थितिरित्येव तद्भावापत्तिरिति । अप्रसिद्धेति । पुस्तकान्तरे तु 'धूमो मूत्वाग्रं भवती'ति श्रुतिरुदाहृता । प्रयत्नामिति । प्रयाणं कुर्वताम् । अन्येषामिति ।